

ANYANYELVÜNK ÉVSZÁZADAI 1.

ANYANYELVÜNK ÉVSZÁZADAI

1.

Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által
szervezett 2014. június 20-i nyelvtörténeti konferencia
előadásaiból készült tanulmánykötet

SZERKESZTETTE
P. KOCSIS RÉKA és SZENTGYÖRGYI RUDOLF

ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai,
Dialektológiai Tanszék

BUDAPEST

2015

STUDIA IUVENUM CHRONOLINGUISTICA 1.
Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelyének sorozata

Sorozatszerkesztő
SZENTGYÖRGYI RUDOLF

A kiadvány megjelenését a Nemzeti Tehetség Program NTP-FTK-M-13 számú pályázatának keretében az Emberi Erőforrások Minisztériuma, az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő, az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, továbbá az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat támogatta.

Szerkesztette
P. KOCSIS RÉKA és SZENTGYÖRGYI RUDOLF

A szerkesztésben közreműködött
BÁCSI ENIKŐ, BAGYINSZKI SZILVIA, DEZSŐ PÁL, MECSER SZILVIA,
SZABÓ GERGELY, VÁRKONYI ÁGNES

A tanulmányokat lektorálta
BAGLADI ORSOLYA, BÁRTH M. JÁNOS, FARKAS TAMÁS, N. FODOR JÁNOS, GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ,
JUHÁSZ DEZSŐ, KOROMPAY KLÁRA, NÉMETH MIKLÓS, SÁROSI ZSÓFIA, SCHIRM ANITA,
SLÍZ MARIANN, SZENTGYÖRGYI RUDOLF, TERBE ERIKA, C. VLADÁR ZSUZSA, ZELLIGER ERZSÉBET

Tördelés: SZABÓ GERGELY

A borító FIGUS TOMSICS ANITA tervei alapján készült.

Minden jog fenntartva.
© A szerzők és a szerkesztők, 2015

ISSN 2416-3082
ISBN 978-963-284-191-5

Felelős kiadó:
JUHÁSZ DEZSŐ, az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai,
Dialektológiai Tanszékének vezetője

Benkő Loránd emlékének

Tartalom

Lectori salutem!	9
NYELVTÖRTÉNET	11
<i>Ómagyar kor</i>	13
KOROMPAY ESZTER: Latin nyelvi hatás a Müncheni kódexben.....	15
P. KOCSIS RÉKA: Mikor íródtak az Apor-kódex marginális bejegyzései?.....	21
<i>Középmagyar kor</i>	29
BERENTE ANIKÓ: A szegedi boszorkányperek néhány határozóragjáról	31
KALLA VIKTÓRIA: Az igeidők és az igeidők aspektusjelölő szerepének vizsgálata Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin leveleiben.....	37
<i>Újmagyar kor</i>	57
KRESZTYANKÓ ANNAMÁRIA: Császármorzsa vagy hozomány? – avagy a <i>móring</i> története.....	59
TÖRTÉNETI SZOCIOPRAGMATIKA.....	73
BÁCSI ENIKŐ: A kérészi szándék megjelenítési módjainak vizsgálata egy 16. század második felében folytatott házastársi levelezésben.....	75
BUDAI TÍMEA: Beszédpartnerre utaló nyelvi elemek a 17. század nyelvhasználatában.....	89
ALKALMAZOTT NYELVTÖRTÉNET	101
BALOGH ERNA: A Halotti beszéd az interneten.....	103
NYELVJÁRÁSTÖRTÉNET	115
BAGYINSZKI SZILVIA: Nyelvi változás és nyelvi megmaradás – esettanulmány a középpalóc nyelvjárásból.....	117
KRIZSAI FRUzsINA: Tájszavak és tájszótárak.....	125
MECSER SZILVIA: Bukovina hangjai Bonyhád környékén és Csernakeresztúron	131
TÖRTÉNETI NÉVFÖLDRAJZ	139
KRIZSAI FRUzsINA: A <i>Fazekas</i> és a <i>Gerencsér</i> családnevek történeti névföldrajzáról.....	141
KAPOSI DIÁNA: Somogy megye történeti családneveinek névföldrajzi vizsgálata – különös tekintettel a név és az etnikum összefüggéseire	149
P. KOCSIS RÉKA: Tolna megye 18. század eleji családneveinek vizsgálata – különös tekintettel a név és az etnikum összefüggéseire	161

Lectori salutem!

Köszöntjük a jóakarátú olvasót, aki a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye újonnan induló sorozatának első kötetét tartja a kezében.

A Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhely egyetemünk több mint fél évszázados múltra visszatekintő Nyelvészeti Diákkörének (mai nevén: ELTE Magyar Nyelvtudományi Tudományos Diákkör) önálló műhelyeként 2012 decemberében kezdte meg működését.

Az eltelt időszakban végzett számos tudományos és szakmai tevékenység (egyéni és műhelykutatások, tudományos előadások, pályaművek, konferenciaszervezések, tanulmányutak stb.) nyomán fogalmazódott meg az igény a hallgatói műhelyben folyó, illetve a műhelyhez kapcsolódó szakmai munka eredményeit közzétenni hivatott önálló sorozat elindítására.

Sorozatunk első kötete a Nemzeti Tehetség Program által támogatott, egyben az ELTE tehetséggondozó programjába illeszkedő, 2014 júniusában megrendezett „Anyanyelvünk évszázadai” elnevezésű hallgatói konferencia előadásait adja közre. A konferenciára az alap- és mesterképzésben, valamint az osztatlan egyetemi képzésben részt vevő hallgatók kaptak meghívást. A konferencia gerincét adó „hagyományos” nyelvtörténeti tematika mellett történeti szociopragmatikai, alkalmazott nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti és történeti névföldrajzi szekció is helyet kapott a programban. A „házigazdáknak”, az ELTE hallgatóinak előadásain túl a Miskolci Egyetem, a veszprémi Pannon Egyetem és a Szegedi Tudományegyetem hallgatói is megtiszteltek bennünket kutatási eredményeik bemutatásával. A jelen kötetben közzétett tanulmányok a hallgatói konferencián elhangzott előadások nyomán születtek, a hallgatók témavezetőinek, valamint a formálódó kéziratok szakmai lektorainak segítségével. A témavezetők és a lektorok munkájáért e helyen is szeretnénk kifejezni köszönetünket.

Sorozatunk további kötetekben közre kívánjuk adni a hallgatói műhelyben folytatott kutatások eredményeit, a műhely tagjainak sikeres TÖP-, illetve TDK-dolgozatait, kiváló szakdolgozatait, egyéb munkáit és természetesen a hallgatói műhely által rendezett, immár hagyományként élő „Anyanyelvünk évszázadai” konferenciasorozatunk előadásait.

A nyelvtörténeti kutatások fölött az elmúlt évtizedekben sokan kongattak vészharangot. Tapasztalva a magyar nyelv története iránt elkötelezett egyetemi hallgatók elszántságát és lelkesedését, megismerve kutatásaik eredményeit bizton állíthatjuk, hogy a megőrizve megújuló magyar nyelvtörténeti kutatásoknak lesz, van jövőjük. Sorozatunk kötetei ennek láthatóvá tételéhez is szeretnének hozzájárulni.

A sorozatot műhelyünk névadója, Benkő Loránd professzor emlékének ajánljuk.

A szerkesztők

Nyelvtörténet

Ómagyar kor

Latin nyelvi hatás a Müncheni kódexben

KOROMPAY ESZTER

Eötvös Loránd Tudományegyetem
ekorompay@gmail.com

Az első magyar bibliafordításként ismert és huszitanak tartott Müncheni kódex a kutatások során számos érdekes kérdést vetett föl: huszita-e, s ha igen, mennyiben; első fordításunk-e, s egyáltalán: a fordításnak milyen nehézségei adódhattak az 1400-as évek elején? Kérdés az is, beszélhetünk-e latin hatásról – ennek tisztázását különösen fontosnak tartom, hiszen nyelvészek, irodalomtudósok kedvelt témája e probléma, mindazonáltal azt figyelhetjük meg, hogy maga a *hatás*, közelebbről pedig a *latin hatás* fogalma sem mindig egyértelmű. A latin hatást – E. ABAFFY ERZSÉBET és BENKŐ LORÁND nyomán – mint (három mozzanatban megragadható) folyamatot szeretném körvonalazni.

Kulcsszók: latin hatás, latinizmus, Müncheni kódex, Biblia, huszita helyesírás.

1. Bevezetés. A huszita Müncheni kódex latin forrásszövegből készült első magyar bibliafordításunk egyik darabja.

Ebben az egyszerű mondatban rögtön fölfedezhetünk legalább hat olyan kijelentést, melyeknek egyenként komoly és alapos szakirodalma van, s melyekről a tudományos munkákból is kiderül: külön-külön sem egyszerű témák: 1. Huszita-e a Müncheni kódex, s ha igen, milyen értelemben az? 2. Milyen latin nyelv élt az ómagyar korban Magyarországon? 3. Valóban ez az első magyar bibliafordításunk? 4. Akár első, akár nem: milyen forrásszövegből, azaz a Biblia melyik latin szövegváltozatából fordíthatták a 15. század elején? 5. S még mindig a bibliafordításhoz kapcsolódva: milyen technikával kezdtek neki ennek a különösen érdekes és nehéz munkának, mely a fordítás műfaján túl szent szöveg fordítása is.

A téma összetettsége miatt nem kísérem meg a felsorolt hat szempont kifejtését, csupán a latin és a magyar nyelv kapcsolatát és a bibliafordítás kérdésének egyes pontjait segítségül hívva igyekszem bemutatni, mit tekinthetünk latin hatásnak, s ez jelen lehet-e az ómagyar kori Müncheni kódexben is.

2. A latin és a magyar nyelv kapcsolatáról. A latin és a magyar nyelv a 11. század óta kapcsolatban áll egymással. HORVÁTH JÁNOS ezt a kapcsolatot egyenesen szimbiózisnak nevezte (HORVÁTH 1931: 13; vö. még: TARNAI 1984: 227). Ómagyar nyelvemlékeink (a szórvány- és szövegemlékek, a kódexek, köztük bibliafordításaink) kivétel nélkül kínálják annak lehetőségét, hogy a nyelvészek, irodalomtudósok, vallástörténészek a latin és a magyar nyelv és kultúra együttélését és kapcsolatait vizsgálhassák. Ám gondolnunk kell arra is, hogy ez a kapcsolat már az (anyanyelvi) írott emlékek előtt is létezett, mégpedig szóbeli érintkezés útján: az élőszóban előadott, vallásos beszéd nem feltétlenül jelentett minden esetben szigorúan vett fordítást, inkább emlékezetből történő szabad tolmácsolást. Ezt a folyamatos szónoki gyakorlatot „irodalmon kívüli érintkezésnek” is nevezzük (VIZKELETY 2009: 83).

Ha tehát ez az érintkezés évszázadokon keresztül fennállt, joggal kereshetjük a latin hatás és a latinizmus nyomait anyanyelvünkben. Föltehetjük a kérdést: mikortól jelentkezik és mely területeken?

A *latinizmus* kifejezés 1806-ban bukkan fel először, Kazinczy Ferenc levelezésében olvasható: „titulusa így kezdődik: Vélekedés, mellyet etc... Ez germanismus 's latinismus” (TESz. *latinizmus*). Kazinczyt Helmecci Mihály és Verseghy Ferenc követte: Helmecci 1816-ban írt a „latinismus”-ról, egy 1818-as adat pedig Verseghytől származik. A szó mindhárom előfordulásában 'latinos nyelvi sajátosság' jelentésben szerepel (TESz. *latin*). Valószínűleg nem véletlen, hogy a magyar nyelvészet először a 19. század elején foglalkozott ezzel a szóval, hiszen erre több tényező is készíthette a tudósokat. A nyelvi önmeghatározás, a nyelvújítás, valamint a korszak számos nyelvi vitája mind közrejátszhatott az erről való gondolkodásban; s azt sem feledhetjük el, hogy azokban az évtizedekben különösen fontos kérdés volt a latin nyelv ügye, pontosabban a két nyelv ezt követő együttélésének kérdése. Feltehetően addig e probléma kevésbé volt meghatározó, hiszen a latin mint „államnyelv” olyannyira központi szerepet töltött be az országban, hogy nem is igen volt szükség annak meggondolására, vajon valami latinizmus-e vagy sem. Kérdés az is, mi különbözteti meg a latinizmust a latin hatástól. Véleményem szerint az, hogy míg a *latinizmus* egy magyar szó 'latinra emlékeztető', 'latinos' voltát emeli ki (például a *birsagium* szót [BARTAL 1901: 77; MKLSz. *birsagium*] e kategóriába sorolnám), a *latin hatás* jóval összetettebb, tágabb fogalom. Fogalmazhatunk úgy is, hogy minden latinizmus latin hatás, de nem minden latin hatás latinizmus.

3. A latin nyelvi hatás háromlépcsős megközelítése. Az irodalmi, jogi, egyházi hatást háttérbe helyezve a továbbiakban a latin nyelvi hatást vizsgálom. Latin nyelvi hatásról sokan sokféleképpen gondolkodtak: volt, aki befolyásoló tényezőként fogalmazta meg, volt, aki nyelvi azonosságokat látott a két nyelv között, de olyan nyelvész is akad, aki szerint latin nyelvi hatásról nem, kulturális hatásról viszont beszélhetünk.

Véleményem szerint nem olyan esetekre kellene gondolnunk, hogy a latin nyelv esetleg új igeidőt hozott volna be a magyar nyelvi rendszerbe, vagy bármiféle olyat teremtett volna meg, amely ne létezett volna már korábban is a magyarban – noha talán ez sem zárható ki teljes bizonyossággal. Sokkal inkább egy olyan tendenciát jelenthet, amely három lépcsőben közelíthető meg, s az egymásnak megfelelő jelenségek körével, a fölszaporodással, valamint az *automatizálódás* fogalmával írható le.

Elsőként a még egymástól különálló, ám mindkét nyelvben párhuzamosan létező nyelvi jelenségeket figyelhetjük meg, vagyis egymásnak megfelelő jelenségek köréről beszélhetünk. Amikor a kulturális (és az ezt követő, ezt eredményező nyelvi) találkozások megtörténnek, a párhuzamos nyelvi alakok is összetalálkoznak, s ha ezek egymást fedik, azaz nyelvtani értelemben megfeleltet-

hetők egymásnak, az anyanyelvű nyelvhasználatban számuk jelentősen megugorhat.

A számbeli növekedés, főlszaporodás kérdéséről BENKŐ LORÁND is ír a képzőkkel kapcsolatban: az ugyanolyan jelentésű és alakú idegen nyelvi képzők egybeesése a magyarban megtalálhatókkal azt eredményezheti, hogy „az idegen nyelvi képző fölerősítheti a kérdéses átvevő nyelv szerepét” (BENKŐ 1998: 203; a kiemelés az idézett szövegben). Az igeidők körében szintén szóba kerül a latin fölerősítő nyelvi hatása: BENKŐ a folyamatos múltat (*mond vala*), a régmúltat¹ (*mondott vala*) s a jövő időt (*mondand*) már korábban is élő igealakokként határozza meg, melyek történetesen megfelelnek a latin praeteritum imperfectum, a praeteritum perfectum s a futurum imperfectum igealakjainak (BENKŐ 1998: 206), s melyek természetesen a Müncheni kódexben is megfigyelhetők. Mivel ezek részben átfedést mutatnak, nem meglepő, hogy a fordítás során a magyar alakok száma megnövekedett. Hasonlóképpen a szenvedő szerkesztésmód is valószínűsíthetően saját nyelvi fejlemény, már az ősmagyar korban kialakulhatott, a latin passivum miatt viszont megerősödött a használata. Ez talán nevezhető latin nyelvi hatásnak. Nem föltétlenül kell tehát arra gondolnunk, hogy a magyarban latin mintára a semmiből alakultak volna ki igeidők vagy más, a nyelvi rendszer igen fontos alkotóelemei. ABAFFY ERZSÉBET is hasonlóképpen vélekedik például a kijelentő módú és jelen idejű igékre vonatkozó esetleges latin nyelvi hatásról: „E szerepkörök azonosak a latinban is ismert funkciókkal, mégsem beszélhetünk latin hatásról, nyelvünk mindezt a latintól függetlenül fejleszthette ki” (E. ABAFFY 1983: 122). A praeteritum perfectum múlt idejű fordításával kapcsolatban sem a keletkezés a hangsúlyos e kérdésben, sokkal inkább a fordítói technikának tudatos vagy nem tudatos alkalmazása: „kifejezőkészletünkben azt emelték ki, amelyik jelentése alapján is és igei paradigma jellegénél fogva is tökéletesen alkalmas volt a latin praeteritum perfectum funkciójának ellátására” (E. ABAFFY 1983: 158). (A latin minta esetleg hozzájárulhatott a kérdéses magyar múlt idő funkcióbeli módosuláshoz is, vö. SZENTGYÖRGYI 2014a: 264–265.) Az igéket tehát igyekeznek olyan igeragozási rendszerbe illeszteni, amelyben lehetőség szerint minden latin igeidőnek megvan a magyar megfelelője.

Még inkább nevezhető *latin nyelvi hatás*-nak az a folyamat, amikor az adott (latinra utaló) alakok használatával akkor is találkozhatunk, ha a forrás latin nyelvében nem a mintát adó nyelvi jelenség áll. Az automatizálódott fordítási stílus miatt akkor is használhattak latinos alakokat a fordítók, amikor a latin nyelvű bibliaszövegben más, eltérő alak szerepelt. Ezt tartanám a nyelvi hatás harmadik állomásának, s így tényleges *latin nyelvi hatás*-nak leginkább ezt nevezném.

Előfordult ugyanis a magyar nyelvi rendszerben olyan eset, amelynek során spontán, szinte automatizálódott formában használhattak egy-egy igealakot a kódexek fordítói, ilyen például a jelen idejű ige és a *vala* összetételű múlt idő: „tartós,

¹ Eredeti funkcióját tekintve befejezett múlt, vö. É. KISS 2014: 60; SZENTGYÖRGYI 2014a: 261.

múltbeli cselekvés kifejezésére spontán is alkalmazták fordítóink ezt az igeidőt, azt ismét a latin participiumoknak, valamint egyéb verbum finitumoknak ezzel az ige-idővel való visszaadása bizonyítja” (E. ABAFFY 1983: 127). Arra is akad példa, hogy a többszöri cselekvés érzékeltetésére a magyar akkor is ragaszkodik e formához, ha a latinban nem praeteritum imperfectum áll. A magyar azonban már szinte stílusként, automatikus formaként használhatja, mégpedig a latin nyelvtantól függetlenül. A Münchener kódex fordítói például praesens perfectumot is visszaadtak befejezetlen múlttal, ha a folyamat tartósságát akarták érzékeltetni: „Herodes [...] diligenter didicit ab eis tempus stellae – Heródes [...] szerelmest tanolja vala őtőlők az csillagnak idejét” (NYÍRI szerk. 1971: 97).

Olvashatunk teljes szerkezeti automatizmusról is: „nem közvetlenül a latin igealaknak volt hatása a magyar igealakra, hanem a teljes szerkezet automatizálódott” (E. ABAFFY 1983: 174). És hasonlóképpen az automatizmusról: „elsősorban a vonatkozó és az okhatározó, de egyéb előzményt kifejező mondatokban is, magyar fordításaink szinte automatikusan használják a régmúltat” (E. ABAFFY 1983: 159).

4. Latin és magyar nyelv kapcsolata a Münchener kódexben. A Münchener kódexben „találkozó” latin és magyar nyelv kapcsolata szintén sok kérdést vethet föl. Az első, amit már korábban említettem, magának a latin szövegnek a meghatározása. Nem tudhatjuk ugyanis biztosan, hogy az egykori fordítók mely latin szövegből dolgoztak. KERTÉSZ BALÁZS szerint a fordítók közvetlen forrása nem is a Szentírás, hanem liturgikus könyvek voltak, a Münchener kódexé valószínűleg egy evangeliarium (KERTÉSZ 2009: 258). (A biblikus és a liturgikus könyvek kapcsolata feltehetően jóval komplexebb, a Münchener kódexre vonatkozóan is, lásd SZENTGYÖRGYI 2014b: 34–36.)

HADROVICS LÁSZLÓ említi, hogy a magyar szöveg általánosságban pontosan követi a Vulgata szövegét (HADROVICS 1994: 52). A ma ismert Vulgata-szöveg azonban a 16. század végén készült kritikai kiadás. E szövegváltozat – kronológiai okok miatt – semmiképpen sem lehetett az ún. Huszita biblia közvetlen forrása. (Minderről részletesen lásd SZENTGYÖRGYI 2014b: 37–39.) Természetesen ez nem azt jelenti, hogy e kiadás előtt ne lett volna Vulgata, hiszen ez végső soron Szent Jeromosnak a 4. század végén megkezdett, az 5. század elejére elkészült munkája. A szöveg hagyományozás során a szövegromlás, valamint több javítási kísérlet (erről részletesen lásd CSERNÁK-SZUHÁNSZKY 2015: 32–35) számos szövegváltozatot eredményezett. A problémával már VÉGH JÓZSEF MIHÁLY is foglalkozott, aki végül a Münchener kódex kiadásakor a Merk-féle Vulgata alapján dolgozott (VÉGH 1971: 59).

VÉGH JÓZSEF MIHÁLY (1971) aprólékosan összevetette a Münchener kódex magyar nyelvét a latin bibliai szöveg párhuzamos helyeivel, nem célzottan a latin nyelvi hatást vizsgálva, ám összehasonlításai talán segítséget nyújthatnak az ilyen irányú későbbi kutatásokban is. Két típusú eltérést figyelt meg a latin és a magyar szöveg között: a hiányok és többletek csoportját, valamint a fordítási eltéréseket.

Mindkét kategória további kisebb alcsoportokra oszlik, melyek egyenként érdekesek lennének bővebb vizsgálatra is.

A hiányokkal és többletekkel kapcsolatban az figyelhető meg, hogy a latin több helyen bővebb szöveget közöl, mint a magyar; más helyütt viszont a magyar szöveg a bővített a latin ellenében. Érdekes lenne utánajárni annak is, vajon miért lehet ez így.

Egyes hiányok valószínűleg úgy keletkezhettek, hogy a fordító vagy a másoló elnézhette a fordítás alapjául vett szöveget. Lukács evangéliumában olvashatjuk a 13. fejezet 25. versében: „Nem tudlak tőteket honnan valók legyetek” (vö. NYÍRI szerk. 1971: 294). Ez a latin szöveg 27. versében is szerepel („Nescio vos unde sitis”), ám a magyar fordítók másodsorra már nem tüntették föl azt – talán sor tévesztés miatt, vagy nem akartak ismételni. Emellett a latin nyelvtan is gyakran okozhatott olyan fordítási nehézségeket, melyeket végül a szó szerinti fordítás mellőzésével tudtak csak megoldani. Ilyen például a többtagú állítmány fordításának problematikája, de említhetnénk akár az állítmány határozószói bővítmenyt, vagy a vocativus fordítási nehézségeit (a magyar nyelvben ugyanis ilyesfajta megszólító eset nincs). Mindez arra enged következtetni, hogy valóban beszélhetünk latin nyelvi hatásról, ám ez természetesen még részletesebb és alaposabb vizsgálatokra adhat lehetőséget a jövőben kutatók számára.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS JÁNOS 1989. A latin a Duna-tájon. In: Uő szerk., *Nyelvünk a Duna-tájon*. Tankönyvkiadó, Budapest. 95–140.
- BARTAL, ANTONIUS 1901. *Glossarium mediae et infimae Latinitatis Regni Hungariae*. Taubner, Lipsiae.
- BENKŐ LORÁND 1998. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1983. Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 113–179.
- CSERNÁK-SZUHÁNSZKY DEBÓRA 2015. *Nyelvtörténeti vizsgálatok a régi magyar zsoltárfordítások köréből (15–17. század)*. PhD-disszertáció. Kézirat. ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1994. *A magyar huszita Biblia német és cseh rokonsága*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH JÁNOS 1931. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- KERTÉSZ BALÁZS 2009. Müncheni kódex. In: MADAS EDIT szerk., „*Latiatuc feleym...*” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 258–259.
- É. KISS KATALIN 2014. Az ómagyar igeidőrendszer. In: Uő szerk., Magyar generatív történeti mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 60–72.

- MKLSz. = *A magyarországi középkori latinság szótára*. Szerk. HARMATTA JÁNOS et al. Akadémiai Kiadó, Argumentum Kiadó, Budapest, 1987–[2013].
- NYÍRI ANTAL szerk. 1971. *A Müncheni kódex 1466-ból*. Codices Hungarici VII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014a. Az ómagyar múlt idők rendszerének kiépülése (Kijelentő mód). In: HAVAS FERENC – HORVÁTH KATALIN – KUGLER NÓRA – VLADÁR ZSUZSA szerk., *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Kiadó, Budapest, 2014. 258–267.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014b. Az Apor-kódex zsoltároskönyve és liturgikus szövegei. In: HAADER LEA – KOCSIS RÉKA – KOROMPAY KLÁRA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF szerk., *Az Apor-kódex, 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 31–57.
- TARNAI ANDOR 1984. „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- VÉGH JÓZSEF MIHÁLY 1971. A Müncheni Kódex magyar szövegének és párhuzamosan közölt latin megfelelőjének összehasonlítása. In: NYÍRI ANTAL szerk., *A Müncheni kódex 1466-ból*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 59–75.
- VIZKELETY ANDRÁS 2009. Irodalmak útban a pergamen felé. In: MADAS EDIT szerk., „*Latiatuc feleym...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. 79–93.

Mikor íródtak az Apor-kódex marginális bejegyzései?

P. KOCSIS RÉKA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
p.kocsis.reka@gmail.com

A tanulmány datálási kísérletét adja az Apor-kódex margóira egy későbbi kéz által bejegyzett marginálissorozatnak. Bemutatja a zsoldtárcím műfaját, amelyhez a vizsgált anyag is tartozik, majd ennek magyar párhuzamait. Az írás fő célja azoknak a támogató érveknek a felsorakoztatása a paleográfia, hangjelölés és helyesírás, valamint morfológiai és szószintű jelenségek területéről, amelyek lehetővé teszik annak a megfogalmazását, hogy a kódexbe jegyző kéz az 1530-as évek második felében dolgozhatott. Egy rövid fejezet a *vendégország* szó korai előfordulásaihoz is adatokat szolgáltat.

Kulcsszók: Apor-kódex, későbbi kéz, marginális, datálás, zsoldtárcím, Székely István, *vendégország*.

1. Bevezetés. A 15–16. század fordulójára datált (15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt) Apor-kódexben a zsoldtárcímek tartalmazó rész margóira egy későbbi kéz minden egyes zsoldtárcímhez fűzött egy általában egyszótagos hosszúságú megjegyzést. A beírás idejével kapcsolatban eddig ötletszerű datálások forogtak közkézen, de elemzésen alapuló állásfoglalás nem történt. Az Apor-kódex kritikai kiadásának (HAADER–KOCSIS–KOROMPAY–SZENTGYÖRGYI szerk. 2014) előkészítése során fogalmazódott meg az igény, hogy keletkezési idejük meghatározása érdekében ezeket a kódextörténet szempontjából is fontos marginális bejegyzéseket érdemes lenne komplex nyelvészeti elemzés tárgyává tenni. Ebből az ötletből született meg mesterszakos szakdolgozatom, amelyben több kapcsolódó kérdés mellett vizsgáltam a glosszák helyesírását, morfológiai, szótörténeti és mondattani jellemzőit. A vizsgálat során egyértelművé vált, hogy a szöveg keletkezési ideje viszonylag pontosan meghatározható a nyelvészeti elemzés alapján, így a jelen írás a tudománytörténeti előzmények bemutatása után azokat a nyelvi jellemzőket veszi sorra, amelyek segítségével a keletkezési időszak megragadhatóvá válik.

2. Az Apor-kódex marginális bejegyzései. Magának az Apor-kódexnek a szövege három tartalmi egységből épül fel: az első, legterjedelmesebb rész a százötven zsoldtár fordítását tartalmazza himnuszokkal és kantikumokkal (töredékek és 43–188), a következő a rend elhunyt tagjaiért és jótevőikért való imaalkalmakat és liturgiát előíró „Három jeles szolgáltatás”-ról szóló rész (189–198), és végül egy passió, amelyben Szent Anzelmus doktor és Mária beszélgetnek (199–228). Az első, zsoldtárcímek tartalmazó rész margóira írta be egy későbbi kéz a vizsgált bejegyzéseket.

A marginálisokat a scriptor gótikus kurzív írással jegyezte be, könnyű kézzel, hegyes tollal, a betűk egy részét önállóan formálva. A kódexben összesen 79 ilyen, nagyjából egy mondatnyi hosszúságú bejegyzés található, a 43–164. lapok között. A kódex elején több ívnyi csonkulás van, ahol csak a lapok sarka maradt meg, de ezeken is látszik pár betű vagy jel, amely arra utal, hogy még a rongálódás előtt jegyezték be ezeket, és valószínűleg mindegyik zsoltárhoz tartozott megjegyzés (kivéve a 147.-hez, de annak az oka más lehet). A bejegyzések többnyire a lapok alján szerepelnek (55 eset), helyenként pedig a felső margón (24 eset). Ahol egy lapon több zsoltár is szerepel, a bejegyző utalójelekkel látta el a zsoltárkezdeteket és a jegyzeteket. Leggyakoribb formái a nyújtott x, egyenes, ferde vagy hajlított vonal. Összesen 34 ilyen utalójellel találkozunk a kódexben. Párszor a mondatok alanya (*Dávid, a próféta*) az oldalsó margóra került (pl. 48, 49. és 56. lapok). Az egyes szövegek általában a zsoltárok rövid kivonatát vagy történelmi magyarázatát, liturgiai szerepét adják meg. Például: „dawyd kenýerewk Iftennek hogý az ew ellenfegýt meg roncza” (44), „Iftentewl ker az feyedelemnek / hozzŵ eletewt / ellenfegýn walo gýzedelmet / yo zerenczet / es ýftennek kedweth” (48), „Ezt az Sydok az falomon orzagarol magýarazzak / az kereztýenek pedýg az cryftwfwl hogy mynd ez zeles wylagon az ewangelýom prekaltatýk” (66–67), „Myt kel mywelný ýnnep napon / meg tanýt aprofeta / az az hogý az napon halath kel adný / az ýftennek mynden my hozzank walo ýo woltarol” (93), „Az feyedelmeknek / týztartoknak / gazdaknak / mynemew modon / kel ýften ygeýe zerenth elný / es mynemew zolgakath kel tartanyok megh mongya” (103).

A marginálisok az ókeresztény idők óta ismert „tituli psalmodum”, vagyis zsoltárcím, zsoltárfelirat műfajába tartoznak. A magyar kéziratos zsoltárirodalomban nem jellemző a műfaj, csak az Apoc-kódex főszövegében találkozunk vele, a zsoltárok rubrikáiban, de nem mindegyik zsoltár esetében, és ezek nem is azonosak a margókra később bejegyzettekkel. A későbbi nyomtatott Bibliákban már többször feltűnik, például Komáromi Csipkés Györgynél. Egy korai nyomtatványban, Székely Istvánnak az 1548-ban Krakkóban megjelent Zsoltárkönyvében viszont az Apoc-kódex margóin található változatnak a pontos megfelelője jelenik meg. Ezek Székelynél az egyes zsoltárok kezdeténél szerepelnek, kisebb és más típusú betűvel szedve, mint a főszöveg, és a „somma” megjelölést viselik. A két szövegegyüttes összetartozása világos, minden bizonnyal közös forrásra mennek vissza.

3. Korábbi datálási kísérletek. A glosszák korával kapcsolatban már a 19. század végétől kezdve fogalmazódtak meg vélemények, de ezek jobbára csak datálási kísérletek voltak, indoklás nélkül. A Nyelvemléktár 8. kötetének előszavában VOLF GYÖRGY a következőt írja: „egy XV. századbeli kéz folyó írással oda jegyezte a lapok alsó vagy felső szélére a zsoltárok tartalmát. (...) Azt hiszem, hogy e lapszéli jegyzetek az első kéztől származnak s akkor az író nyilván a maga fejéből vetette oda, mivel nyelvre nézve a zsoltároknál sok tekintetben fiatalabbak s így legalább ezekkel közös forrásból nem eredhetnek” (VOLF 1879: XXXVII). A fakszimilét kiadó SZABÓ DÉNES szerint a későbbi kezek bejegyzései közül „[l]egrégebbieknek

látszanak azok a sorok, melyeket a 41–164. lapig javarészt a lap alsó szélére, néha a felsőre is, folyóírással vetett a könyv egyik olvasója. Férfi-írásnak tetszik. E bejegyzéseknek nem sokkal a könyv elkészülte után kellett megtörténniük. Az írás, jellege szerint, a XVI. század elejéről való lehet” (SZABÓ 1942: xvi). GERÉZDI RABÁN Székely István művével kapcsolatban ír az Apor-kódexben található bejegyzésekről, szerinte „ezek nem tartoznak a kódex eredeti állagához, később jegyeztettek be, de az írás karakterét tekintve – a XVI. század húszas-harmincas éveiben” (GERÉZDI 1960: 22). A GERÉZDI-féle datálást tartja helytállónak az írástípus alapján MADAS EDIT¹ is.

A szövegek valóban más, pontosabban későbbi nyelvállapotot képviselnek, mint a 15. század elejére datált zsoldárszövegek. VOLF abban viszont téved, hogy a gloszszak a bejegyző önálló alkotásai lennének – a szöveg egyértelműen másolat, ahogyan erre a tipikus másolási hibák, a latinos szerkezetek és a Székely István-féle párhuzam utalnak.

Fontosnak tartom felhívni a figyelmet arra, hogy a TESz. (és a TESz. nyomán az EWUng.) a források felsorolásakor az Apor-kódex egyes részeit külön-külön datálja (kb. ötéves időszavokban), és az általam vizsgált bejegyzéseket „1500 körül”-re teszik. A szótár esetében nyilván nem számolhatunk szakirodalmi utalásokkal, de az ilyen kicsi időintervallumokban megadott dátumok módszertani szempontból súlyos gondokat vetnek fel, tarthatatlanok, és a pontatlanság következtében egyes adatok előfordulását a lapszéli bejegyzések esetében évtizedekkel hamarabbra tolják. Ezúton egyrészt jelezni kívánom ezt a problémát, másrészt felhívni a figyelmet arra, hogy a feltett kérdés megválaszolása egyáltalán nem öncélú.

4. Datálás a szöveg nyelvészeti elemzése alapján. A szöveg nyelvi jellemzőinek vizsgálata alapján a szöveg keletkezési időpontja leghamarabb 1510 körüli lehet, de bizonyos kései ómagyar kori jelenségek alapján az a legkésőbbi datálás a legvalószínűbb, amelyet az írás képe még lehetővé tesz, vagyis az 1530-as évek.

A továbbiakban ezeknek a bizonyító nyelvi jellemzőknek a számbavétele következik. A jelenségek ómagyar kori állapotának szemléltetéséhez a példaanyag az Apor-kódex törzsszövegéből származik, ezek azonban pusztán illusztrálják az eltéréseket, elsősorban nem a két szöveg közti eltérést hivatottak jelezni, bármilyen ómagyar példa elégséges lenne.

A morfológia területéről három jelenség bizonyítja a szövegek kései keletkezését. Első a felszólító mód jele, illetve a *j-* kezdetű személyragok állapota. Ezek a korai ómagyar korban a nem palatalizálódó mássalhangzókhoz mindig *-j* alakban járultak, és a szibillánsokhoz sem hasonultak, vö. pl. HB: *helhezie* (E. ABAFFY 1991: 112). A kései ómagyar kori emlékekben a hasonulós formák térnyerésének lehetünk tanúi. A jelenségnek minden bizonnyal volt nyelvjárási vonatkozása, ez azonban az emlékek csekély száma miatt nem követhető nyomon. A beszélt nyelvben feltehetően hamarabb terjedtek el a hasonulós ala-

¹ Szíves írásbeli közlése alapján.

kok, mint ahogy írásban megjelentek. A hagyományosabb írásnorma jelenlétét bizonyítják az olyan megoldások, amelyek a hosszú szibilláns után még a *-j-t* is kiteszik (E. ABAFFY 1992: 143). Az Apor-kódex zsoltáraiban még a régebbi jelöléssel: a *z + j* alakokkal találkozunk, pl. *el tauozianak* (47/24), *végekeziel* (48/20), *meg emlekeziel* (70/7) stb. A marginálisokban azonban már tisztán hasonulásos formák vannak: *magyarazzak* (66–67), *zydalmazzak* (70), *ol[t]almazza* (72), *oltalmazza* (72, 73, 95, 155), *býzzanak* (81, 101) *lakozzanak* (145). Ugyanez a kettősség jellemzi a *hózzank* (53, 93) alakot is.

A második nyom értékű jelenség egy fő névképző. Az *-alm/-elm*, *-dalm/-delm*, *-alom/-elem*, *-dalom/-delem* képzők (a véghangzótól eltekintve) egy és két szótagú változata is kialakult már az ősmagyar korban, és úgy tűnik, hogy a kései ómagyar korra a hosszabb változat lett az uralkodó (SZEGFÜ 1991: 218). Az Apor-kódexben még az egy szótagú változat a jellemző forma: *torodelmből* (48/13), *serelm* (91/20), *segedelm* (64/17), *oltalmnak* (64/5), *sjetelmel* (78/14), *bizodalm* (90/22). A bejegyzésekben a sok toldalékolt változat mellett megjelenő teljestöves alakok a hosszabb forma térnyerését mutatják: *býzodalom* (49, 92, 101), *feyedelemnnek* (48), *győzodelemerth* (121).

Harmadik az eredményhatározó-rag. Amikor az eredetileg *-á/-é* formájú rag magánhangzós tőhöz kapcsolódik, hiátus jön létre. Ilyen például a Halotti beszéd *hazoa* alakja. A korban a rag kapcsolódhat még hiátussal, de megjelennek már *v-s* és *j-s* hiátustöltős alakok is (KOROMPAY 1992: 380–381). Palatális alakok esetében az Apor-kódexben az *-é* hiátussal kapcsolódik, pl. *semmie* (44/23, 48/15, 80/20 stb.), ugyanez a szó a bejegyzésekben már hiátustöltővel áll: *semywe* (128).

A mondat szerkesztési kérdésekhez tartoznak a névelők. A szövegegyüttes fel-tűnően sok határozott névelőt tartalmaz, és olyan pozíciókban is, amelyek már fejlett névelőzésre utalnak. Ezek formája mindig *az*. (Szemben a kódex zömmel *a +* mássalhangzós szókezdet megoldásaival.) A névelőhasználat az ómagyar kor folyamán még csak terjedőben volt, a teljes kiépülés az ómagyar kor végére, közép-magyar kor elejére történt meg, ez a jelenség tehát szintén a szöveg késői keletkezését valószínűsíti (I. GALLASY 1992: 717).

A szavak szintjén először a marginálisok két kötőszavát kell megemlítenünk. A *továbbá* (43, 99, 100, 146) az ugyanilyen alakú határozószóból fejlődött kötőszóvá a kései ómagyar korban, szintaktikailag elszervetlenedve vagy önálló kihagyásos mondatból beolvadva. A levelekben volt nagyon gyakori a használata, ahol elsősorban tematikailag különböző szövegegységeket kapcsolt egybe (JUHÁSZ 1992: 776). A *pedig* a kódexekből jól ismert *kedig* ~ *kedég* alakokból jött létre szóeleji *p-s* elhasonulással. Első adatai 1498/1630, 1507, 1510-ből származnak (TESz.; EWUng. *pedig*; JUHÁSZ 1992: 784), tehát mindenképpen 16. századi fejlemény.

Ugyancsak a marginálisok szövegében van néhány fiatalnak tűnő *igekötős* *ig e*, például a *beárul* (122) és a *megprófétál* (61). Mindkettő a 16. század eleji kódexekben fordul elő először, a 15. századból nincsen adatunk (ÉrdyK. 1526 k., TihK. 1530–1532 között, WinklK. 1506, CornK. 1514–1519, DebrK. 1519, TihK.;

vö. NySz.). Szintén a 16. században felbukkanó szó a 'külföld, idegen ország' jelentésű *vendégország*.

Ennek a szónak a kapcsán érdemes egy kis kitérőt tenni, mert a Nyelvtörténeti szótár csak a 16. század közepéről közöl adatokat, holott már a kódexek idejéből is találhatunk rá példákat.

5. Szótörténeti kitekintés: *vendégország*. A *vendégország* a NySz. alapján a 16. század közepén, Tinódi Lantos Sebestyén munkáiban (1540–1555) tűnik fel először 'külföld, idegen ország' jelentésben, majd Heltai Gáspárnál 1574-ben. Az adatok a következők: „Magyarországból lehet kevés hada, *vendégországból* későn indúlt hada” (Tin.² 148., vö. NySz.), „Kezdek hirdetni nagy sok országokban, hogy egy sziget volna egy *vendég országban*” (371.), „Mely ország magában igazodic, *vendég országok* ezt igen röttegic” (Tin: Zsigm 42., vö. NySz.), „*Vendég országokból* néki soc hada lőn” (Helt. Canc. 11., vö. NySz.). Ehhez teljesen hasonló jelentésben a *vendég föld* szókapcsolat is megjelenik 16. század második feléből származó históriás énekekben (l. NySz. *vendég-föld*).

Az Apor-kódex szövegében jelentése legvalószínűbb értelemben ugyancsak 'idegen ország', feltehetően a nem zsidó, pogány nemzetekre, népekre utal: „Iewendewt mond az crýftws orzaganak epewleferol | ký kylmb kylomb *wendeg orzagbol* gyewýtetyk” (86).

Van azonban két pontosan datálható adatunk is: egy a Jordánszky-kódexben, egy pedig az Érsekújvári kódexben található. A Jordánszky-kódex (1516–1519) adatának a jelentése megegyezik az Apor-kódex marginálisában találhatóéval, valamint a későbbi adatokéval, jelentése ugyanúgy 'külföld'. A tékozló fiú példázatában ezt olvassuk: „Es nem sok ydó be telwen, az yffyabbyk ffya egybe gyeztette mynd az hű reezeth es wtra meene, *vendeeagh orzagban*, es oth el tekozlyza mynd az hű yozagat gyenyerwsegghel eelwen” (581–582).

Az Érsekújvári kódex (1529–1531) szövege ehhez képest egy húsvéti prédikációban a következőt írja: „Es az crýstws *wendeeagh orzagban* menth wolna az az poklokra zallott wolna” (565/15), tehát jelentése itt nem 'külföld'. Az ilyen *azaz*-os szerkezeteket a kódexekben akkor alkalmazzák a lejegyzők, amikor egy-egy szót a szinonimájával akarnak megmagyarázni. Így a *vendégország* ebben az esetben a *pokol* szinonimája. A zsidó-keresztény hagyományban a szónak kétféle jelentése volt: 1. 'a holtak hazája, alvilág' – ugyanez a héber *Seol* és a görög *Hades*; 2. 'a gonosz lelkek büntetőhelye'. Később az első jelentés elhomályosult, és a közgondolkodásban a szó második jelentése vette át az egyeduralmat. E szerint a világkép szerint valamennyi megholt lélek a pokolba, illetve egy köztes állapotba kerül, ahol a feltámadásig várakoznak. Később alakult ki az a differenciált túlvilágkép, ahol a lelkek a földi életük alapján megérdemelt helyre kerülnek. Így az Apostoli hitvallás „szálla alá poklokra” kifejezése arra az ókeresztény apokrif iratokban is fenntartott, az 1Péter 3:19-re alapozott elképzelésre utal, hogy Krisztus halála

² Az eredeti művek rövidítéseinek feloldását lásd a NySz.-ban!

után leszállt a holtak birodalmába, az árnyékbirodalomba, és megnyitotta a meny-nyet azok számára, akik az ő szabadítást hozó kereszthalála előtt éltek (A. MOLNÁR 2003: 19–21). Az ÉrsK. a *vendégország*-ot ezzel a pokolra szállással magyarázza. Ebben az értelemben talán a *vendég*-nek a 'ideiglenesen tartózkodó' jelentésével számolhatunk.

Az ÉrsK. szövege ugyan más jelentésben használja ugyanazt a szószerkezetet, mint a másik két kódex és a későbbi szerzők, de a két jelentésnek lehettek összefüggései, pontosan az előtag jelentésárnyalataiból kifolyólag. Magát a *vendég* szót ismeretlen eredetüként tartja számon a magyar etimológiai irodalom (TESz., EWUng. *vendég*). KOROMPAY KLÁRA elevenítette fel mint érdekességet BALÁZS JÁNOS ötletét, amely szerint a *vendég* és az *idegen* valójában azonosak, egy töről erednek. A *vendég*-re mint balkanizmusra tekint, amelynek kiindulópontja a bizánci görög 'venetói, Velence környéki' jelentésű *βενετικός*, melyből levezethető a román *venetic* 'jövevény', összefügg vele a szerb-horvát *Venedik* (Velence neve) és folytatása az észak-olasz nyelvjárásokban élő *venedego* 'venetói' is. Ezek fényében a szó délszláv vagy északolasz közvetítéssel, a 11. század folyamán kerülhetett a magyarba, és a középkori itáliai hospeseket jelölte (KOROMPAY 2006: 223–225). BALÁZS JÁNOS az *idegen*-t is ebből a szócsaládból vezeti le (*Venedik* > *Vedenik* > **vedekin* ~ **videkin* > *ideken*), de ahogy KOROMPAY fogalmaz: „az egész hangtani levezetés számomra olyan bonyolult, s annyi nem igazolható lépést feltételez, hogy már ezért sem látszik valószínűnek. Másfelől a korai adatok teljes hiánya (...) nagy nyomatókkal esik a latba” (KOROMPAY 2007: 224). Ha a két szó etimológiailag nem is feltétlenül vezethető le azonos forrásból, a jelentéseknek lehettek kapcsolatai, melyek egyébként más nyelvű analógiákkal is megtámogathatók (vö. KOROMPAY 2007: 225–226).

6. Összegzés. Eredeti gondolatmenetünkhöz visszatérve és összegezve azt: adatokkal alátámasztva láthattuk, hogy az Apor-kódex marginálisaiban bizonyos jellemzők a szövegek keletkezési idejét a kései ómagyar korra teszik, sőt egyes jelenségek miatt ez akár a korai középmagyar is lehetne. Ezért mindenképpen már a 16. században kellett a szövegek fordításának elkészülnie, nem lehet 15. század végi. Nem lehet azonban későbbi sem az 1548-ban napvilágot látott Székely István-féle változatnál, sem az Apor-kódexbe történt bejegyzés idejénél. Mivel az írás jellege alapján a szövegek az 1520–1530-as években íródtak, így keletkezésük legvalószínűbb időpontja az 1530-as évek. Ebből a szempontból azonban nem mehetünk el szó nélkül amellett sem, hogy a TESz. ezeket az adatokat 1500 körülként közli.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az igemód- és igeidőrendszer. In: *TNy. I.* 104–121.
 E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: *TNy. II/1.* 120–183.
 E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igei személyragozás. In: *TNy. II/1.* 184–238.

- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- ÉrsK. = *Érsekújvári kódex 1529–1539. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Közzéteszi: HAADER LEA. Régi magyar kódexek 32. MTA Nyelv- tudományi Intézete – MTA Könyvtára – Tinta Kiadó, Budapest, 2012.
- I. GALLASY MAGDOLNA 1992. A névelők. In: *TNyt.* II/1. 716–771.
- GERÉZDI RABÁN 1960. *Székely István, Krónika ez világnak jeles dolgairól.* Krakkó, 1559. Kísérő tanulmány a hasonmás kiadáshoz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAADER LEA – KOCSIS RÉKA – KOROMPAY KLÁRA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF szerk. 2014. *Az Apor-kódex, 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest.
- JordK. = TOLDY FERENC – VOLF GYÖRGY, *A Jordánszky-codex bibliafordítása.* Régi Magyar Nyelvemlékek 5. Budapest, 1888.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1992. A kötőszók. In: *TNyt.* II/1. 772–814.
- KOROMPAY KLÁRA 1992. A névszóragozás. In: *TNyt.* II/1. 355–410.
- KOROMPAY KLÁRA 2007. Az *idegen* szó jelentéstörténete a magyarban. In: MATICSÁK SÁNDOR szerk., *Nyelv, nemzet, identitás.* A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) nyelvészeti előadásai 2. Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság, Debrecen–Budapest. 217–227.
- A. MOLNÁR FERENC 2003. Az apostoli hitvallás szöveghagyományáról (halottaiból, halottaiban). In: UŐ. – M. NAGY ILONA szerk., *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből.* Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen. 11–34.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Budapest, 1890–1893.
- SZABÓ DÉNES 1942. *Apor-kódex.* Codices Hungarici 2. Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarorságtudományi Intézete, Kolozsvár.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: *TNyt.* I. 188–258.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TNyt. I. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- TNyt. II/1. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- VOLF GYÖRGY 1879/1881. *Apor-codex.* Nyelvemléktár 8. MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest. xxxiv–xxxix, 157–251.

Középmagyar kor

A szegedi boszorkányperek néhány határozóragjáról

BERENTE ANIKÓ

Szegedi Tudományegyetem
anikbrnt2@gmail.com

Munkám vizsgálatának középpontjában a szegedi boszorkányperek iratanyaga állt. Az eredeti iratok, melyek 1728 és 1744 között keletkeztek, a Csongrád Megyei Levéltárban találhatóak. Tanulmányozásuk során szembetűnő volt, hogy a különböző határozóragjaink eltérő formákban jelentek meg. Ezek közül az elativust (-bVI), a delativust (-rVI), az ablativust (-tVI) és a sociativust (-stVI) választottam ki. Egyrészt különbség mutatkozott a rövid és hosszú magánhangzók jelölésében, másrészt érdekesnek bizonyult a határozóragok nyílt és zárt ragváltozatainak megoszlása is. A ma sztenderdnek tartott alakok csak kis számban jelentek meg, ezzel szemben a rag végi mássalhangzó geminálódása gyakran fordult elő. Dolgozatomban ezen esetek különböző formáit kívántam rendszerezni, az eredményeket pedig igyekeztem ragtörténeti kontextusba helyezni. Mindehhez pedig figyelembe vettem a forrásanyag lejegyzésével kapcsolatos megfigyeléseimet, illetve a szegedi nyelvjárás sajátosságait is.

Kulcsszók: boszorkányperek, határozóragok, középmagyar kor, magánhangzók, nyelvjárás.

1. Tanulmányomban a szegedi boszorkányperek ablatívuszi¹ irányú határozóragjainak rendszerezését mutatom be, illetve mindezt még a sociativus előfordulásai egészítik ki. A sociativus bevonásának oka az, hogy már a korábbi korokban a -stul/-stül magánhangzójának zártsági foka analógiát mutatott az elativus, delativus és ablativus magánhangzójával. A csoportosítás legfontosabb szempontja tulajdonképpen tehát a zártsági fok, illetve időtartam szerinti kategorizálás. Mindezt pedig igyekszem ragtörténeti kontextus részeként kezelni. Vizsgálati módszerem a szociolingvisztikában jól ismert kvantitatív vizsgálat volt.

Összesen 86 periratot néztem át, melyek közül a magyar nyelvű dokumentumok 247 oldalt tesznek ki (a vizsgálat során kizárólag a magyar nyelvűeket használtam fel). Az eredeti lejegyzéseket a Csongrád Megyei Levéltárban őrzik, a Szeged Város Titkos Levéltára IV. A. 1021. b jelzésű dobozban. Az iratok 1728 és 1744 között keletkeztek, az azonban kérdés, hogy hány jegyző keze munkájáról van szó, ugyanis a lejegyzésekben nincs a jegyző(k) személyére utalás (az iratok sokféleségének okán több lejegyzőt feltételeztem). Az is lehetséges, hogy az írnokok nem Szeged városából származtak. Erre utalhat az a tény, hogy előfordulnak az iratok-

¹ A terminusok használatában SZENTGYÖRGYI (2013: 151) megoldását alkalmaztam, azaz a ragos alakok funkcióit a latin helyesírás, míg a funkciócsoport gyűjtőnevét a magyar helyesírásnak megfelelően jelöltem.

ban többek között olyan nyelvi megoldások, mint a *tülo*, *belölo*, amelyek a dunántúli nyelvjárásra jellemzők. Általánosságban elmondható, hogy az iratok megfelelnek a hivatalos regiszternek.

2. Mielőtt rátérnénk a konkrét adatokra, érdemes kicsit a ragtörténettel is foglalkoznunk. KOROMPAY (1992: 356–357) szerint a magyar névszóragozás egyik leg-sajátosabb vonása, hogy az elemek nem alkotnak strukturált, zárt rendszert, azonban bizonyos pontokon mégis képesek rendszerré sűrűsödni – mindez pedig már az ómagyar kor idején megtörtént. Ha az irányhármasságot vesszük alapul, a *-bVI*, *-rVI* és *-tVI* a Honnan? kérdésre válaszolnak, a helyviszony jellege szerint ugyanezen sorrendben belső, szorosabb külső és lazább külső helyviszonyt képviselnek. Kiemeli továbbá kapcsolatukat az is, hogy alakilag összezsengenek egymással, hiszen azonos végződéssel rendelkeznek, azonos irányt is fejeznek ki.

Ami kialakulásukat illeti, a lehető legegyszerűbben a következőképp lehet felírni az eseményeket: ragos főnév → névutó → egyszótagúvá válás → egybeírás → illeszkedés. Először a *-tVI* vált raggá, ezt követte a korai ómagyarban a *-rVI*. A *-bVI* azonban ebben a korban még mindig (agglutinálódott) névutó volt (HB. *timnuce-belevl*; ÓMS. *buabeleul*), és csak a kései ómagyarban vált raggá.

Már az ómagyar nyelvjárások korában kialakultak bizonyos nyelvjárási megoszlású alaki jellegzetességek ragjainkat tekintve. BENKÖT (1957: 81) idézve: „Míg a *-ból*, *-ből* és *-ról*, *-ről* határozóragok hosszú magánhangzója nyíltabb irányú (ó, ő) monoftongizáció révén jött létre, addig a mai *-tól*, *-től* rag – a *tëü* ~ *töü* 'tő' szó diftongusának zártabb monoftongizációja következtében – jórészt *-tül*, *-tül* formájúvá alakult ki. Ennek a fejlődésnek megfelelően középkori nyelvméleink nagyobb részében a *-ból*, *-ből*; *-ról*, *-ről*; *-tül*, *-tül* ragsort, illetőleg ennek előzményeit találjuk.” A 15. században még nincs *-ú*, *-ű*-s analógiás kiegyenlítődé, tehát azt is mondhatjuk, hogy a középső nyelvállásfokban homogén rendszertípus (*-ból*, *-ből*; *-ról*, *-ről*; *-tól*, *-től*) állapítható meg. A 16. században azonban ez a kiegyenlítődé megindul, főleg nyugati területeken (*-bül*, *-bül*; *-rül*, *-rül*; *-tül*, *-tül*). SZENTGYÖRGYI (2013: 153) viszont megjegyzi, hogy ez nem jelenti azt, hogy a rendszerváltozatok élesen elkülönülnek, inkább tendenciákról érdemes beszélnünk.

A *-stul*, *-stül* társhatározórag keletkezésére is kitérve, a kései ómagyar korra tehető első megjelenése, leginkább a *mindenestül*, *mindenestülfogva* határozószavakban fordult elő gyakran. Tartalmas szóhoz kapcsolódva azonban csak a 15. század végétől jelent meg (részletesen lásd KALCSÓ 2013). Fordításokban is ritkán láthatjuk kötöttebb jellege miatt (a latinban nincs megfelelője). KOROMPAY KLÁRA (1992: 365) így ír a sociativusról: „[az] élő nyelvben formálódó, s talán a jogi nyelvben is szerepet kapó rag lehetett”.

Lényegében a *mindenestül* határozószóban kezdődhetett meg a két módhatározórag összeforrása *-(s)t* és *-VI*, majd ebből jött létre az összefoglaló jelentésárnyalat is. Befolyásoló erőként kell tekintenünk az irradiációra, illetve az *-s* elem 'valamivel való ellátottság' jelentésmozzanatára is. PAPP (1956: 469–470) is kiemeli, hogy a 16. században szinte azonosan viselkedik a *-tVI* és a *-stVI*, ezért talán nem is indokolt,

hogyan szétválasszuk őket egy vizsgálat során. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ (2007) szintén hasonló viselkedést mutató ragokat talált a 17. századi Nógrád vármegyei nyelvet kutatva. KALCSÓ GYULA (2013) kutatásának köszönhetően tudjuk, hogy a 16. századi nyomtatványok közül azokban jelennek meg a középső nyelvválású sociativusi alakok, melyekben az ablativus is középső nyelvválású.

3. Az alábbi táblázatban összesítem korpuszom adatait:

1. táblázat

Zártsági fok és hosszúság szerinti előfordulások

Típus	Alakváltozatok	Előfordulások száma	Százalék
Középzárt rövid mgh.	- <i>bol</i> , - <i>rol</i> , - <i>tol</i> ; - <i>böl</i> , - <i>röl</i> , - <i>töl</i>	4	0,99 %
Középzárt hosszú mgh.	- <i>ból</i> , - <i>ról</i> , - <i>tól</i> ; - <i>böl</i> , - <i>röl</i> , - <i>töl</i>	9	2,24 %
Zárt rövid mgh.	- <i>bul</i> , - <i>rul</i> , - <i>tul</i> ; - <i>bül</i> , - <i>rül</i> , - <i>tül</i>	227	56,47 %
Zárt hosszú mgh.	- <i>búl</i> , - <i>rúl</i> , - <i>túl</i> ; - <i>bül</i> , - <i>rül</i> , - <i>tül</i>	162	40,30 %
Összesen		402	100,00 %

Amint a táblázatból is látszik, a legkevesebb előfordulás a rövid középzárt alakok (-*bol*, -*rol*, -*tol*; -*böl*, -*röl*, -*töl*) esetében mutatkozik, míg a legnagyobb gyakoriság a rövid zárt ragokban (-*bul*, -*rul*, -*tul*; -*bül*, -*rül*, -*tül*) mutatkozik. Természetesen figyelembe kell vennünk azt, hogy vannak helyesírási következetlenségek is, melyek éppen az ékezetek használatában/nem használatában nyilvánulnak meg (*fatenstul*, *ovegecskebul*). Sokszor egy-egy iraton belül is van eltérés, ugyanazon szó esetén – pl. Kőkényné elleni tanúvallomások, 1726. június 8-án: *fatenstiül* ~ *fatenstiül* (Szeged Város Titkos Levéltára IV. A. 1021. b jelzésű doboz).² GRÉCZI-ZSOLDOS (2007) is úgy véli, a viszonyragok rövid-hosszú megkülönböztetése kevésbé mutat szignifikáns eltérést, mint a zártsági fok szerinti különbség, így akár együtt is lehetne tárgyalni a rövid és hosszú változatokat. Ezzel azonban az a probléma, hogy nem lehetünk biztosak abban, hogy mindig azonos volt az ejtésük, így mégis van okunk külön kezelni őket.

Ha a középzárt-zárt kategóriák szerint tekintünk a táblázatra, egyértelműen látszik, hogy a boszorkányperek lejegyzői kimagasló arányban a zárt alakváltozatokat használták, mind a rövid (227 előfordulás: 56%), mind a hosszú (162 előfordulás: 40%) magánhangzók esetében. Ehhez viszonyítva a rövid és hosszú középzárt alakok elenyésző százalékot képviselnek. Mindezek nyomán azt mondhatjuk, hogy a vizsgált 18. századi szegedi írott nyelvváltozatban még többnyire a rövid zárt határozóragok voltak túlnyomó többségben, őket követték a hosszú zárt esetek.

² Már 1726-ból ismeretes az 1728-ban elítélt Kőkényné elleni feljelentés, illetve két tanú kihallgatási jegyzőkönyv. Ezeket az iratokat 1728-as nagy per előzményeinek tekinthetjük.

Az ablatívuszi irányú határozóragok adatai után azonban érdemes kicsit a sociatívusnál is elidőznünk. Az alábbi táblázat e ragtípus előfordulásait mutatja be.

2. táblázat
A sociatívus előfordulásai

Alakváltozatok	Előfordulások száma	Százalék
<i>-stol, -stóll</i>	2	6,66 %
<i>-stöl, -stöll</i>	0	0,00 %
<i>-stul, -stül, -stüll</i>	11	36,67 %
<i>-stül, -stüll</i>	17	56,67 %
Összesen	30	100,00 %

Ebben a táblázatban a viszonylag kisszámú adat miatt a hosszú és rövid időtartam (továbbá a rag végi kettős mássalhangzó) szerint nem csoportosítottam külön a ragokat, de az tudható, hogy 2 *-stul* és 8 *-stül/-stüll* változat szerepelt a boszorkányperekben, míg a ragpár másik tagjánál (*-stül*) hosszú magánhangzós eset egyáltalán nem fordult elő. Továbbá a 17. században előforduló középzárt formák itt csak két esetben tapasztalhatók: *annyostol, annyostóll* 'édesanyjával együtt'. (A korabeli nyelvtanírók grammatikáiban a nyíltabb és zártabb formákat is megemlítik, de a norma hatására többnyire a középső nyelvváltsúkat részesítik előnyben, ezeket tartják kívánatos formának, lásd GRÉCZI-ZSOLDOS 2007: 93.)

Az ablatívuszi irányú ragok esetében összesen 13 előfordulás volt a középzárt alakokat tekintve, ebből 4 eset ablatívus volt, a zárt ablatívusok száma ezzel szemben viszont kimagasló, 177 előfordulás. Az adatok fényében tehát úgy tűnik, hogy a sociatívus korrelál az ablatívusszal, csak hogy itt – ellentétben KALCSÓ (2013) 16. századi nyomtatványokban tapasztalt eredményeivel, ahol a középzárt esetek között látszott kapcsolat – inkább a zárt alakok mintájára viselkedik a sociatívus.

A nyelvújítás korára is kitérve, a zárt helyhatározóragok is élénken továbbéltek a mai köznyelvi alakok mellett. A Magyar Tudós Társaság hivatalos állásfoglalása az volt, hogy fel kell hívni az emberek figyelmét az általuk helyesnek tartott középzárt formák ildomos használatára. Sokatmondó azonban az, hogy ennek ellenére költőink is gyakran használták zárt változatú ragjainkat, ezzel is színesítve nyelvi palettájukat. A sociatívusról pedig a következő olvasható ugyanitt: „A *-stul, -stül* rag (*házastul, kertestül*) igen gyakori formája a *-stól, -stöl, -stül, -stüll* (*házastól, kertestől, házastül, kertestül*)” (vö. DÖMÖTÖR 2000).

A 20. századi megoszlásokat áttekintve, az MNyA. térképlapjai alapján (732. *kitől*, 1056. *fáról*, 1063. *estétől-reggelig*, 1066. *bírótól*, 1072. *asztalról*, 1074. *asztaltól*, 1081. *tejből*, 1088. *Mihálytól*, 1102. *házból*, 1109. *kertből*, 1123. *Sándoréktól*, 1133. *tövestül*) az állapítható meg, hogy a Szeged vidéki nyelvjárástípus a 6 kutatóponton csak kis eltéréseket mutat, vagyis mindenütt csak a rag végi mássalhangzó nélküli változatok jelentek meg, hosszú zárt magánhangzóval. (Igaz, a hosszú változatok

mellett az N11-es kutatóponton, Újkígyóson megjelent a *-büll, -rul, -tul, -stul* is.) Lényegében tehát a megkérdezett adatközlők a köznyelvi formákat egyszer sem adták meg válaszul. A mai magyar Szeged vidéki nyelvjárásterületen pedig még mindig használatosak a kodifikált alakok mellett a tájnyelvinek tartott, zárt magánhangzót tartalmazó ragok is (természetesen e megállapítás figyelmen kívül hagyja az életkor, nem, szocializálódás stb. szerinti használati megoszlást).

A perszövegekben még egy sajátosságra célszerű felfigyelnünk. Viszonylag gyakran fordul elő a ragok végén álló mássalhangzó megkettőzése. Az alábbi táblázatban a geminált formát mutató ragok számadatai láthatók. (Ugyanakkor nem találtam olyan esetet, ahol középzárt formák lettek volna, illetve nem szerepelt a *-büll, -rull, -rüll, -tüll, -stull, -stüll*.)

3. táblázat

Geminált mássalhangzók a vizsgált ragokban

Alakváltozatok	Előfordulások száma	Százalék
<i>-bull, -büll, -rüll, -tull, -tüll, -stüll</i>	76	49,35 %
<i>-büll, -rüll, -tüll, -stüll</i>	78	50,65 %
Összesen	154	100,00 %

BENKŐ (1957: 101) szerint a *tőle, róla, belőle* stb. határozószók esetében gyakran megjelenik az időtartam-átváltásos nyúlás, amely folyamat a középkorig nyúlik vissza. A 18. században a *ll*-es alak már az egész keleti nyelvterületen általános volt, ahogy a 20. században is. Később ez nyugaton is megjelent, igaz szörványosabban. A *tőle, róla, belőle* típusú szavakat nem összesítettem a boszorkányperekből, de az bizonyos, hogy nem volt *ll*-es előfordulás. Ennek fényében érdekes, hogy ragzáró pozícióban sokszor jelenik meg geminált forma, s úgy vélem, hogy ez nem tekinthető analógiás hatásnak az írott korpusz alapján. Továbbá, ahol a rag végén szerepel az *l* (pláne, ha kettő is), ott sem szűnt meg mindig a hosszúság jelölése: *boszorkányságbüll, lovárrüll, Rohonkánétüll, lányostüll* stb. Legvalószínűbb magyarázatnak azt tartom, hogy ezeket a megkettőzéseket szépírásszerű jellegzetességgént használták, ilyen sajátossággként érdemes kezelniük.

4. Dolgozatomban a szegedi boszorkányperekben előforduló ablatívuszi irányú határozóragok, illetve – ezt kiegészítve – a sociativus megjelenési formáit kívántam bemutatni. BENKŐ (1957, A/2-es térképlap) a 18. században a raghasználatot illetően Szeged környékén vegyes használatot tüntetett fel, amelyről némiképp módosítva az állapítható meg, hogy valóban feltételezhető a vegyes használat, de inkább a zárt alakok tekinthetők nagyobb megoszlásúnak a lejegyzett szövegekben, mindezt pedig a magánhangzók időtartamának jellege sem befolyásolta. (Megjegyzendő, hogy BENKŐ a 18. századi térképlapon csak hosszú magánhangzós adatokat tüntetett fel.) A sociativus esetében úgy vélem, hogy az ablatívus analógiás hatásának nyomán jelentek meg a majdnem kizárólagosan zárt formák. Ez az elég egyértelmű tendencia

a későbbiekben nagyobb váltakozást mutatott, mind a 19., mind a 20. században, s ma is látszik a sztenderd alak mellett a nyelvjárásnak tekintett felső nyelvválású magánhangzót tartalmazó rag használata – igaz, egyre inkább visszaszorulóban van.

További vizsgálatot igényel még az, hogy a periratok lejegyzőinek számát megbecsüljük. Egy másik elemzési szempont lehet az, hogy egy-egy lejegyző egyéni nyelvhasználatára vonatkozó megállapításokat tegyünk. Továbbá izgalmas és gyümölcsöző feladatnak látszik, hogy megrajzoljuk a nyelvjárásokra vonatkozó képet a forrásunkból, annak ellenére – ahogy E. ABAFFY Erzsébet írja –, a hivatalos iratok nyelvjárástörténeti szempontból való megbízhatósága jóval kisebb, mint például egy saját kézzel írt misszilisé (vö. E. ABAFFY 1965: 13–14). Ennek a vizsgálódásnak a keretén belül pedig a dunántúli nyelvjárásra jellemző elemek teljes körű áttekintése lehetne lehetséges: *explozív ty-zés: gyaptyuban*, *erős l-ezés: nyavala, taval* stb., *illeszkedéses ö-zés: bele ütöttö* stb., *nyílt é-zés: sénlődése után* stb. Ezáltal megállapíthatjuk immár talán azt is, hogy származhatott-e a Dunántúl vidékéről néhány jegyző. Végezetül érdemes lenne minél több 18. századi forrást bevonni a raghasználat vizsgálatába, hogy a kérdésről még pontosabb képet kaphassunk.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1965. *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2000. Nyelvi változások a korban. In: *Haza és Haladás: A reformkortól a kiegyezésig (1790-1867)*. Elektronikus dokumentum: [http://mek.oszk.hu/\(-\)01900/01903/html/index2.html](http://mek.oszk.hu/(-)01900/01903/html/index2.html) (2014. 10. 5.)
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2007. *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
- KALCSÓ GYULA 2013. A sociativusi toldalék a 16. században. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.* Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 99–104.
- KOROMPAY KLÁRA 1992. A névszóragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 355–410.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974–1977.
- PAPP LÁSZLÓ 1956. Az északkeleti nyelvjárásterület a XVI. században. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND szerk., *Emlékkönyv Pais Dezső 70. születésnapjára*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 466–472.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013. Ablatívuszi határozóragjaink mikrorendszerének változatai a középmagyar kori boszorkányperekben. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.* Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 157–175.

Az igekötők és az igeidők aspektusjelölő szerepének vizsgálata Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin leveleiben

KALLA VIKTÓRIA

Szegedi Tudományegyetem
kviki1993@gmail.com

A tanulmány az igekötőknek és az igeidőknek a középmagyar kori aspektusbefolyásoló hatását veszi számba. A vizsgálathoz a nyelvi korpuszt Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin 16. századi levelezése adta. A vizsgálódás igazolta a szakirodalom megállapítását, miszerint a tiszta perfektivitás funkciójával leginkább a *meg* és az *el* igekötők rendelkeznek. A grammatikalizáltság megállapításához a fő szempontokat a nem térbeli jelentésű igitípusokkal való kapcsolódás, az irányjelentést megerősítő határozós szerkezet megléte és a produktivitás jelentették. A tanulmányból az is kiderül, hogy az igekötők hogyan fejezhetnek ki imperfektivitást szintaktikai pozíciójukkal, és hogy ennek vizsgálata miért jelenthet problémát. Az igeidőkről bebizonyosodott, hogy elsősorban a befejezettség kifejezésében játszanak nagy szerepet. A korpuszban a középmagyar korra jellemző mind a négy múlt idő, azaz a *-t/-tt* jeles, az *-á/-é* jeles, a $\emptyset$ + *vala* és a *-t/-tt* + *vala* típusú is jelen van. A tanulmányból kiderül, hogy az egyes igeidők milyen egyéb funkciókkal társulva fejeznek ki perfektivitást, valamint az is, hogy a vizsgált korpusz igeidőinek arányai eltérnek a szakirodalomban közölt adatoktól. Mindemellett az is kitűnik, hogy az igekötős ígét tartalmazó mondatokban az igekötő a legfőbb eszköze az aspektus kifejezésének.

Kulcsszók: perfektivitás, imperfektivitás, középmagyar kor, igekötők, igeidők.

1. Az időviszonyok kifejezésére több eszköz is rendelkezésünkre állhat, például az ún. *grammatikai idő* (ezt szokták *külső időszerkezet*-nek vagy *tempus*-nak is hívni), amely a rendszeren kívüli időrelációt veszi alapul, vagy az *aspektus* (más néven *belső időszerkezet*), amely pedig a zárt rendszeren belüli időrelációhoz kapcsolódik (MÁRK 1983: 258). A tanulmány témájául a középmagyar kori, pontosabban a 16. századi levelezések aspektusjelölési sajátosságainak bemutatását választottam. A vizsgálati kört az igekötős ígéretek és ezek igeidejére szűkítettem, hiszen az aspektus kifejezésének egyik fontos eszköze a magyarban az igekötőrendszer. A tanulmány célja, hogy felderítse, a vizsgált korpuszban milyen szerepet játszanak az igekötők a mondat perfektiválásában és imperfektiválásában, valamint hogy az egyes igeidők milyen arányban vannak jelen és milyen aspektusbefolyásoló funkcióval rendelkeznek.

Az aspektus az ígének a szótári tételhez köthető, a mondat belső időszerkezetét, azaz a mondatban megjelölt esemény időviszonyait meghatározó, illetve befolyásoló jelentése (LENGYEL 2000: 82). KIEFER szerint (2006: 14) a magyar nyelvben az aspektus mondatsemantikai kategória, hiszen az ige lexikai jelentése még önmagában

nem határozza meg feltétlenül a mondat aspektusát. KIEFER (2006: 23) alapvetően három aspektustípust különít el, a befejezettet (perfektív), a folyamatost (imperfektív), valamint megjegyzi, hogy létezik egy harmadik kategória, az „állapotok kategóriája” (KIEFER 2006: 31). A folyamatos és a befejezett aspektus elkülöníthetőségének egyik fontos kritériuma az oszthatóság: a folyamatos aspektusú cselekvés vagy folyamat időintervalluma osztható, a befejezett szemléletű cselekvése azonban oszthatatlan (KIEFER 2007: 272). Mindezt a következő mondatokkal lehet szemléltetni (KIEFER 2007: 273):

- (1) a. *Péter délután 3-tól 5-ig a kertben játszott.*
b. *Péter délután 3-tól 5-ig megcsinálta a leckéjét.*

Az (1a) mondat folyamatos, ezért elmondható, hogy az esemény a 3 és 5 közötti tartomány legtöbb osztására érvényes, az (1b) mondat viszont befejezett, és a lecke elkészítése az egész időtartományról állítható.

A harmadik aspektustípus nem játszik szerepet a tanulmány szempontjából, mivel az ide tartozó igék tipikusan igekötő nélküliek.

Az igekötők (más néven *preverbum*-ok) történetileg tekintve a határozószó szó-faji kategóriájához tartoznak, határozószói természetüket számos példában meg is őrizték (J. SOLTÉSZ 1959: 7). Az idők folyamán azonban ezek a határozószók egyre inkább a mellettük álló igéhez „pártoltak át” és igekötökké váltak, ezt grammatikalizációs folyamatnak nevezzük. Az eredeti irányjelölő funkció az ősi igekötős (a *meg*, *el*, *ki*, *be*, *fel*, *le* *preverbum*okkal képzett) igéink (J. SOLTÉSZ 1959: 16) esetében még sokszor érezhető, azonban jelentős számú hányaduknál az igekötőnek már csak befejezettségjelölő szerepe van (a magyar nyelv későbbi, tehát az ómagyar kor után keletkezett igekötőinek perfektív funkciója kevésbé gyakori).

A grammatikalizáció olyan nyelvi folyamat, melynek eredményeképpen szabad szavakból nyelvtanilag kötött, tehát lexikális elemekből grammatikai elemek válnak (DÉR 2008: 8). Másképp megfogalmazva „egy autonóm nyelvi egységnek függő nyelvtani kategóriává” válásával van dolgunk (FORGÁCS 2003: 260). A grammatikalizáció első állomása a *preverbum*ok esetében a határozószók igekötővé válása. Azonban a már „igekötősült” irányjelölők is változáson mennek át, és egy idő után az ige aspektusát fogják csak jelölni.

Az igekötő szintaktikai helyzete is befolyásolja az igés kifejezés, illetve a mondat aspektusát. Az ige előtti pozícióban a perfektiválás az alapfunkciója. Viszont a hátravetett *preverbum*ok már nem feltétlenül perfektiválnak (KIEFER 2006: 63). A következő példákban az igekötő az ige után áll, mégis két különbözőféle aspektusról/olvasatról beszélhetünk:

- (2) a. *"Pisti mászott fel a fára.*
b. *'Pisti 'mászott 'fel a 'fára.*

A (2a) mondatban fókuszos összetevő van, ezért kerül az igekötő az ige mögé, ebben az esetben nem lehet kontextus hiányában eldönteni, hogy imperfektív

aspektussal van-e dolgunk vagy sem. A (2b) mondatban nincs fókuszos összetevő, tehát ez imperfektív aspektusú lesz. Ebből következik, hogy azokat a mondatokat nem vehettem egyértelműen perfektívnek vagy imperfektívnek, amelyekben az ige előtti fókusz miatt kerül hátra az igekötő.

A tanulmány egyik fő alapvetése, hogy a magyar igeidőrendszer leépülését az igekötőrendszer kiépülése/kiszélesedése okozta (pontosabban oda-vissza ható folyamatról van szó), mivel „az ómagyar kor végére kiépülő igekötőrendszer lassan redundánssá tette a komplex igeidőrendszeren belüli, igei toldalékkal való aspektusjelölést” (É. KISS 2005: 433). A középmagyar kor végére pedig az igekötő már jóval alkalmasabb eszköznek bizonyult, így „főlölegessé tette egyes múlt idők használatát” (D. MÁTAI 2003: 646). Mivel a vizsgált korpusz idejében, a 16. században még a magyar nyelvben egyaránt jelen volt mindkét aspektusjelölő eszköz, ez jó alapot szolgáltathat arra, hogy megvizsgáljam az igekötő-használati sajátosságokat, valamint az egyes igekötős igeik igeidejét.

Az aspektust és az igeidőket többnyire külön kezelik egymástól a nyelvészeti szakirodalomban, azonban a köztük lévő nyilvánvaló kapcsolatot általában elfogadják, sőt azt is elképzelhetőnek tartják, hogy az egyes igeidőknek kifejezetten aspektuális vonatkozásai vannak (HORVÁTH 2011: 207). É. KISS KATALIN így határozza meg a kettő közötti kapcsolatot: „Ha a referenciaidő a szituációidő egészét magában foglalja, befejezett aspektusról van szó (hiszen a szituáció befejezett egészként kerül a nézőpontunkba). Ha a referenciaidő csak a szituációidő egy szeletére terjed ki (tehát a szituációidő foglalja magában a referenciaidőt), akkor befejezetlen az aspektus” (É. KISS 2005: 421). A dolgozatban az igeidőrendszert én is úgy fogom tekinteni, mint aspektusbefolyásoló tényezőt.

Az ómagyar kor végére pedig a magyar nyelvben négyféle múlt és négyféle jövő idő alakult ki, ezek közül a múlt időknek voltak aspektuális szerepeik (PÁTRÓVICS 2004: 131–139), ezért a dolgozatban is ezeket fogom számba venni. Ezek a következők kijelentő módban: az *-á/-é*, *-a/-e*, *-ó/-ő* jeles, ún. elbeszélő múlt (a későbbiekben csak *-á/-é* jeles múlt idő); a *-t/-tt* jeles, ún. befejezett¹ múlt; a *ø + vala* (*ø + volt*) típusú (folyamatos, nem befejezett) múlt; és a *-t/-tt + vala* (*-t/-tt + volt*) típusú ún. régmúlt² (E. ABAFFY 1991: 107–110). A négyféle múlt idő előfordulási aránya E. ABAFFY ERZSÉBET kutatása alapján a következő volt a kései ómagyar korban (E. ABAFFY 1992: 163):

¹ Eredeti funkcióját tekintve befejezett jelen, vö. É. KISS 2014: 60; SZENTGYÖRGYI 2014: 261–262.

² Erendendően ez a befejezett múlt, vö. É. KISS 2014: 60; SZENTGYÖRGYI 2014: 261.

1. táblázat

A kései ómagyar kor múlt idői különböző szövegtípusokban

	Kódexek	Eredeti versek	Levelek, iratok
-á/-é	1478 (56%)	96 (64%)	49 (26%)
-t/-tt	747 (28%)	38 (26%)	114 (61%)
ø + <i>vala</i>	348 (13%)	8 (5%)	1 (1%)
-t/-tt + <i>vala</i>	76 (3%)	7 (5%)	22 (12%)
Összesen	2649 (100%)	149 (100%)	186 (100%)

A táblázatból leolvasható, hogy az élőbeszédhez közelebb álló szövegtípusokban (levelek, iratok) a legnagyobb arányú előfordulást a *-t/-tt* jeles múlt mutatja, ezt követi az *-á/-é* jeles és a *-t/-tt + vala* típusú igeidő.

A tanulmány megírása előtt úgy gondoltam – elsősorban a nyelvtörténeti szakirodalom (J. SOLTÉSZ 1959; D. MÁTAI 1991, 2003a, 2003b, 2011) alapján –, hogy az igeikötőknek már igen jelentős perfektiváló funkciójuk van, különösen a grammatikalizálódás magasabb fokán lévő *meg*, illetve *el* igeikötőknek. Ehhez kapcsolódóan a tanulmány kitér arra is, hogy az egyéb, a korban döntően még irányjelölői szereppel bíró igeikötők (például a *be*, *ki*, *ide* stb.) kevesebb példában perfektiválnak, mint az előbb említett két preverbum. Nagyon fontos megvizsgálni azt is, hogy az igeikötő imperfektívá is tehet egy mondatot, ennek jellemző eszköze az, amikor a preverbum az ige mögött áll (nem fókuszos mondatokban). Ebből kiindulva érdemes körüljárni azt is, hogy ez a speciális szintaktikai pozíció a 16. században is bevett szokás volt-e az imperfektív aspektus kifejezéséhez. E. ABAFFY ERZSÉBET (1992: 163) statisztikája alapján a *-t/-tt* jeles múlt idő nagyobb mértékű jelenlétére következtettem, szemben például az *-á/-é* jelessel. A tanulmány egyik feladata, hogy megmutassa, a 16. századi beszélt nyelvhez közel álló, magyar nyelvű levelekben már csak a *-t/-tt* jeles múlt bír-e aspektuális szereppel, vagy léteznek és használatban vannak még az összetett múlt idők is, és ha igen, ezeknek van-e jelentőségük a perfektivizálás/imperfektivizálás tekintetében.

A vizsgálathoz Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelezését használtam fel, ehhez TERBE ERIKA kiadványát vettem alapul, amely az 1538-tól 1575-ig tartó időszak 257 levelét foglalja magában (TERBE 2010). Ezek közül 200-at vizsgáltam meg, egészen pontosan az 1567-től 1573-ig tartó időszak szövegeit.

A misszilis (vagy más néven valódi levél) bizalmas természetű, a címzett számára ténylegesen elküldött alkalmi közlést tartalmaz (KÖFALVI–MAKK 2007: 103–104). Mivel a levél a beszélt nyelvhez közelebb álló műfaj, ezért az ebben megtalálható jellegzetességek valós adatokat szolgáltathatnak az akkori nyelvállapot milyenségét illetően. A levelek tartalma annyiban játszik szerepet, hogy sokszor fordulnak elő bennük az uradalom beszerzéséhez kapcsolódó felhívások, tehát sok az utazással, küldéssel kapcsolatos igealak, és ebből adódóan az irányjelentéssel bíró igeikötő is.

A dolgozatomban a szövegekből hozott részleteket ugyanazzal az átírással fogom közölni, mint TERBE ERIKA kiadványa.

Az elemzés során az igekötős igéket gyűjtöttem ki, és a következőket vettem szemügyre: milyen igekötővel áll az igés kifejezés; milyen típusú az ige (mozgás-ige stb.); mi az ige és az igekötő szórendje; perfektívál-e a preverbum, az igés kifejezés milyen igeidőben áll.

Az általam vizsgált 200 levélben összesen 1198 igekötős igét találtam, amelyek a *meg*, *el*, *oda*, *fel*, *ide*, *be*, *ki*, *alá*, *le*, *rá*, *haza* és *vissza* szóalakokkal állhattak. Ezek tényleges igekötői mivolta a középmagyar korban kérdéses, mivel azonban ezek mindegyikét a mai magyar nyelvre nézve már preverbumoknak tekintjük, ezért megnéztem a vizsgált korszakban betöltött státuszukat is.

A tanulmányomban a terjedelmi korlátok miatt a legrészletesebben a *meg* és az *el* igekötő kapcsán mutatom be a kapott eredményeket, a releváns megállapításokat egy-egy példával illusztrálom. Ezt követően összefoglalóan további preverbumokat is bemutatok. Az egyes igekötők tárgyalása után említést teszek a preverbumok és az igeidők kapcsolódási lehetőségeiről is.

2. A *meg* igekötős igék. A vizsgált korpuszban a *meg* igekötővel álló példából találtam a legtöbbet, összesen 781-et. Ez az összes kigyűjtött adat mintegy 65%-át teszi ki. Ez az eredmény azt a megállapítást igazolja, miszerint az eredetileg 'vissza' irányjelentésű *meg*-nek egyre inkább elhomályosult az eredeti jelentése, majd az igekötők közül elsőként alakult ki az új, perfektíváló funkciója (D. MÁTAI 2011: 181). Az új funkció kialakulása, az irányjelentés elhomályosulása pedig összefüggésben áll az igekötő gyakoribbá válásával, D. MÁTAI MÁRIA (2011: 181) szerint ez a kettő egymást erősítő folyamatként értelmezendő.

A *meg* igekötővel álló igék összesen 758 esetben fejeztek ki befejezettséget (3a), 23 esetben (4a) pedig beszélhetünk a perfektív jelentésen kívül az irányjelölés funkciójáról is.

(3) a. *thowaba k. Jrja meg Ennekem...* (70; 114–115)³

(4) a. *nem kesem sokat Megynt megh terek* (64; 114)

2. táblázat

A *meg* igekötő jelentései

	Irányjelentés	Befejezettség + irányjelentés	Befejezettség	Összesen
<i>meg</i>	0	23	758	781

³ A kiemelt kifejezés helyét a példa után zárójelben közlöm: az első szám a levél sorszáma, ezt a kötet lapszáma(i) követik.

A besorolással kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a tisztán perfektív és az „átmeneti” funkciót elsősorban aszerint különítettem el egymástól, hogy milyen igetípussal áll az igekötő, ugyanis térbeli jelentésű szóalak mellett valószínűsíthető a preverbum irányjelölő jelentése is. Másfelől a kategóriába sorolásnál segítségemre voltak azok a mondatban lévő határozói szerkezetek, amelyek például végpontot fejeznek ki, ez is utalhat az irányjelentés meglétére. A *meg* igekötős igék esetében a *tér*, *hoz* igealakok mellett előforduló preverbumról valószínűsíthető, hogy rendelkezik még irányjelentéssel is.

A *meg* igekötőnek az erős, sokszor már csak tisztán perfektív funkciójára utal az is, hogy csupán 24 esetben áll mozgást (5a), 70 esetben pedig mozgatást kifejező igékkel (5b), többnyire ugyanis a preverbum irányjelentése akkor érvényesül, ha az ige is valamilyen helybeli változásra utal. A vizsgálódás során az is kiderült, hogy összesen 505-ször szerepelt a *meg* cselekvést kifejező igével (5c), 50-szer mediálissal (5d), 6-szor pedig létigével (5e). Azt azonban meg kell jegyezni, hogy az 505 előfordulásból 164-szer a kor leveleinek szokásos formulájaként megjelenő „Isten tartsa meg / tartson meg” fordulattal kell számolnunk, azonban ezt leszámítva is 341 esetről van szó.

- (5) a. *Mert Az en zekereým Meg Nem Jeottek Meg* (241; 247–248)
 b. *hog Nekem Meg kwlthe volna Az en Emberem altal* (70; 114–115)
 c. *az kewetsegrwl walo wallazt tetelt ke nek megh Nem Monthattak wolt* (84; 125–127)
 d. *hog addýglan megh gyogýwllýon .k.* (87; 129)
 e. *Jm az octauais ha megh leszen* (154; 185–186)

3. táblázat

Az igetípusok előfordulási értékei a *meg* igekötős igéknél

	Létige	Mozgás	Mozgatás	Cselekvés	Egyéb	Mediális
Összesen	6	24	70	505	126	50

A fenti szemléltető táblázatból kiderül, hogy voltak kétesen kategorizálható esetek, például az *ért* igével állók, amelyek az ige jelentése miatt nem voltak besorolhatók⁴, valamint olyan példák, amelyeknél nem volt biztos, hogy pontosan milyen ige szerepel, viszont ezt leszámítva az elemzés megtörténhetett, hiszen pl. a szintaktikai helyzet nyilvánvaló volt.

⁴ A *megért* igealakok nagy számú előfordulása (122) szintén a levél mint speciális szövegtípus jellemzőinek tudható be, hiszen feltűnően sokszor történik meg az üzenetváltásokban a másik féltől kapott információk nyugtázásának kifejeződése.

Az igeekötő és az ige sorrendjéről a következők állapíthatók meg a *meg* igeekötős kifejezésekkel kapcsolatban: a preverbum+ige sorrendre 454, az ige+preverbum sorrendre pedig 327 példát találtam. Ezek az alábbiak szerint csoportosíthatók tovább:

4. táblázat

Az igeekötő+ige és ige+igeekötő kapcsolatot okozó szintaktikai helyzetek a *meg* igeekötőnél

	Normál	Imperfektív	Felszólító mód	Tagadás	Tiltás	Fókusz
ik.+ige	383	–	38	29	4	–
ige+ik.	–	2	291	10	1	23

A 4. táblázatban összevontam a kétféle sorrenddel előforduló alakok további jellemzőit. A „normál” megnevezés azokra az igeekötő+ige sorrenddel álló kifejezésekre vonatkozik, amelyek nem állnak felszólító módban, tagadó mondatban stb., tehát amelyekben a preverbum a semleges szintaktikai helyzet miatt előzi meg az igét (6a). A felszólító módú mondatok alatt a felszólító értelműeket értem, ugyanis a középmagyar korra jellemző volt latin hatásra a mellékmondatokban a felszólító mód helyett feltételes módú alakokat használni (E. ABAFFY 1992: 171), ez azonban nem változtat a mondatok értelmezésén és aspektusán, valamint nem is következetesen mindenhol mellőzik a felszólító módú alakot. Ugyan a mai magyar nyelvben többnyire az igeekötő elválík felszólító mód, tagadó vagy tiltó mondat esetében, a középmagyar korban azonban találunk szép számmal példát arra, hogy ez nem valósul meg (6b–d).

- (6) a. *gerechbe felette Jgen megh Nehezédett* (51; 98–99)
 b. *hog the k: nekem meg kwldeneye* (71; 115)
 c. *az kewetsegrwl walo wallazt tetelt ke nek megh Nem Monthattak wolt* (84; 125–127)
 d. *Atta, hogh az Resthanczyakban Meg Ne karosogyonk* (131; 165–166)

Az ige+igeekötő sorrend a 327 esetből 291-szer a felszólító mód miatt (7a), 10-szer tagadó (7b), 1-szer pedig tiltó mondat (7c) miatt szerepelt. 23 esetben találtam fókuszos kifejezés (7d) miatt hátravetettnek a preverbumot, és mindössze 2-szer tudtam úgy ítélni, hogy imperfekció kifejezése végett áll hátul az igeekötő (7e).

- (7) a. *Jsten tharchya Megh k: Jo Egessegbe* (221; 233–234)
 b. *Mert Az en zekereym Meg Nem Jeottek Meg* (241; 247–248)
 c. *hogj .k. ezzel Ne Bancha megh* (133; 167–168)
 d. *En az chjmeres leweleth kerestettem meg* (149; 179–180)
 e. *...kÿtt Jrhassak Megh Nekÿ* (86; 128)

3. Az *el* igekötős igék. Az *el* igekötővel álló igés kifejezések száma a *meg*-es alakokhoz képest alacsonyabb, mindössze 164, de ez még mindig kiugróan magasnak számít a többi, a szövegben előforduló preverbumhoz képest. Ennek az igekötőnek az erős perfektiváló szerepe ebből a vizsgálatból is kiderül, ugyanis 114 példában szerepel csak a befejezettséget jelölő nyelvi elemként (8a), 50-szer pedig még átmeneti szerepben (9a), vagyis még az irányjelentést is magában hordozva. Pusztán a térbeli viszonyok kifejezésére nem találtam példát az általam vizsgált levelekben.

- (8) a. *Toabba az Rohonczÿ kastellba valo aztagokat mastan el Nem cheplethetem* (63; 108–110)
 (9) a. *Egÿ kochÿth Es Zolgamath El bochÿathnāk A kochÿwal* (107; 145–146)

5. táblázat

Az *el* igekötő jelentései

	Irányjelentés	Befejezettség + irányjelentés	Befejezettség	Összesen
<i>el</i>	0	50	114	164

Mozgást jelentő igével (10a) tehát 28-szor fordul elő az *el* igekötő, mozgatást kifejezővel 45-ször (10b). Mindezek mellett jelentős a cselekvést jelölő (10c), illetve mediális igealakokkal (10d) való együttállás, előbbinek 79, utóbbinak 12 az előfordulási értéke.

- (10) a. *ha szÿksegh leszen vgÿan Jnnett el Jndwlhasson .k.* (51; 98–99)
 b. *Mÿnden fele El kwlthheth vketh* (107; 145–146)
 c. *Es az Sÿbrÿk Mathe El Wetthe Thwle hathalmawa[l] az Jozagoth* (119; 155–156)
 d. *Mertt Annal Jnkab el mergesewl* (165; 194–195)

6. táblázat

Az ige típusok előfordulási értékei az *el* igekötős igéknél

	Mozgás	Mozgatás	Cselekvés	Mediális
Összesen	28	45	79	12

Az ige+igekötő sorrenddel álló mondatok közül a *meg* igekötőhöz kapcsolódó részben leírtakhoz hasonlóan szintén voltak felszólító módban lévőek, összesen 17 darab (11a), valamint 2 tagadó (11b) és 1 tiltó mondatot (11c) lehet számba venni. Csak az imperfektivitás kifejezésére szolgáló hátravetett pozícióra nem találtam példát, 6 esetben pedig az igét megelőző fókuszos kifejezés (11d) miatt nem lehetett eldönteni, hogy az igekötő kifejez-e folyamatosságot is.

- (11) a. ...*Menne krjsthoff wramhoz, es Jndwlnanak el Az Bekeseg zerzesben*
(114; 150–151)
b. *Az wthan Nem felethkezhetem el the k:* (170; 198)
c. *hoğ ,kg, ne szenueggje el* (244; 249)
d. *Toabba .k. halastott Bochatott el* (72; 116)

7. táblázat

Az igekötő+ige és ige+igekötő kapcsolatot eredményező szintaktikai helyzetek az *el* igekötőnél

	Normál	Imperfektív	Felszólító mód	Tagadás	Tiltás	Fókusz
ik.+ige	111	–	2	19	6	–
ige+ik.	–	0	17	2	1	6

4. Az *oda*, *fel*, *ide*, *be* és *ki* igekötős igék. A következőkben az *oda*, *fel*, *ide*, *be* és *ki* igekötőkről összevontan írok, mert ezek csoportosíthatók egymással gyakoriságuk alapján: mindegyik előfordulási értéke 10 és 100 közötti, valamint tulajdonságaik is nagyon hasonlóak.

Sokszor nem volt egyértelmű az elemzés során, hogy ilyen, sok esetben irányjelentést hordozó preverbumoknál mikor számolhatunk a perfektív funkcióval is a mondaton belül. A vizsgálódás során arra a következtetésre jutottam, hogy ha a mondatban az igekötőn kívül valamilyen határozói viszonyt jelölő kifejezés is áll (pl. helyhatározói szerkezet), akkor a kérdéses preverbum már perfektívál is. Az irányjelölése ugyanis redundánssá válik, és ez azért nem mond ellent a nyelvi ökonómia elvének, mert az igekötőnek valamilyen nyomatékosító, illetve perfektív funkciója is van a mondatban.

A következőkben az egyes igekötők mondatban betöltött jelentését mutatom be.

8. táblázat

Az *oda*, *fel*, *ide*, *be* és *ki* igekötők jelentései

	Irányjelentés	Befejezettség + irányjelentés	Befejezettség	Összesen
<i>oda</i>	25	46	6	77
<i>fel</i>	21	46	7	74
<i>ide</i>	21	15	0	36
<i>be</i>	3	11	6	20
<i>ki</i>	5	7	3	15

Az *oda* és a *fel* igekötő viszonylag nagymértékű produktivitást mutat a maga 77, illetve 74-es előfordulásával. A táblázatból leolvasható, hogy az esetek túlnyomó részében megjelenik a befejezettségjelölés, azonban az irányjelentés kifejezése mellett. A tiszta perfektivitás csak elenyésző mértékben mutatkozik meg. Az *ide* preverbum feltűnőbben rendelkezik a csak irányjelölői tulajdonsággal, egyszer sem

jelent meg ugyanis csupán befejezettség kifejezőjeként a mondatokban. A *be* és a *ki* igekötőknél megfigyelhető a tiszta perfektiváló funkció, azonban ezeknél is érezhetően dominánsabb az irányjelölés jelenléte. Példák a tisztán befejezettségjelölő funkcióra (12a–d), valamint arra, hogy a mondatban a perfekció mellett a térbeli viszonyok is megjelennek (13a–e):

- (12) a. *Mjertt hogÿ az w Joszaga oda ala Vagÿon...* (53; 100–101)
 b. *kÿt en ith gyermeksegetul fogwa fel tartotam...* (54; 102)
 c. *the k: ket Awag harom few wrath Jrathnaja Be az ketel lewelben* (125; 160–161)
 d. *Es szent Thamas Napÿan telyk kÿ* (77; 119–120)
- (13) a. *Bÿzonÿ Eremest oda adnem kēnek* (67; 112–113)
 b. *hanē Jm az leweles zekrÿneketh fel hozattam* (216; 230)
 c. *hog the k: kÿldeneÿe Jde hozzam* (230; 239–240)
 d. *Az Saller giorgÿot hogÿ be kÿlÿgien* (200; 218–219)
 e. *Hogh ha walamjkepen fÿzetessel kj zerezhetnejek...* (75; 118–119)

Az egyes igitípusok jelenlétének vizsgálata ugyanazt támasztotta alá, amelyet az igekötő jelentéseit mutató táblázat is megmutatott:

9. táblázat

Az igitípusok előfordulási értékei az *oda*, *fel*, *ide*, *be* és *ki* igekötőknél

	Létige	Mozgás	Mozgatás	Cselekvés	Mediális	Összesen
<i>oda</i>	2	24	48	3	0	77
<i>fel</i>	0	34	29	10	1	74
<i>ide</i>	0	10	21	5	0	36
<i>be</i>	0	3	4	13	0	20
<i>ki</i>	0	4	3	5	2	14
Összesen	2	75	105	36	3	221

Az igekötő és az ige sorrendje az *oda*, *fel*, *ide*, *be* és *ki* igekötők esetében nagyon hasonlít a *meg* és az *el* kapcsán tapasztaltakhoz. Egyrészt érvényes mindegyikre az, hogy a preverbum+ige együttállás van túlsúlyban, másrészt az imperfekció kifejezése végett hátul álló igekötőre nagyon kevés példa van. A kétféle sorrendet okozó szintaktikai helyzeteket a következő táblázat foglalja össze:

10. táblázat

Az igeekötő+ige és ige+igeekötő kapcsolatot okozó szintaktikai helyzetek az *oda*, *fel*, *ide*, *be* és *ki* igeekötőknél

		Normál	Imperfektív	Felszólító mód	Tagadás	Tiltás	Fókusz	Összesen
<i>oda</i>	ik.+ige	57	–	0	7	1	–	65
	ige+ik.	–	1	4	2	1	4	12
<i>fel</i>	ik.+ige	53	–	2	6	0	–	61
	ige+ik.	–	1	8	1	0	3	13
<i>ide</i>	ik.+ige	17	–	2	3	0	–	22
	ige+ik.	–	2	11	0	0	1	14
<i>be</i>	ik.+ige	10	–	2	2	0	–	14
	ige+ik.	–	0	3	0	0	3	6
<i>ki</i>	ik.+ige	9	–	1	0	1	–	11
	ige+ik.	–	0	0	0	0	4	4

Példák az imperfekció kialakításáért hátravetett igeekötős mondatokra (14a–c):

- (14) a. *Azertt aggyon .k. Neky hogý Mehessen oda .k.* (62; 108)
 b. *akar mykor Ment valaky fel,...* (154; 185–186)
 c. *mykor az wetekben eseth hjttak Jde az therwjnre* (230; 239–241)

5. Az *alá*, *le*, *rá*, *haza* és *vissza* szóalakkal álló igeik. A tanulmány további részében együtt mutatom be a megmaradt *alá*, *le*, *rá*, *haza* és *vissza* kifejezéseket, mivel ezek 10-nél is kevesebbszer fordultak elő a megvizsgált szövegmenyiségben.

Az *alá* igeekötő 9-szer, a *le* és *rá* 6-szor, a *haza* és a *vissza* pedig mindössze 5-ször szerepelt a levelekben. Mivel ennyire kismértékű az előfordulásuk, ezért felmerül a kérdés, hogy egyáltalán igeekötőnek tekinthetők-e, hiszen az igeekötőség egyik nem elhanyagolható kritériuma a produktivitás (J. SOLTÉSZ 1959: 15–16; FORGÁCS 2005: 101). Ha az aspektusképző tulajdonságaikat vesszük szemügyre, akkor azt láthatjuk, hogy ezek közül mindegyiknek elsősorban az irányjelölő jelentése volt a legfontosabb a levelekben, bizonyos esetekben emellett perfektíválhatott az *alá*, a *le* és a *rá*, csak perfektív funkciót egyedül a *le* töltött be, bár ennek az igeekötői minősége még így is kérdéses.

11. táblázat
Az *alá*, *le*, *rá*, *haza* és *vissza* jelentései

	Irányjelentés	Befejezettség + irányjelentés	Befejezettség	Összesen
<i>alá</i>	4	5	0	9
<i>le</i>	0	3	3	6
<i>rá</i>	4	2	0	6
<i>haza</i>	5	0	0	5
<i>vissza</i>	5	0	0	5

Egy-egy példa az *alá*, a *rá* irányjelölés melletti perfektív (15a–b), a *le* csak perfektív funkciójára (16a), valamint a *haza* és *vissza* határozószókkal álló ígés kifejezésekre (17a–b):

- (15) a. *Jm az potholj Bizonyisagh lewelet Ala kylthem kignek az kig.*
Emberethewl,
propatykthwl (226; 236–237)
 b. *Megh soholt Ream Nem Talaltam* (218; 231–232)
- (16) a. *hogha az kardinalis le tette wolna az piskepsegeth* (192; 213–214)
- (17) a. *haza varom Janos deakott* (63; 108–110)
 b. *Esmegh kwlgjo wyzha kegelmedh az leweleth ennekem* (110; 148)

A *haza* és *vissza* nyelvi elemek határozószói jellegét az is alátámasztja, hogy helyváltoztatást kifejező igeen kívül nemigen kapcsolódtak másféle igealakhoz, egyedül a *haza* mellett állt egy esetben cselekvést kifejező szó.

12. táblázat
Az ige típusok előfordulási értékei az *alá*, *le*, *rá*, *haza* és *vissza* igekötő jellegű kifejezéseknél

	Létige	Mozgás	Mozgatás	Cselekvés	Mediális	Összesen
<i>alá</i>	0	2	7	0	0	9
<i>le</i>	0	3	0	2	1	6
<i>rá</i>	0	0	0	6	0	6
<i>haza</i>	0	3	1	1	0	5
<i>vissza</i>	0	1	4	0	0	5
Összesen	0	9	12	9	1	31

A szintaktikai helyzet vizsgálata során egyetlen olyan esetet sem tudtam számba venni, amikor a folyamatosság kifejezőeszköze lett volna a hátravetett igekötő a mondatban. Az igekötő és az ige kapcsolódásának aleteit az alábbi, 13. táblázatban foglaltam össze:

13. táblázat

Az igeekötő+ige és ige+igeekötő kapcsolatot eredményező szintaktikai helyzetek az *alá*, *le*, *rá*, *haza* és *vissza* igeekötő jellegű kifejezéseknél

		Normál	Imper- fektív	Felszólító mód	Tagadás	Tiltás	Fókusz	Összesen
<i>alá</i>	ik.+ige	6	–	0	0	0	–	6
	ige+ik.	–	0	3	0	0	0	3
<i>le</i>	ik.+ige	4	–	0	0	0	–	4
	ige+ik.	–	0	2	0	0	0	2
<i>rá</i>	ik.+ige	1	–	0	2	0	–	4
	ige+ik.	–	0	2	0	0	0	2
<i>haza</i>	ik.+ige	4	–	0	0	0	–	4
	ige+ik.	–	0	0	0	0	1	1
<i>vissza</i>	ik.+ige	1	–	1	1	0	–	3
	ige+ik.	–	0	2	0	0	0	2

6. Az igeidők használatának jellemzői. Az elemzés során az igeekötők és az igeidők használatának összefüggéseit is megnéztem. A befejezettség jelölésének szempontjából a múlt idők játszanak szerepet (PÁTROVICS 2004: 131–139), viszont viszonyítási alapként kigyűjtöttem azt is, hogy hány jelen idejű alak szerepelt. Fontos megjegyezni, hogy jelen idejűnek vettem olyan igéket is, amelyek szigorúbban véve jövő idejűek. Mivel azonban a magyar nyelv középmagyar kori állapotában már nincs külön jövőidő-jel a misszilisekben (E. ABAFFY 1992: 134), és az aspektusképzés szempontjából sincs különösebb jelentősége, hogy jelen vagy jövő időre utaló kifejezésről van-e szó, ezért az egyszerűség kedvéért az utóbbiakat is jelen idejűként írtam fel az elemzésben.

Az egyes igeidők előfordulási arányait igeekötőkre lebontva az alábbi táblázatban összesítettem:

14. táblázat

Az igeidők előfordulási adatai az egyes igeekötőkkel összefüggésben

	-á/-é jeles múlt	-t/-tt jeles múlt	Ø + vala	-t/-tt + vala	Jelen idő	Összesen
<i>meg</i>	5	225	1	13	537	781
<i>el</i>	1	60	0	8	95	164
<i>oda</i>	0	32	0	1	44	77
<i>fel</i>	1	17	0	2	54	74

<i>ide</i>	0	8	0	3	25	36
<i>be</i>	0	4	0	2	14	20
<i>ki</i>	0	3	0	2	10	15
<i>alá</i>	0	2	0	1	6	9
<i>le</i>	0	3	0	0	3	6
<i>rá</i>	0	3	0	0	3	6
<i>haza</i>	0	2	0	0	3	5
<i>vissza</i>	0	1	0	0	4	5
Összesen	7 (0,58%)	360 (30,05%)	1 (0,09%)	32 (2,67%)	798 (66,61%)	1198 (100%)

A táblázatból leolvasható, hogy az igekötős igék több mint fele nem múlt időben állt, a múlt idejű alakok közül pedig a *-t/-tt* jeles múlt idő volt a leggyakoribb, ahogy az E. ABAFFY Erzsébet kutatása alapján (1992: 163) is valószínűsíthető volt. Ahhoz viszont, hogy a többi múlt idő pontos arányai is összevethetők legyenek az E. ABAFFY által közölt arányokkal, érdemes kihagyni a jelen idejű alakokat:

15. táblázat

A múlt idők aránya Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin 200 levelében

	<i>-á/-é</i> jeles múlt	<i>-t/-tt</i> jeles múlt	<i>Ø + vala</i>	<i>-t/-tt + vala</i>	Összesen
Összesen	7 (1,75%)	360 (90%)	1 (0,25%)	32 (8%)	400 (100%)

A 15. táblázat adatai alapján elmondható, hogy a várakozásokkal ellentétben a második leggyakrabban előforduló igeidőt nem az *-á/-é* jeles képviselte, hanem a *-t/-tt + vala* típusú, a maga 32 előfordulásával és 8%-ával. A különbségek adódhatnak abból is, hogy E. ABAFFY ERZSÉBET a késő ómagyar kor szövegeit vizsgálva írta le az adatait, én pedig középmagyar kori szövegeket néztem át, valamint mindezt befolyásolhatja a vizsgált minta nagysága.

A *meg* igekötős igék esetében is a *-t/-tt* jeles múlt idő a leginkább használatos igeidő a múlt időben lezajlott események jelölésére. Az igitípus nem befolyásolja a használatát, egyaránt szerepelhet mozgató, cselekvést kifejező igealakhoz járulva (18a–b) vagy mediális igéknél is (18c). Tény azonban, hogy a helyváltoztatást kifejező igékhez csak ritkán járul.

- (18) a. *Az k: kjwansaga zerÿnth wjzza meg kwlthem k: az leweleketh* (179; 203–204)
 b. *hogÿ ha az testamenthomott megh Nezte Awagÿ Nem* (58; 104–105)
 c. *Es ha Meg Jobwlth ez En Emberem altal* (170; 198)

Fontos megjegyezni, hogy a perfektivitás jelenlétének megállapításához figyelembe kell venni, hogy az igekötős alakot pusztán már akkor is befejezettnek érezhetjük, ha múlt időben van, nem feltétlenül az igekötő járul hozzá ennek a jelentésnek a kialakításához (a múlt idejű igelakok ún. preferált olvasata tehát a perfektív aspektus). Annak megállapítása, hogy egy perfektív alak a múlt idő vagy az igekötő miatt perfektív-e, sokszor igen nehéz (19a–b)⁵, és csak a saját nyelvi intuíciónra támaszkodhattam.

- (19) a. *kÿtt .k. falwÿaba megh fogathott* (64; 110)
b. *kjth ok Nekwl Megh olethett* (239; 246)

A $\emptyset$ + *vala* típusú múlt idő egyetlen előfordulása *meg* igekötős igével történt, a szakirodalomban leírtaknak megfelelően a szokásos cselekvést kifejező „*tér*” mozgást jelentő igével (20a).

- (20) a. *Mertt mastanÿs Eremest megh teer vala mÿnd Jarton .k.* (64; 110)

A *-t/-tt* + *vala* típusú múlt idő akkor jelentkezik, ha valamilyen múltbeli esemény által bekövetkezett állapotot szeretne a szerző kihangsúlyozni (21a–b) vagy időviszonyítást fejez ki egy másik múltbeli eseményhez képest (21c–d).

- (21) a. *Ez Napokban megh Jewttÿnk vala horwat katha Betegsegen* (86; 128)
b. *hog Benedek deak altal meg Jzenthe volth k:* (115; 152)
c. *mÿnt Bagodi Andras altal Es Benedek deak altal Ennek Elötte megh Jzenthe volt .k. az .k. anÿana[k]* (85; 127)
d. *kÿ az azzonÿ Embert megh Eolte Volt* (116; 153)

Az *-á/-é* jeles múlt idő az általam vizsgált levelekben nem a cselekvés vagy történés befejezetlenségét jelölte, hanem a közelmúltra utalt (23a–b).

- (23) a. *hogÿ Ez el Mwlt estwe Jewe megh Nemett krÿstoff Bechböl* (63; 108–110)
b. *Azertt Jm Ma Jowę Megh onnajt* (204; 221–222)

Az *el* igekötős igék, ha múlt idejű eseményt fejeznek ki, akkor többnyire szintén a *-t/-tt* jeles múlt idővel állnak együtt (24a–b), összesen 60 ilyen alakot lehet felfedezni a 200 levélben. A *-t/-tt* jeles múlt idő akkori szerepe megegyezik a mostaniéval.

- (24) a. *...mert en mind az Rawoal es az eskÿwttekel el wegeztem hog...* (47; 96)
b. *az .k. falwÿaba kÿ mÿnden sellerÿhazat el egette* (64; 110)

A második leggyakrabban használt múlt idő az *el* igekötős igék esetében is a *-t/-tt* + *vala* típusú, ebből összesen 7 db volt a vizsgált szövegekben. Bizonyos esetekben itt is a megelőző eseményt jelölte (25a), de több esemény közül egy bizo-

⁵ Ez a megállapítás természetesen nem csak a *meg* igekötős igékre érvényes.

nyos végpontot jelölő szerepe is lehetett (25b), illetve kifejezhetett ugyanolyan értékű múltat, mint a *-t/-tt* jeles (25c). Egy példában pedig a múltban történő cselekvés hatására beálló állapot hangsúlyozása végett használták ezt az igeidőt (25d).

- (25) a. *Toabba, En Balas deakott el kwltem vala, az .k. atyahoz, ky megys thertt*
(121; 157–158)
b. *mig penig az wr Jsten el nem wette uala* (223; 234)
c. *Az en deakomath Ba[las] deakoth El kwldetthem wolth* (205; 222)
d. *Az kj Mastan el wytte wagyon kett Eztendeje* (202; 220)

Az *-á/-é* jeles múlt idő mindössze egyszer szerepelt, amely valamely, a közel-múltban végbemenő cselekvést jelölt (26a).

- (26) a. *ez Jden Ewrseghet kedigh aztes kwesse Jnkabb mynd el were ez Jden*
(69; 114)

Ami a többi igekötőt illeti, mindegyikhez kapcsolódhatott a *-t/-tt* jeles múlt, szerepe megegyezik a mostani szerepével. Példák a különböző igekötőkkel álló ún. befejezett múlt időre (27a–j):

- (27) a. *Bjzonj En Tanachiommal oda mentel volna az temetesere* (61; 107)
b. *Mykor fel Ment...* (72; 116)
c. *hogj k: Jde Bochjatta wolna Erthem* (210; 225–227)
d. *hanem Zent Marton napjat mind azon altal aztis be wettem* (60; 106)
e. *...mynd ky attam Nkjk* (173; 200)
f. *Jm az potholj Bizonysagh lewelet Ala kylthem kignek az kig. Emberethewl,propatykthwl* (226; 236–237)
g. *Es mynt hogj ha az w .k. haragya lejs szallott volna* (88; 129–131)
h. *mynd kezem jrasatth smynd pochjethemeth Rea wetethem* (228; 238–239)
i. *Ez may Nap Regwel koran Bochattam haza* (139; 172)
j. *...Ennekem wyzha Nem kwlthe* (228; 238–239)

A *-t/-tt + vala* típusú múlt idő előfordulására az *oda, fel, ide, be, ki és alá* igekötős ígék köréből is hozhatunk fel példákat (28a–f).

- (28) a. *kj Az leanth oda Jgerthe wolth Az k: Jobbagyanak Az leanj Akarattjanekwl Es hyrenekwl* (202; 220)
b. *myth fel Jegzettek wolth azt...* (137; 170–171)
c. *Thowaba pernezj Andras Jde Jewth wala hozzam* (149; 179–180)
d. *...az Napra be Nem Jwtotth wolth Balas deak hanem...* (205; 222)
e. *es tegnap ky es ment wolth* (103; 142–143)
f. *mykor az Rez mywes ala Jw volt* (188; 209–210)

Ezek a példák is ugyanazokat a funkciókat mutatják be, mint amelyeket az előbbi igekötők kapcsán már említettem: köztük a valamilyen régebbi, egy másikat megelőző esemény kifejezése (28a–d), használták az *-á/-é* jeles múlt helyett a közelmúlt történéseire is (28e), valamint történetmesélés során (28f).

Az *-á/-é* jeles múlt időre mindössze egy példa van még, amely *fel* igekötős igehez járult (29a), ennél nem lehet megállapítani, hogy szintén közelmúltban jelölt cselekvést fejez-e ki, mint a többi példa, mindenesetre valószínűsíthető:

(29) a. *nem twdō howa len nem Jeowe fel*,... (102; 142)

7. Összegzőképpen az igekötős igeek aspektusjelölő sajátosságairól a következő állapítható meg a vizsgált szöveg alapján: a leggyakoribb a *meg* és az *el* igekötő, ez összefüggésben áll azzal, hogy ezek a leginkább „igekötősült” kifejezések, ugyanis ezeknek van a legerősebb aspektusképző funkciójuk. A *meg* még 781-ből 23 példában őrzi eredeti irányjelentését is, ezek is azonban tipikusan az igeek egy szűk körre (pl. *tér*, *hoz*) mellett jelennek csak meg. Viszont ezen igeek mellett állva is már kifejeznek befejezettséget, a példák legnagyobb részében pedig már csak befejezettséget. Ugyan az *el* is a grammatikalizáltság magas fokán áll a középmagyar korban, azonban – hasonlóan a mai viszonyokhoz – sok esetben térbeli jelentése is van. Az *oda*, *ide* és *fel* igekötők perfektív funkciója szintén megjelenik, de az esetek túlnyomó részében csak a térbeli helyzet kifejezése mellett. Véleményem szerint az is látszik, hogy a *be* és a *ki* is igekötőnek számít már, megjelenik a tisztán perfektív szerepük, a *le* szintén perfektíválhat a korban, viszont ennek jóval kisebb az előfordulási aránya. Az *alá*, *rá*, *haza* és *vissza* nyelvi elemeket még nem lehet igekötőnek venni, nemcsak a ritka használat, de a domináns irányjelentés miatt sem.

Az a feltevés, miszerint a hátravetett igekötő a középmagyar kori szövegekben is az imperfektivitás egyik eszköze lehet, annyiban igaznak bizonyult, hogy találtam néhány példát a különböző igekötők használatából. Ugyanakkor véleményem szerint nem lehet az általam választott szöveg alapján megállapítani, hogy a hátravetett preverbum mennyire számít gyakori folyamatossá tevő eszköznek a középmagyar korban. Ennek egyik oka, hogy az igekötő+ige sorrend túlsúlya figyelhető meg minden preverbum példánál, másrészt pedig, hogy a legtöbb ige+preverbum együttállást felszólító mód, tagadó vagy tiltó értelmű mondat okozza, ezek ugyanis az igekötő hátra kerülését okozzák sok esetben. Az igealak előtt álló fókuszos kifejezés szintén módosítja az igekötő helyét, tehát az ilyen mondatokról sem lehetett megállapítani, hogy az igekötő pozíciója imperfektivitást fejez-e ki. Az erre a feltevésre irányuló vizsgálódásokat az is nehezíti, hogy az előbb említett, a mai magyarban talán minden esetben az igekötő hátravetettségét okozó mondattani műveletek nem mindig következetesen módosították a preverbum helyét, ugyanis sok esetben – a mai viszonyoktól szokatlan módon – az igekötő az ige előtt maradt.

Az igeidőknek a vizsgált korpuszban lévő aspektusjelölő tulajdonságáról megállapítható, hogy elsősorban a befejezettség kifejezésében játszanak nagy szerepet. A folyamatossá tevésre leginkább szolgáló *Ø* + *vala* típusú múlt idő csak egyszer

fordult elő igekötős ígéhez társulva, az pedig nem imperfekciót fejezett ki. A levelezésben a legnagyobb szerep a *-t/-tt* jeles múltnak jutott, ennek funkciója megegyezik a mostanival, ezt az igeidőt használták akkor is, amikor régebben pl. az *-á/-é* jeles múltat alkalmazták, valamint ez az egyetlen olyan múltat kifejező igeidő, amely minden preverbum esetében előfordulhatott. Az *-á/-é* jeles, illetve a *-t/-tt + vala* típusú múlt idő alapvető funkciója szintén a perfektiválás, időnként olyan többlétszereppel bírva, mint a közelmúltban történt dolgok kifejezése, az időviszonyítás lehetővé tétele vagy egy múlt időben történt esemény hatásának kiemelése. A megvizsgált 200 db levélről elmondható, hogy az igekötős ígét tartalmazó mondatokban az aspektus kifejezésének legfőbb eszköze az igekötő, mutatja ezt az is, hogy a nem múlt időben álló alakokat a *meg* és az *el* igekötő minden esetben ellátja perfektív jelentéssel is, a többi preverbum esetében is jelentős számú perfektiváló példát hozhatunk, amelyek a múlt idő jelenléte nélkül teszik befejezetté a mondatot. Az egyes múlt idők arányai nem egyeztek az E. ABAFFY ERZSÉBET (1992: 163) által közölt százalékos eredményekkel, Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin leveleiben a *-t/-tt* jeles múlt idő nagyobb mértékű jelenléte figyelhető meg az igekötős ígék esetében, ezt pedig gyakoriságát tekintve a *-t/-tt + vala* típusú igeidő követi. Az *-á/-é* jeles, illetve a $\emptyset + vala$ típusú jelenléte szinte elhanyagolható.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 104–121.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–183.
- DÉR CSILLA ILONA 2008. *Grammatikalizáció.* Nyelvtudományi Értekezések 158. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS 2003. Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben. *Magyar Nyelv* 99: 259–273.
- FORGÁCS TAMÁS 2005. Grammatikalizálódás az igekötők körében. In: OSZKÓ BEATRIX – SIPOS MÁRIA szerk., *Budapesti Uráli Műhely 4. Uráli grammatizáló.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 88–116.
- HORVÁTH LAURA 2011. Aspektusjelölés kései ómagyar és középmagyar kori szövegekben. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk. *Nyelvelmélet és diakronia.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba. 205–223.
- KIEFER FERENC 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC 2007. *Jelentélmélet.* Corvina, Budapest.
- É. KISS KATALIN 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101: 420–435.

- É. KISS KATALIN 2014. Az ómagyar igeidőrendszer. In: Uő szerk., *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 60–72.
- KÖFALVI TAMÁS – MAKK FERENC 2007. *Forrástani ismeretek történelemből. Segédkönyv a történelem forrásközpontú tanításához*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- LENGYEL KLÁRA 2000. Az ige. In: KESZLER BORBÁLA szerk. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 81–94.
- MÁRK TAMÁS 1983. A nyelvi idő nyomában. In: BERECKZI GÁBOR – DOMOKOS PÉTER szerk., *Urálisztikai tanulmányok Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére*. Budapest. 225–261.
- D. MÁTAI MÁRIA 1991. Az igeekötők. In: BENKŐ LORÁND szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 433–441.
- D. MÁTAI MÁRIA 2003a. Szófajttörténet. Az igeekötők. [Ómagyar kor.] In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Budapest. 411–415.
- D. MÁTAI MÁRIA 2003b. Szófajttörténet. Az igeekötők. [Középmagyar kor.] In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Budapest. 645–648.
- D. MÁTAI MÁRIA 2011. *Magyar szófajttörténet*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- PÁTROVICS PÉTER 2004. *Az aspektus története és tipológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. *Az ősi magyar igeekötők (meg, el, ki, be, fel, le)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. Az ómagyar múlt idők rendszerének kiépülése (Kijelentő mód). In: HAVAS FERENC – HORVÁTH KATALIN – KUGLER NÓRA – VLADÁR ZSUZSA szerk., *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Kiadó, Budapest. 258–267.
- TERBE ERIKA 2010. *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Újmagyar kor

Császármorzsa vagy hozomány? – avagy a *móring* története

KRESZTYANKÓ ANNAMÁRIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
annamari915@gmail.com

Jelen írás egy 20. század első felére datált dunántúli házassági szerződés többértű elemzésével foglalkozik. A vizsgált dokumentum átiratának és olvasatának bemutatása után a házassági szerződések jogi és néprajzi vonatkozásait tekintem át, majd a *móring*, *móringol* kifejezések jelentésváltozását mutatom be történeti szöföldrajzi megközelítésben. A szócsalád áttekintését követően pedig irodalmi és publicisztikai példák segítségével szemléltetem, hogy már az általános iskolai évektől kezdve nagy hangsúlyt kell fektetni a nyelvtörténeti ismeretekre a megfelelő szövegértési kompetencia elérése érdekében.¹

Kulcsszók: *móring*, jelentéstörténet, szóetimológia, házassági szerződés, vagyonjog, végrendelet.

1. Bevezetés. Jelen tanulmány egy 20. század első évtizedéből származó házassági szerződés vizsgálatával foglalkozik. E szerződés családi dokumentum, melyre keletkezése után több mint száz évvel bukkantam Somogyfajszon, a véletlennek köszönhetően. A dokumentum mind nyelvészeti, mind néprajzi, mind jogi nézőpontból vizsgálható – írásomban ezen szempontok mindegyikére figyelmet fordítottok, ám mindvégig a nyelvészeti aspektusra fókuszálva. Kutatásom során a házassági szerződések formáját, követelményeit, célját vetettem össze száz év távlatában, majd az 1908-as datálású szerződésben több helyen is előforduló *móringol* kifejezés eredetét, történetét, szemantikai változásait vizsgáltam időbeli és földrajzi vonatkozások mentén. Munkám során gyűjtöttem irodalmi és publicisztikai vonatkozásokat, mely példákkal is szemléltetni kívánom a *móring*, *móringol* kifejezések előfordulását, ezzel is hangsúlyozva, hogy már általános iskolában oktatott irodalmi művek olvasásához is elengedhetetlen bizonyos mértékű nyelvtörténeti ismeret és a szótárhasználati kompetencia folyamatos fejlesztése, támogatása már alsó tagozattól kezdve.

2. A vizsgált házassági szerződés betűhív átirata és olvasata. A kutatási eredmények bemutatása előtt fontosnak tartom a szerződés szövegének eredeti, betűhív átiratának, majd értelmezésének közlését. A betűhív átirat a következő:

¹ Köszönettel tartozom a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete munkatársainak, akik lehetővé tették számomra, hogy kutatómhoz felhasználhassam A magyar nyelv nagyszótárának cédulaanyagát.

*Házosági Szerződés!**Atyának és Fiúnak es Szentlélek istenek**nevében**Mialul írottak istennek rendeléséből és a keresztény**Katolika anyaszentegyház szokása szerint úgy a mos**tani törvények követelése szerint házosságra**leptünk u.mind*^{1szor}*Én Fekete János vőlegény szeretett menyasszonyom
nak hozzámvaló hűséges hajlamáért Gelencsér Bozsó
Rozáliának ha isten engem előb kiszolitana az elők
sorából mind őt magtalanul 300. az az három száz koronát**moringolok*^{2szor}*Én is Gelencsér Bozsó Rozália menyasszony szeretett
vőlegényemnek Fekete Janosnak hozzám való hűse
ges hajlamaért ha isten engem előb kiszolita
na az élok sorabol mind őt magtalanul
300. az az három száz koronát moringolok
és egy katona agyott**Mely eképen kötött szerzodes a felek előtt
felolvastatott helyben hagyták és ala írták**Kelt Somogy Faiszon Február 9/908^{ik}**Előtünk mind tanuk**Molnár István**Princz István**Torma Ádám**Sági György**[második hasáb:]**Vőlegény**Fekete János**Printz Péter**vőlegen nevlő apja**Menyasszony**Gelencsér Rozi**Fazekas Kata**édes anyja*

A dokumentum értelmezése:

Házassági szerződés

*Az Atyának, a Fiúnak, a Szentlélek Isten nevében,
Mi alulírottak Istennek rendelkezéséből és a keresztény
katolikus Anyaszentegyház szokása szerint és a jelen-
legi törvények követelése szerint házasságra léptünk, úgymint:
Elsőként én, Fekete János vőlegény szeretett menyasszonyom-
nak hozzám való hűségéért, Gelencsér Bozsó
Rozáliának, ha Isten engem előbb kiszólítana az élők
sorából, mint őt gyermektelenül, 300, azaz háromszáz koronát hagyok.
Másodszor én is, Gelencsér Bozsó Rozália menyasszony szeretett
vőlegényemnek, Fekete Jánosnak hozzám való hűsé-
géért, ha Isten engem előbb kiszólíta-
na az élők sorából, mint őt gyermektelenül,
300, azaz háromszáz koronát hagyok és egy katonaágyat².
Mely eképpen kötött szerződés a felek jelenlétében
elhangzott, elfogadták és aláírásukkal hitelesítették.*

Somogyfajsz, 1908. február 9.

Tanúk:

Molnár István

Princz István

Torma Ádám

Sági György

[második hasáb:]

Fekete János

(vőlegény)

Printz Péter

(vőlegény nevelőapja)

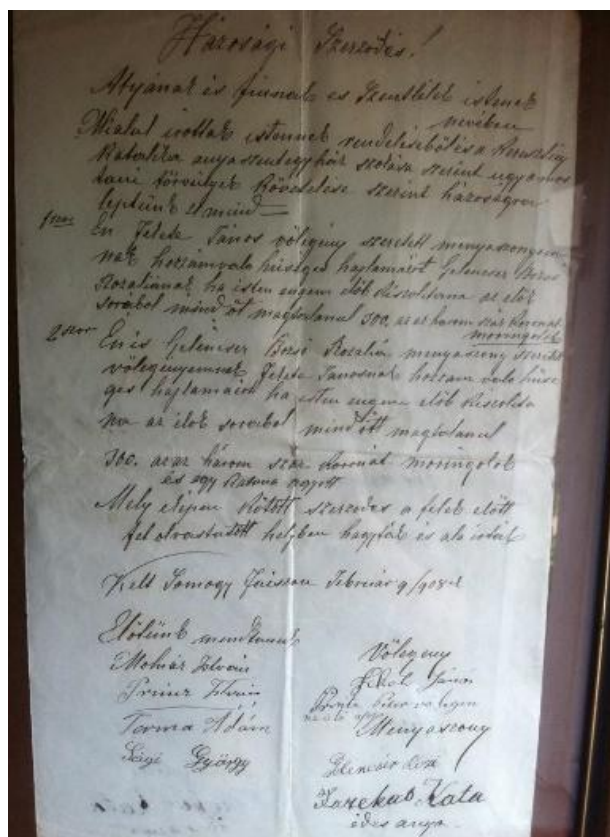
Gelencsér Rozi

(menyasszony)

Fazekas Kata

(menyasszony édesanyja)

²Ágynemű: dunyha, párna, vánkös, lepedő, törülkőző, abrosz, szakajtóruha (NéprLex. 2: 554).

A vizsgált házassági szerződés

3. Házassági szerződés mint végrendelet. A vizsgált házassági szerződés a manapság akár internetről is könnyen elérhető házassági vagyoni szerződésekkel kevés hasonlóságot mutat. Figyelemre méltó a dokumentum címe, ezen kívül különbségeket látunk a szerződések motivációja, aláírásának ideje, érvénybe lépésének feltétele és aláírói számának tekintetében. A 20. század eleji szerződés a házasságkötést megelőzően jön létre, a házastársak halálával és gyermektelenség esetén emelkedik jogi erőre, és több tanú aláírásával válik törvényessé. Manapság a szerződés célja egyértelmű: a házastársi vagyontársaság és a saját vagyon elkülönítésének tisztázása. A 21. században már lehetőség nyílik a menyegző előtt és után is házassági szerződést kötni, a dokumentum pedig válás esetén lép érvénybe. Tanúkra nincs szükség, elegendő a ház(ulandó) felek aláírása (CSIKY-FILÓ 2003: 29–44).

Az 1908-ban keletkezett szerződés szerkezetileg egyszerű, átlátható. Markánsan elkülönülnek a tematikus egységek: a cím, a vallásos bevezető, a vőlegény és a meny-

asszony felajánlása, a keltezés és a résztvevők (vőlegény és annak édesapja, a menyasszony és annak édesanyja, négy férfi tanú) aláírása. Ám felmerül a kérdés: a világos meghatározás (*Házassági Szerződés!*) mennyiben tölti be ténylegesen egy ilyesfajta dokumentum szerepét, hiszen – mint ahogy az az olvasatból is világosan kitűnik – itt nem a házastársak vagyoni autonómiája kerül előtérbe, hanem a másik fél anyagi biztosítása halálózás és gyermektelenség esetén, ami sokkal inkább végrendeletszerűvé változtatja e szerződést. Ehhez kapcsolódóan érdemes megemlíteni SCHERMANN EGYED pannonhalmi tanár 1913-ban megjelent értekezését a házasságról, melyben jogi és erkölcsi szempontból írja le a házasság célját. Mindössze öt év választja el e könyvet a vizsgált szerződéstől, s alapelveik megegyeznek: a válásos jelleg természetes, a házasság fő célja pedig egymás kölcsönös támogatása és a gyermeknemzés (SCHERMANN 1913: 11–15).

A magyar családjog 19. századi történetében már fontos helyet foglal el a házastársi vagyonjog, a női szabadvagyon, a hozomány és a hitbér. A magyar házassági vagyonjog (mely azoknak a szabályoknak az összessége, amelyek befelé a házastársak egymás közötti, kifelé pedig harmadik személlyel szemben fennálló egyes, főleg ez ügyletekért való helytállás vagyoni viszonyait szabályozzák, mind a házasság időtartamára, mind annak megszűnése esetére) a Hármaskönyvre vezethető vissza, amelyet az 1861. évi Ideiglenes Törvénykezési Szabályok tartottak fenn (CSIKY–FILÓ 2003: 45–62). A 19. század második felében a házassági vagyonjog kurrens fogalmai közé tartozott a női szabadvagyon, a hitbér és a hozomány. A házastársak vagyoni önállósága egyre fontosabbá vált, és ennek megtestesülését látták a női szabadvagyonban, és abban, hogy a feleség a házasságkötéssel nem veszíti el a vagyona kezelésének és fölötté való rendelkezésének a jogát. A házassági vagyoni intézmények közé tartozott a hozomány, amely a hazai jogban nem volt kötelező, és amely abból a vagyomból, vagyontárgyból állott, amelyet a nő – vagy rá tekintettel más – a házaselet terheinek viselése céljából a férj javára lekötött. A 19. században ismeretes volt a hitbér, amely a hitvesi hűség jutalmául járt a nőnek a házasság megszűnése esetén (CSIKY–FILÓ 2003: 45–62). S ennél a pontnál válik indokolttá a *móring*, *móringol* kifejezések vizsgálata, hiszen ez a kulcsa mind a hozomány, hitbér, mind a végrendeletszerű házassági szerződés magyarázatának.

A nyelvészeti adatok vizsgálata előtt azonban bemutatom, milyen tradíciója volt a házassági szerződéseknek a magyar paraszti kultúrában, ugyanis a vizsgált szerződés résztvevői ebből a társadalmi rétegből származtak. A Magyar néprajz (MNépr.) kézikönyvsorozat Társadalom című 8. kötete kiemelten tárgyalja a házasság mint szerződés témakörét. Eszerint a paraszti szokásjog igazodik az általános magánjogi elvekhez, ám sosem csak a szubjektum érdekei és akarata irányítja. Azok a törvényi és szokásjogi előírások, melyeket a házasulandóknak be kellett tartaniuk, sohasem voltak a felek szabad alkujának tárgyai. A házasság társadalmi elismerése érdekében az egyház, utóbb az állam kötelező érvényű rendszerbe foglalta e szerződés szabályait, formai kellékeit, s szankciókat is rendelt a védelmükre. Az ilyen magánjogi megállapodás legalizálásának előfeltétele tehát a hivatalosan

megkövetelt tartalmi és formai előírások feltétlen tudomásulvétele. A törvényes házasságnak nem lévén alaki feltétele ez az előzetes vagyoni egyezség, az egyházi és a világi jog nem követelte meg, így formailag nem is szabályozta e szerződéskötéseket (MNépr. 8: 720).

Épp úgy, mint az általam vizsgált szerződésben, a házasság előtti vagyoni egyezség az öröklés rendjét: a szülők, illetve valamelyik házastárs halála esetén a gyermektelen (avagy magtalan) új családban lehetséges és kívánatos eseti öröklést volt hivatott tisztázni (i. h.). A paraszti gyakorlatban nem volt alaki feltétele a szerződéskötésnek az írásbeliség. Ennek ismeretében különösen feltűnő, hogy a házasság előtti vagyoni megállapodásoknak igen sok írásos dokumentuma maradt Magyarországon (i. h.). A házassági szerződést egyfajta megelőlegezett végrendeletként fogták fel, ha egyezségüket írásban rögzítették, de olyan eset is előfordult, amikor egyszerű kézfogással állapodtak meg a házasulandó felek családjai egymással. A megállapodás során arról biztosították egymást a házasulandók, hogy közös vagyonuk majdani felosztásakor csak a közösen elhatározott szándékuk érvényesülhet, így teljesen egymásra voltak utalva a döntéshozatalban, s majdani közös életükben. Ez a funkció nem tette szükségessé a „hozományként” kapott vagyontárgyak és a szülői ígéretek részletezését. A szerződés és/vagy szóbeli megállapodás során arról kellett rendelkezni, hogy milyen pénzbeli kielégítés, milyen vagyontárgyak és milyen özvegyi jogok illetik meg a hátramaradottat. Természetesen arra is figyelmet fordítottak, hogy a házastársak egyikének halála közös gyermekük születése előtt vagy azután történik. Ez azért is fontos, mert az özvegy újra-házasodhat, avagy gyermekekről kell gondoskodnia, esetleg felnőtt gyermekeitől ellátásra tarthat igényt. A szerződéskötés nem volt kötelező, azonban különösen a vőlegény vagy a menyasszony (illetve mindkettőjük) második házassága és nagy korkülönbség esetén szinte elengedhetetlennek tartották az öröklés rendezését már a házasságkötéskor, de leginkább még azt megelőzően (MNépr. 8: 722). A házassági szerződéseken belül önálló típust képviseltek az úgynevezett hitbér- vagy móríng-megállapodások. Bár országszerte a legkülönbözőbb házassági szerződéseket – akár szóbeli szerződés volt, akár írásba foglalták – eléggé általánosan *móríngadás*-ként, *móríngolás*-ként emlegették, e szerződéstípus eredetileg nem a végrendeletet megelőlegező, hanem speciális funkciójú magánokiratot jelentett a néprajzi kutatások szerint. Tehát a *móríng* nem azonosítható a végrendelet fogalmával. Ez a speciális funkciójú magánokirat az özvegyen maradó házastárs számára fogalmazott meg vagyoni garanciákat, jellemzően a magtalan, gyermekáldás nélküli házasság esetére, mint ahogy azt az 1908-as datálású dokumentum is alátámasztja. Maga a hitbér – melyet a Magyar néprajz című gyűjtemény a bajor-osztrák eredetű *Morgengabe* ’reggeli ajándék’ > *móríng* középkori jogszokással azonos jelentéssel magyaráz, s amit a későbbiekben megkérdőjelezek – a középkori magyar szokásjogban gyökerezik, s a városi jogból és a nemesség szokásjogából is kimutatható. Eredetileg a nő vételárát jelentette, a 18–19. századra azonban már jelentősen átalakult formájában létezett: a férj vagyonát terhelő afféle zálogjogként tartották

számon, mely – feltételhez kötve vagy anélkül – a férj halála után vált esedékessé az özvegy javára (MNépr. 8: 723).

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ kutatásai rámutatnak a dunántúli és az alföldi *móringolás* lényeges tartalmi különbségére, s ezeket a különbségeket én a nyelvészeti szótárakban feltüntetett adatok segítségével támogatom meg. TÁRKÁNY SZÜCS szerint a Dunántúlon az első házasság előtt volt igazán jellemző a *móring* kikötése, s inkább a jegyajándék, a foglalo szerepét szánták neki. Gyakran kölcsönös ígéretet jelentett: a menyasszony általában fele összeget (illetve hozományának egy részét) kötötte le úgynevezett *katra-* vagy *kontramóring*-ként, mint amennyit vőlegénye *móring*ként ígért. Arra nyújtott biztosítékot a megözvegyülő asszony számára a *móring*, hogy a házastárs örökségéből kiadott pénzzel vagy vagyontárgyakkal újabb házasságát megalapozhassa, megközelítően olyan értékben, amennyit hozományként az első házasságba vitt, mivel szüleitől nem várhatta el újabb kiházását. TÁRKÁNY SZÜCS elemzése arra is rámutat, hogy a jobbágyvagyon egy részének hitbérként való lekötése, mely végrendelkezés érvényű volt, összefügghet a magvaszakadt jobbágycsalád hagyatékának a földesúrra háramlásával (MNépr. 8: 727). Mivel Dunántúl-szerte eléggé következetesen érvényesítették ezt a földesúri jogot, az ellene való paraszti védekezés eszközének valószínűsíthető e jogszokás; amiről ugyanis végrendelkezett a jobbágy, az a későbbiekben nem volt kisajátítható (i. h.). Az Alföldön viszont a jobbágynépesség 18. századi újraterlepedése, regenerációja közben – s utána sem – az úgynevezett deficiens jobbágyok hagyatékához való jogukat általában nem akarták, vagy nem tudták érvényesíteni a földbirtokosok. Nem volt tehát szükség a kisajátítás elleni védekezésnek olyan jogi intézményére, mint a Dunántúlon. Ennek tudható be, hogy az első házasságkötéskor felettébb ritkán, inkább csak idősebb férfiak s özvegyen újra házasságra lépők ígértek menyasszonyuknak *móring*ot – tulajdonképpen házassági ajándékot –, hogy fiatal és jó munkaerőt jelentő jövődobeliüket a vonzóbb konkurencia elől megszerezhessek maguknak (MNépr. 8: 727). A Dunántúlról származó, igen nagyszámú, nagy többségében 19. századi szerződésszöveg tanúsága szerint a keletkezés idejétől lényegileg függetlenül a magtalan házasság esetén esedékessé váló özvegyi örökrészben a „házassági ajándék” jelleg és a kölcsönösség a hangsúlyos és folyamatosan jellemző. Ezt az általam vizsgált szerződés is jól mutatja.

Am felmerülhet a kérdés: mi lett e speciális funkciójú magánokiratok sorsa a 20. századba lépve? Az özvegyi öröklést lehetővé tevő *móring*-megállapodások a feudalizmus korának jogrendszeréhez kapcsolódtak, s a 20. századra tényleges jelentőségüket elvesztették, hiszen a törvényes öröklés úgyszólván biztosította az özvegy házsonvételi jogait. Ennek ellenére a tradíció nem kopott ki egyhamar: ahol eredetileg is része volt a lakodalmi szokáskörnek a *móringolás*, ott a szokás és a dunántúli és az alföldi szerződéstípusok tartalmi különbsége is – némileg módosulva ugyan – évtizedekig tovább hagyományozódott (MNépr. 8: 728).

4. A *móring* jelentése történeti szövegdokumentum megközelítésben. Az 1908-as dokumentum azt mutatja, hogy a házasulandó felek közel azonos feltételek, anyagi

kártérítés mellett vállalják a házasságra lépést. Mindkét oldalon megjelenik a „300, az az három szaz koronat moringolok” kijelentés, amit a mai olvasatban egyszerűen a *hagyok* kifejezéssel helyettesítettem. Ám ez önmagában nem fedi le azt a jelentéshálót, melyre a *móring*, *móringol* kifejezések ténylegesen kiterjednek.

Az első olyan írásos dokumentum, melyben fellelhető a *móring* kifejezés, 1646-ból származik: „*Nadani Sofianak valami bizonyos assecuratiobol moringolása végeth adnom*”, itt a ’jegyajándék, jegyruha’ jelentést találhatjuk (TESz.). Az Nszt. cédulaanyagában az első forrás 1786-ból való: „*Ezen pénzt némellyek Moringnak, némellyek Menyasszonyi ajándéknak nevezik*”, a cédulázó személyes megjegyzése szerint tehát *móring* ’az asszonyért járó ajándék’, melyre a TESz.-ben egy egyszerűnek tűnő eredet-fejtegetés található. A szótár kérdés nélkül bajor-osztrák eredetűnek tekinti e kifejezést – mint ahogy ez a Magyar néprajz kapcsán is elmondható –, a jelentés szempontjából a német *Morgengabe* ’nászajándék, hozomány’ összehasonlítást ajánlja. Ennek jelentése egybeesik a cédulaanyagon talált első megjelenés jelentésével, miszerint reggeli adományról van szó, hiszen a nászajándék a ’férj ajándéka feleségének a nászéjszakát követő reggelen, előzetes megállapodás alapján’ (TESz.). Azonban megjelenik egy tisztázatlannak ítélt mozzanat, miszerint a magyar *móring* megfelelő jelentéskörben a németben csak a *Morgengabe* összetételben mutatható ki. Az ÉKsz.² német eredetet említ, a *móring* kifejezésnek ’jegyajándék, hozomány’ jelentést tulajdonít.

Az ÚMTsz. szerint a *móring* jelentése nagymértékben eltérő a nyelvterület különböző részein. A Somogyfajszhoz legközelebb eső településeken talált feljegyzések alapján is kitűnik, hogy egyetlen régióon belül is mennyire változatos egy kifejezés jelentése. Lengyeltóti adatok szerint a *móring* ’az a pénzösszeg, ritkábban egyéb ajándék, amelyet a vőlegény eljegyzéskor a menyasszonynak ad’, Segesden a ’menyasszony kelengyéje’, nagykanizsai adat alapján ’pénz’, Nagyszakácsiban ’házassági ajándék’, Magyaregresen ’biztosíték’ jelentésben ismeretes. Szennai és zalakarosi adatok állnak legközelebb a somogyfajszai szerződésben olvasottakhoz, hiszen Szennában a *móring* ’az a pénzösszeg, illetve vagyonrész, amelyet a férj halálakor a feleség örököl’, míg Zalakaroson ’az a pénzösszeg, ingó vagy ingatlan vagyon, amelynek, a másik fél által való örökléséről a házasulandók egymást szerződéssel biztosítják’. A többi Dunántúlra vonatkozó adat szerint a *móring* a ’menyasszony hozománya’, vagy ’az eljegyzéskor esedékes pénzösszegnek egy része, amelyet a vőlegény foglalként már a leánykéréskor átad a menyasszonynak’; Felsőőr környékén ’leánykéréskor a házasság anyagi feltételeivel, a majdani házastársak öröklésével létrejött megállapodás, szerződés a vőlegény és a menyasszony családja között’; Komáromban ’házassági szerződés’. A Dunántúlról jóval több adatot közöl az ÚMTsz., de néhány tiszántúli előfordulást is találunk. Eszerint *móring* az ’örökség, vagyonrész, amelyet a családos özvegyember új házasságának megkötése előtt halála esetére leendő feleségének szerződéssel biztosít’, ennek lehetséges okaira a Magyar néprajzban leírtak alapján fentebb kitértem. A *móring* Hódmezővásárhely környékén az ’özvegy öröklést helyettesítő évjáradéka’, Tiszacsege

és Fülöpszállás környékén pedig a 'másodszor férjhez menő özvegyasszony hozománya'. Markáns különbség, hogy a tiszántúli nyelvterületeken az özvegyesség és az újraházasodás köré csoportosul a *móring* megjelenése, míg ez a dunántúli területeken hiányzik. Ennek – a már említett feudalista okok mellett – vallási okai lehetnek, hiszen a többségében katolikus országrészben ritkábban fordult elő újraházasodás. A szótár a *móring* szócsaládjába tartozó *móringálás*-t is felveszi, ennek jelentése 'házassági szerződés megkötése'.

A szerződés szempontjából fontos kérdésekre a Magyar Néprajzi Lexikon anyaga világít rá. A lexikon a *móring* kifejezést szemantikai síkok mentén egyértelműen két csoportra osztja: a burgonyapéphez és a hitbérhez kapcsolódóan. A *hitbér* szinonimájaként említi a *jegybér*, *móring*, *móringbér* szavakat, melyek közös meghatározása a következő: 'az a díj, amelyet a férj a házasság megkötése és teljesítése esetére ígér a feleség részére, illetve a leány a maga részére kikötött' (NéprLex. 2: 533. [*hitbér*, *jegybér*, *móring*, *móringbér*]). A *móring* ebben a fejtegetésben jogilag megfelel a szerződésszerű *móring* fogalmának, de annak ellenére, hogy szinte az egész magyar nyelvterületen inkább a németes kifejezése ismert, nem azonos a fogalom a német eredetű *Morgengabe*-val. Ez utóbbinak a célja a házasság elhálásának a jutalmazása volt (NéprLex. 2: 533–534). A Magyar Néprajzi Lexikon jelentésmegadása tehát ellentmond az eddigi etimológiai eredményeknek. A lexikon leírása szerint leggyakrabban a dunántúli területen és a Felvidéken fordult elő, ritkábban Erdélyben és az alföldi lakosság körében, s a múlt század végével a szokásra vonatkozó adatok gyűlnek. A *móringot* a házasság megkötése előtt általában írásban, sokszor házassági szerződés formájában kötötték ki. A megállapodás körülményei és feltételei a helyi szokás szerint változtak. Sok helyen, például az Alföld déli részén, csak második házasság esetén kötöttek ki *móringot*, más helyen a kölcsönösség uralkodott, tehát a vőlegény javára is szólhatott, ezt *viszontmóring*-nak nevezzük (NéprLex. 2: 553). Az általam vizsgált szerződés dunántúli területről való, s a néprajzi lexikon fogalomrendszere alapján *viszontmóringot* is tartalmaz. További megfelelések is mutatkoznak a lexikon fejtegetése és a vizsgált dokumentum között: ilyen az is, hogy esedékeségének feltétele rendszerint az volt, hogy a házasság gyermektelen legyen és a férj vagy a feleség halálával érjen véget; összege szokástól és a vagyoni viszonyoktól függött, a férj javára szóló *móring* általában fele volt annak, amit ő ajánlott fel. Nem változtatott a szokás lényegén az sem, ha nem a vőlegény, hanem a szülei, esetleg rokonai vállalták a kötelezettség teljesítését. Sok helyen nemcsak pénzben állapították meg, hanem ingóságban vagy esetleg ingatlanban is (NéprLex. 2: 553). A lexikon a szócikk végén egyértelmű tényként kezeli, hogy a *móring* nem azonos a *hozomány* vagy a *nászajándék* fogalmával, ezt téves fejtegetésnek, megállapításnak tartja. (A TESz. is tisztázatlannak ítélt bizonyos lépéseket a nászajándék, hozomány, kelengye és a *móring* azonosítása kapcsán, ám nem magyarázza ezt a későbbiekben.)

A Magyar néprajzi lexikon mellett az ÚMTsz. is említi a *móring* „gasztronómiai” homonimáját. A lexikon 'burgonyapép' jelentésben közli a kifejezést, mely az étkezések önálló fogását képező, tört burgonyából sokféle változatban készült hétköznapi

étel (NéprLex. 1: 391). A dél-dunántúli területeken, annak középső vidékein *pempő*, a Kisalföldön és az Észak-Dunántúlon *krumplikása*, az északi országrészben *pép*, a Duna–Tisza köze középső vidékén *krumplikása* és *pempő*, Észak-Biharban *krumplilencse*, a Sajótól keletre, az Észak-Tiszántúlon *zsámiska*, *patyolatzsámiska*, *selyemzsámiska*, illetve *puliszka*, *cinke*, *cinkepuliszka*, *ganca* elnevezések is használatosak a *móring* mellett. Kiszaggatott változatának a Nyugat-Dunántúlon *dödölle*, a Dunántúl dél-keleti részein *gánica*, a Felföldön *ganca*, *bukta*, a Dél-Alföldön *ganca*, a Duna északi partvidékén pedig *ganci* a neve. A lexikon a kiszaggatott változat mellett a hagymás krumplipép különböző elnevezéseit is felsorakoztatja. A Nyugat-Dunántúlon ezt *gánca*, *gánica*, a Dunától északra, a Kelet-Dunántúlon *sterc*, *isterc*, a Duna–Tisza közén *terc*, *derc*, az Észak-Tiszántúlon *duci*, *gyuszi*, *puliszka*, *tokány*, a Sajótól a Bodrogig *zsániska*, a palócoknál *tört krumpli*, *törve krumpli*, Erdélyben *rántott pityóka*, a történeti Bihar vidékén *mór* és *móring* nevekkal illetik (NéprLex. 1: 391–392). Eszerint a móring egyszerű hagymás krumplipép, ám ezt az ÚMTsz. kibővíti: Nagyszalonta környékéről ’paprikás krumpli, tört burgonya sóval és zsírral ízesítve és császármorzsa, darástészta’ jelentéssel közli (ÚMTsz.).

Láthatjuk, hogy ezek a szótárak és lexikonok – néhol ellentmondóan –, de kitérnek a *móring* etimológiájára, szemantikai jellemzőire. Az ilyen példák tökéletes lehetőséget biztosítanak akár a közoktatásban is a kritikai gondolkodás és a szótárhasználati kompetencia fejlesztéséhez. Azonban azokban a szótárakban, amelyek leginkább megjelennek az általános iskolák polcain (mint az ÉKsz.², az ÉrtSz.+, az EWUng.) nem találunk adatot a *móring* kapcsán, említést sem tesznek a szóról, ezzel is azt az attitűdöt erősítve a tanulóknál, hogy a nyelvjárási, archaikus szavak nem képezik szókincsvilágunk, annál inkább a „poros nyelvtörténet” részét.

4.1. A móring szócsaládja. Az ÚMTsz. nemcsak a *móring*, hanem a többi hozzá kapcsolódó kifejezés jelentését is górcső alá veszi. Eszerint a *móringálás* nem más, mint ’a házassági szerződés megkötése’. A tájszótár tömören fogalmaz, arra már nem találunk adatot, hogy csak az írásbeli szerződés megkötése tartozik-e ide, vagy a szóbeli megállapodás is.

A házassági szerződés Vas megye környéki adatok alapján *móringolás* néven is ismert lehet, Hercegszántó környékén ’a második feleség érdekeit szem előtt tartó házassági szerződés’ a pontos jelentése a *móringolás* kifejezésnek. A ’hozományra vonatkozó házassági szerződés’ *móringlevél*-ként is ismert az ország észak-nyugati területein, de a ’végrendeletet’ is megemlítik, mint a *móringlevél* szinonimáját (ÚMTsz.). Munkám elején néprajzi kutatások eredményeit bemutatva cáfoltam ezen egyezést, ám elképzelhetőnek tartom, hogy bizonyos nyelvjárási területeken előfordulhat e két kifejezés azonosítása.

A *móringol* elsődleges jelentése az a gesztus, amikor ’a vőlegény eljegyzéskor a menyasszonynak ajándékképpen előre meghatározott összeget ad’. Am egyszerűen ’a házassági szerződést köt’, vagy az ’öröklendő vagyonrészt házassági szerződésben meghatároz’ jelentés is gyakori. Az ’örököl’, ’örökségül hagy’ az alföldi területeken fordul elő leggyakrabban. Magyarország dél-nyugati részén, Hetés környékén

egy eddig nem ismertett jelentés is előkerült a következő mondat kapcsán: „*A fiatalok a konyhán annyi csókot móringolnak egymásnak, hogy se szeri, se száma*”, tehát egy feljegyzésben a ’csókot vált’ jelentés is megjelent. *Móringol* valaki abban az esetben is, ha ’férfiként a nőnek és a nő már meglevő gyermekének is házasságkötés nélküli kapcsolat létesítésekor anyagi biztonságot nyújtunk’ (ÚMTsz.).

Megállapíthatjuk tehát, hogy forrásunk *móringol* adata az öröklendő vagyონrész meghatározása szerződéses formában jelentésben fordul elő, s ehhez járul még a halál után bekövetkező érvénybe lépés és a gyermektelenség kritériuma is.

5. A *móring* az irodalmi és publicisztikai nyelvben. A 20. század első felében nemcsak a szépirodalmi regiszterben, hanem az újságírói gyakorlatban is felbukkant a *móring* kifejezés. A budapesti hírlapok (Budapesti Hírmondó és Budapesti Hírlap) két történetének részletét közlöm.

„Miss S., dús gazdag szép leány, már K. herceg menyasszonya volt. Miss S.-nek apja besózott hussal szerzett tömérdek milliót Csikágóban, K. hercegnek az ősei trónon ültek valaha Európában. Három évig jártak jegyben. A miss eljött vőlegényével Európába s vőlegénye révén megnyitlak előtte a kontinens legcsikorgóbb ajtaju szalonjai is. Ünnepezték és jól mulatott, a herceg, a *móringolandó* milliók biztos reményében, elköltötte utolsó filléreit. Végre kitétték az esküvő napját. Néhány héttel a jelzett nap előtt a hercegnek visszaküldte menyasszonya a gyűrűt, - a menyasszony ugyanis mást gondolt, inkább egy újdonsült amerikai milliomos millióihoz vitte a saját millióit.” (Budapesti Hírmondó, 1901. december 29. NSz.)

A szövegrészletben a társadalmi réteg markánsan elüt az eddig bemutatottaktól, de ez is jól bizonyítja, hogy nemcsak a paraszti kultúra sajátja a *móring*. A *móringolandó milliók* kifejezés a menyasszonnyal érkező hozományra utal. Ebben az esetben a házasulandó felek mindegyike jómódban él, leginkább egymástól féltik vagyónukat, s a menyasszony az utolsó pillanatban meg is gondolja magát.

„– Várj egy cseppet!

Ezt úgy mondta, olyan nyomatékosan, hogy [Kovács úr] nem mert ellenkezni. Visszafordult s egy maga megadott sóhajjal a banyakemence mellé húzódott. Ott leült a padka szélére.

Kovács úr előbb az időjárásra vetett egy-két szót, majd az öregek nagy örömére, újra kirakta a szándékát. Mit akar. S végezetül, annak rendje és módja szerint, hitvesül kérte a Julist. Igért a szeretete mellé fűt-fát és azonfelül húsz hold földet is *móringul*, melyet hajlandónak mutatkozott, ha úgy látják jónak, mindjárt az öregek keze alá adni...

– De hisz még a Julis... – vetette közbe tágra nyílt szemekkel az öreg asszony – nem szabad!

Amire Kovács úr azt mondta:

–Tudom!

S egy bizakodó mosolygással hozzátette:

– De az lesz!

Az öregek boldogan bólogattak. De mondták is:

– Ugy! Ugy!

A húsz hold föld ígérete olyan nagy kaput nyitott meg előttük és azon át olyan sokatígérő, szép panorámát láttak, hogy az örömeiket nem tudták eltakarni. Nem volt hozzávaló erejük. Húsz hold... Benne búza, tengeri, árpa. Egyik sarkában veteményes. Abba minden: Kolompér, bab, borsó, lencse, zöldségfélék. Az öreg asszony már rubrikázta is az ágyakat...” (Budapesti Hírlap, 1936. október 16. NSz.)

Ebben az esetben a földműves, paraszti világból olvashatunk egy újrահázasítást, amikor a vőlegény nem leendő feleségét, hanem annak szüleit akarja megnyerni. A szöveg pontosan kifejezi, hogy a vőlegény ígéretet tesz a családnak, szavát adja arra, hogy ha a lány a felesége lesz, az ígéretek valóra is válnak. A leendő menyasszony hangját nem is halljuk, az előző történethez képest – amikor a gazdag lány vőlegényt cserél saját akaratából – egy teljesen más szokásrendszer tárul elénk, hiszen nemcsak a menyasszonyok vagyona, hanem a társadalmi ranglétrán betöltött szerepe is jócskán különbözik egymástól. A történet végén olvasható „Az öreg asszony már rubrikázta is az ágyakat” mondat többértelmű. Elsősorban a veteményeskertről való álmodozást hívhatja elő, de ne feledkezzünk meg arról sem, hogy *viszontmóring* gyanánt a női házastárs gyakran ajándékozott katonaágyat, azaz lepedőket, paplanokat, párnákat és törölközőket.

Az Nszt. cédulaanyagát áttekintve elmondható, hogy a vizsgált időszakból Vas Gereben, Gárdonyi Géza és Móricz Zsigmond írásaiban jelenik meg a *móring*. A magyar kanonizált szépirodalom a 19. század második felében és a 20. század legelején fogadta be a *móring*-gal kapcsolatos kifejezéseket, Gárdonyi Géza előszeretettel használta, ami arra utalhat, hogy a magyar kulturális élet ebben az időszakban reflektált leginkább a hitbér kérdéskörére.

6. Összefoglalás. A kutatást egy, a véletlennek köszönhetően – pontosabban egy tüzeset kapcsán – előkerült családi dokumentum, egy házassági szerződés hívta életre. A kutatás elején még biztosan használtam ezt a címet a dokumentum megnevezésre, azonban a kutatómunka során egyre inkább megkérdőjeleződött, hogy mi tekinthető házassági szerződésnek, és mi nem tartozik bele ebbe a kategóriába. A kutatás szövegtimológiai vizsgálatként indult a *móringolok* ige kapcsán, ám a szakirodalom feldolgozása közben a szerteágazó, és sok esetben egymásnak ellentmondó megállapítások arra sarkalltak, hogy a néprajzi kutatás eredményeit is bevonjam. A *móringol* kifejezés ugyanis csak a (szokás)jog és a 19–20. század fordulóján kibontakozó paraszti kultúra ismeretanyagára támaszkodva értelmezhető. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy csak és kizárólag a paraszti kultúrában jelent meg a házassági szerződés vagy a *móringol* ige (vö. az idézett hírlapi szakaszokkal), ám a szakirodalom sokkal inkább ezt a szeletét dolgozta fel a témának a 20. század második felét megelőző korokból. Dolgozatomban mindvégig fontos-

nak tartottam hangsúlyozni azt, hogy egy dunántúli dokumentumról, nyelvemlékről van szó, hiszen a nyelvészeti és a néprajzi adatok, megállapítások egyértelművé tették, hogy jelentős különbségek vannak a *móring* dunántúli vagy tiszántúli használatában.

Kutatásom során a házassági szerződések formáját, követelményeit, célját vettem össze száz év távlatában, majd az 1908-as datálású szerződésben több helyen is előforduló *móringol* kifejezés eredetére, történetére, szemantikai változásaira tértem át időbeli és földrajzi vonatkozások mentén. Ezt követően a *móringlevél*, *móringol*, *móringálás*, *móringolás* kifejezések elsődleges jelentéseit is bemutattam, végül a publicisztikai nyelvhasználatból is hoztam példákat.

Hivatkozott irodalom

- CSIKY OTTÓ – FILÓ ERIKA 2003. *Magyar családjog*. HVG-ORAC Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ÉrtSz.+ = *Értelmező szótár*+ 1–2. Főszerk. EÖRY VILMA. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1993–1995.
- ÉKsz.¹ = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF – SZÓKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- MNépr. = *Magyar néprajz*. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988–2002. <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/index.html> (2015. 05. 24.)
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- NSz. = A magyar nyelv nagyszótárának cédlakorpusza. Közvetett forrás. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–[5]. Főszerk. ITTÉZS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–[2013].
- SCHERMANN EGYED 1913. *A házasság jogi és erkölcsi szempontból*. A Szent István Társulat Bizománya, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

Történeti szociopragmatika

A kérési szándék megjelenítési módjainak vizsgálata egy 16. század második felében folytatott házastársi levelezésben

BÁCSI ENIKŐ

Eötvös Loránd Tudományegyetem
bacsieni@gmail.com

A tanulmány a 16. század második felében a házastársak egymással folytatott levelezése során előforduló kérési szándék megjelenítési módjait vizsgálja, történeti szociopragmatikai keretben. Forrásul egy 16. századi nemesi, házastársi magánlevelezés, Nádasdy Tamás nádor és felesége, Kanizsay Orsolya levelezése szolgál. A kutatás során megvizsgálásra kerül, hogyan alkalmazható történeti anyagon a BLUM-KULKA, HOUSE és KASPER szerzőhármas által elkülönített kilenc stratégia, melyekkel a kérési szándék megjelenítési módját írják le a legdirektebbtől a legközvetettebbig haladva. Bemutatásra kerül, mely kérési stratégiák dominálnak a felek levelezésében, valamint külön figyelmet fordít a tanulmány a különbségek megjelenítésére is a férfiak és a nők által alkalmazott kérésfajták között. A férj és a feleség kérési stratégiái közötti eltéréseket az eltérő társadalmi szerepüknek, a genderkülönbségeknek tulajdonítja.

Kulcsszók: történeti szociopragmatika, kérés beszédaktusa, levelezés, középmagyar kor, gendernyelvészet.

1. Bevezetés. A jelen kutatás célja a kérési szándék megjelenítési módjainak bemutatása történeti szociopragmatikai keretben egy 16. század második felében folytatott házastársi levelezésben. A kutatás során megvizsgálom, hogy mely kérési stratégiák dominálnak a felek levelezésében, továbbá külön figyelmet fordítok a különbségek megjelenítésére a férj és a feleség által alkalmazott kérésfajták között. A férfi és a nő kérési stratégiái közötti eltéréseket az eltérő társadalmi szerepüknek, a genderkülönbségeknek tulajdonítom. Forrásomul egy 16. századi nemesi, házastársi levelezés szolgál, Nádasdy Tamás nádor és felesége, Kanizsay Orsolya levelezése képezi kutatásom alapját, amely levelek 1535 után keletkeztek és a KÁROLYI SÁNDOR és SZALAY JÓZSEF szerkesztette Nádasdy Tamás nádor családi levelezése című műben jelentek meg (KÁROLYI–SZALAY 1882).

Már korábban is foglalkoztak a kérés megjelenítésének eltérő módjaival a hazai szakirodalomban, de ezek elsősorban szinkrón nyelvi vizsgálatok voltak (vö. SZILI 2002, 2004; SZOMBATHELYI 2008; BORONKAI 2006, 2009), történeti kutatások kisebb számban születtek a témában (KOÓS 2008; KREPSZ 2015). Ennek egyik oka, hogy a nyelvtörténet érdeklődése sokáig elsősorban a korábbi korszakokra irányult, a nyelvhasználati vizsgálatokra alkalmas középmagyar kor nem állt a kutatások középpontjában. A másik ok pedig, hogy a történeti szociopragmatika viszonylag új még külföldön is, így hazánkban is csak most ismerkedünk ezzel a kutatási mód-

szerrel (KREPSZ 2015: 162). Azonban nemcsak a kérés megjelenítésének eltérő módjait vizsgáló történeti kutatások száma csekély, hanem az ezeket további kritérium alapján, genderszempontról is elemző tanulmány – legalábbis jelen ismereteim szerint – sem létezik.

A jelen kutatás célja a középmagyar korról meglévő tudásunk gyarapítása, a történeti szociopragmatika keretén belül újabb kutatás létrehozása, amely a genderszempontról is figyelembe veszi, továbbá az alkalmazott módszer mentén a történeti és a szinkron nyelvi eredmények összevethetőségének megteremtése.

2. A levelezés Magyarországon, Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya levelezése. Egészen a török hódításig Magyarország területe egységes volt. Határozott központtal rendelkezett az ország, a nemzeti élet Budán összpontosult. A török megjelenése után az ország három részre szakadt, amely körülmény nem kedvezett a művelődés fejlődésének. A korábbi helyzet megváltozott, már egy város sem volt, ahol az előkelők nagy része egy helyen élt volna. Sokszor egész országrészek választották el egymástól az embereket, a közlekedési akadályok pedig csak növelték a távolságot, amely közöttük húzóódott. Ez a szituáció egyetlen művelődési tényező fejlődését segítette csupán, a levelezését. Ügyeik intézésére, nézeteik megbeszélésére ez a mód volt a legmegfelelőbb. Leginkább a magánjellegű levelezések száma gyarapodott ebben az időben. A mohácsi csata és a szatmári béke közötti időszak történetének legjelentősebb forrásait az elsőrendű szerepet játszó családok magánlevelezései, magán levéltárai adják. Ezeknek a családi levéltáraknak egy része az Országos Levéltárba került. Így volt ez a Nádasdy családdal is, ugyanis Nádasdy Ferenc országbírónak a lefejezése után a család levelezésének nagyobbik hányada a magyar kamara levéltárába jutott, kisebb része pedig a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár alkotórészeként vált. Ennek a családi levelezésnek egyik legértékesebb darabja Nádasdy Tamásnak és feleségének, Kanizsay Orsolyának a levélváltása (KÁROLYI–SZALAY 1882: 3).

Nádasdy Tamás a 16. században az ország első embere volt. Nádori tisztséget töltött be, a diplomácia, a hadügy, az igazságszolgáltatás és a politika terén képviselte az államot. Rengeteget foglalkozott a közélettel, de emellett kitűnő gazda is volt, hiszen feleségével együtt óriási javait kiválóan igazgatta. Nem csoda tehát, hogy kiterjedt levelezést folytatott, amelynek jelentős része fennmaradt. Feleségével, Kanizsay Orsolyával is sokszor csak levélben kommunikált, hiszen a politikában betöltött tisztsége miatt többször tartózkodott az otthonától távol. Orsolyát 1535-ben vette feleségül, mikor a lány tizennégy éves volt, házastársi levelezésük pedig 1536-ban kezdődött. A feleség férjhez menetelekor még nem tudott írni, erre férje tanította meg, amely azonos helyesírásukból is jól látható. Mindketten a sajátkezés hívei voltak, csak akkor írták mással leveleiket, ha betegek voltak, vagy ha nem volt elég idejük a levél megírására. Levelezésükben egymás egészségéről érdeklődnek, Nádasdy Tamás az országban történekről, a királyi Magyarország helyzetéről értesíti Orsolyát, továbbá gyermekük neveléséről és a ház körüli teendőkről is értekeznek (KÁROLYI–SZALAY 1882: 3–28).

3. Az elméleti keret, a kérés beszédaktusa. J. L. AUSTIN filozófus volt az, aki elsőként megállapította, hogy nyelvi megnyilatkozásaink önmaguk is cselekvések: „a mondat kimondása [...] maga a csinálás” (AUSTIN 1990: 33). Azt, hogy a beszélő pontosan mit akar elérni, csinálni az adott mondat kimondásával, a megnyilatkozásának az illokúciós ereje határozza meg. A kérések „a beszélőnek arra irányuló szándékát jelenítik meg, hogy hallgatója tegyen valamit” (SZILI 2002: 12). AUSTIN így a végrehajtók csoportjába helyezte őket. JOHN SEARLE beszédaktustipológiájában öt alapvető típust különített el: reprezentatívum, direktívum, kommisszívum, expresszívum és deklaráció. Ő a kérést a direktívumok, azaz az utasítók közé sorolta, hiszen kimondásával a megnyilatkozó a világot akarja a szavaihoz igazítani (SEARLE 1975; TÁTRAI 2011: 93–95).

Az első nemzetközi vállalkozás, az 1982-ben megkezdett CCSARP (Cross-cultural Study of Speech-Act Realization Patterns), amelynek részesei voltak a pragmatika kiváló képviselői, a kérés beszédaktusát nyolc nyelvben vizsgálta. Ebben a projektben a kérések szerkezetét három kisebb egységre bontották, s ez alapján elemezték őket. Az első rész a megszólító avagy figyelemfelkeltő kifejezés, a második a fő cselekmény, amely a tulajdonképpeni kérést fejezi ki, a harmadik pedig a kötőelemek vagy más elnevezésben a támogató lépések egysége, amelynek a funkciója, hogy alátámassza, indokolja a kérést. A kutatók a legtöbb vizsgálatot a fő cselekményen végzik, a legnagyobb figyelem erre a részre irányul. Osztályozására több elméleti és gyakorlati munkában vállalkoztak már (BLUM-KULKA-HOUSE-KASPER 1989; SZILI 2002: 17).

A BLUM-KULKA, HOUSE és KASPER szerzőhármas a kérés szándék megjelenítési módjának a legdirektebbtől a legközvetettebbig haladva kilenc stratégiáját választotta el. A legközvetlenebb stratégia a származtatott mód (1), amelynél a kérés illokúciós erejét legtöbbször a felszólító mód, de emellett annak funkcionális megfelelői, a főnévi igenév és az elliptikus mondat szerkezetek képviselik (példa erre a típusra: *Ne tessék dohányozni!*). Ezt követi az explicit performatívum (2). Ennél az esetben a beszélő szándéka explicit módon, az illokúciót megjelenítő igével, jelen esetben a *kér* performatív igével fejeződik ki (például: *Kérlek, segíts.*). Beágyazott performatívumnál (3) a kérés szándékát jelölő ige (*kér*) módosult alakban, modális igével vagy egyéb segédigékkel fordul elő (példa erre: *El kell, hogy kérjem a tollad.*). Származtatott lokúciókor (4) az illokúciós szándék a lokúció jelentéséből vezethető le (például: *Engem is elvisz? 'vigyen el'*). Akaratkinyilvánítás (5) esetén a beszélőnek az a szándéka jelenik meg, hogy a proposícióban bennfoglalt esemény megtörténjen (példa erre a stratégiára: *Szeretnék telefonálni a mobiloddal.*). A hatodik csoport a diplomatikus, javaslattevő forma (6) (például: *Mi lenne, ha kitakarítanánk?*). Ezután következik az előkészítő stratégia (7), amelybe olyan konvencionálissá rögzült alakzatok tartoznak, amelyek az elutasítástól való félelmünk bizonyítékai. Három ilyen konvencionális alak van az ilyen kérés megvalósítására: olyan, amellyel lehet ellenőrizni a hallgató képességét (7a) (példa erre: *El tudna vinni?*), tesztelhetik hajlandóságát (7b) (példaként: *Elvinne?*), valamint a megvalósítás

lehetősége iránt is érdeklődhet (7c) a kérő (például: *Lehetséges lenne, hogy...*). Az utolsó két stratégiatípus az erős (8) és a gyenge célzás (9). Erős célzásnál az illokúciós erő nem vezethető le közvetlenül a lokúcióból, de a lokúció azért tartalmazza a szándékolt aktus lényeges elemeit (példa rá: *Van apród?* /pénzfelváltás előtt/). Gyenge célzásnál ellenben a lokúció nem tartalmazza a végrehajtandó aktusról a lényegi elemeket, például: *Jó sokan fürödhettek itt.* → 'Piszkos a fürdőszoba, takarítsd ki!' (BLUM-KULKA-HOUSE-KASPER 1989: 278–280; SZILI 2002: 17–18).

A hazai szakirodalomban SZILI KATALIN szinkrón nyelvi vizsgálataiban megállapította, hogy a magyarok kéréstevékenységében mind a kilenc stratégiára van példa, csak eltérő arányban. A (1) származtatott mód, az (7) előkészítő stratégia, valamint a (3) beágyazott performatívum játssza a legmeghatározóbb szerepet. 10% alatt maradnak az (2) explicit performatívum és az (8) erős célzás csoportjába tartozó kérések. A többi stratégia használata pedig nem számottevő. A legtöbb esetben a (1) származtatott mód és az (7) előkészítő stratégia egymást kiegészítő, ellentétes dominanciája a jellemző, a (3) beágyazott performatívum pedig sokszor az eldöntő szerepét tölti be a két vezető típus között, de olykor ennek a harmadik csoportnak az értékei is kiemelkednek. A beszélő és a hallgató közötti társadalmi távolság növekedésével pedig a közvetettebb megnyilatkozási módok válnak gyakoribbá, a direktség háttérbe szorul (SZILI 2002: 18–21).

BORONKAI DÓRA szinkrón nyelvi kutatásában a férfiak és a nők kéréstevékenységeit hasonlította össze egymással. Vizsgálata alapján a nők kéréseit a (1) származtatott mód és az (2) explicit performatívum dominanciája jellemzi, ha velük egyenrangúnak tartott vagy közömbös partner felé fordulnak, felettük álló féllel szemben viszont a (3) beágyazott módot vagy az (7) előkészítő stratégiát részesítik előnyben. Az (7) előkészítő stratégiát gyakran alkalmazzák a közömbös vagy egyenrangú partnerrel szemben is, ami udvarias nyelvi viselkedésüket bizonyítja. A férfiak a nőkkel szemben gyakrabban élnek a (1) származtatott mód és a (4) származtatott lokúció stratégiájával, valamint (3) beágyazott performatívumot is használnak (BORONKAI 2006: 76–77).

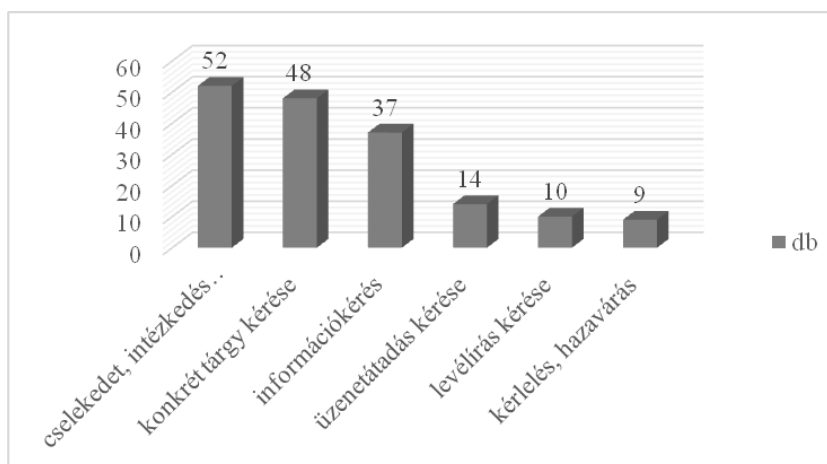
4. A feldolgozás módja, módszerek, hipotézisek. A jelen kutatás során összesen 184 levelet vizsgáltam, amelyből 106-ot Nádasdy Tamás írt feleségének, 78-at pedig Kanizsay Orsolya férjének. A levelek 58%-át tehát a férj, 42%-át pedig a feleség írta. A 184 levélből összesen 114, azaz körülbelül 60%-a a leveleknek (pontosan 61,96%-a) tartalmazott valamilyen kérést. Nádasdy Tamás 73 levélben, leveleinek 68,9%-ában, Kanizsay Orsolya pedig 41 levélben, leveleinek 52,56%-ában fogalmazott meg kéréseket. A házastársi levelezésben összesen 170 kérés jelent meg, amelyek közül 122-t (a kérések 71,76%-a) Nádasdy Tamás feleségéhez, 48-at (a kérések 28,24%-a) Orsolya intézett férjéhez. Ezekből az adatokból megállapítható, hogy a férj fordult több kéréssel az asszony felé annak ellenére is, hogy Nádasdy eleve több levelet írt feleségének.

A 170 kérésnek, amely a levelekben megjelent, vizsgáltam a tárgyát, azaz a kérések megoszlását a kérés tárgya alapján, külön figyelmet szentelve a férfi-női különbségeknek, valamint a BLUM-KULKA, HOUSE és KASPER szerzőhármassal által a kérészi szándék megjelenítési módjának elkülönített kilenc stratégiáját felhasználva elemeztem őket. Besoroltam a kéréseket a kilenc stratégia megfelelő csoportjaiba, majd megállapítottam, hogy a házastársak levelezésében mely kérészi módok a legjellemzőbbek, a közvetlenségi skálán hol helyezkednek el, illetve megjelenítettem a különbséget a férj és a feleség által leggyakrabban használt formák között. A SZILI KATALIN tanulmány (2002) alapján a házastársak levelezésében a kérészi szándék következő megjelenítési módjainak dominanciájára számítottam: (1) származtatott mód, (7) előkészítő stratégia és (3) beágyazott performatívum, hiszen vizsgálata alapján a magyaroknál ezek a legjellemzőbb kéréstevékenységek.

A 16. században eltérő társadalmi szerepükből kifolyólag nem kezelték azonosan a férfiakat és a nőket, a nők a férfiaknak alárendelt személyek voltak. Ez jól megfigyelhető a tegezés-magázás alkalmazása kapcsán is. A nőket a korban tegezték, míg a férfiakhoz a tiszteletteljesebb, kevésbé közvetlenebb magázással fordultak. Mindezek alapján, valamint BORONKAI DÓRA kutatásának eredményét ismerve (BORONKAI 2006), úgy gondoltam, hogy a férj és a feleség által használt kérések fajtája között is különbség figyelhető majd meg. Nádasdy Tamás kéréseinél többségében a (1) származtatott mód előfordulását vártam, hiszen ez a legközvetlenebb stratégia, míg Kanizsai Orsolya kéréseinél inkább a kevésbé közvetlenebb, a (3) beágyazott performatívum és az (7) előkészítő stratégia dominanciájában bíztam.

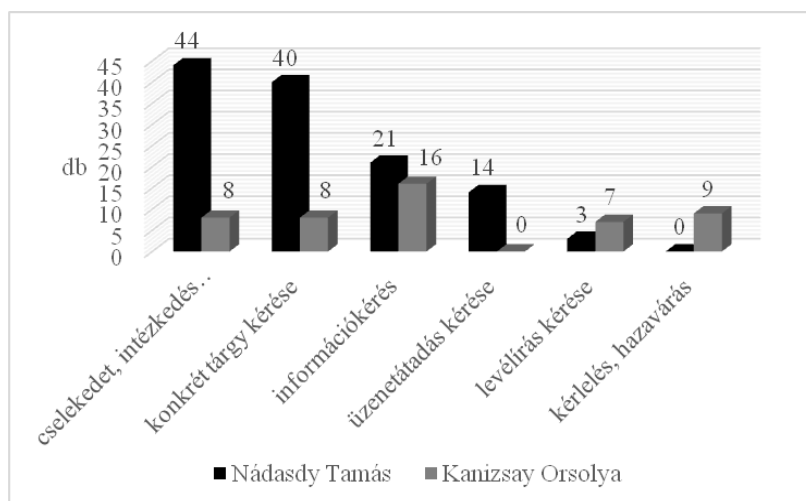
5. A kérések tárgya. A kérések tárgya alapján hat kategóriát hoztam létre, amelyek bemutatják, hogy mire vonatkoznak a levelekben található különböző kérések: cselekedet, intézkedés kérése; konkrét tárgy kérése; információkérés; üzenetátadás kérése; levélírás kérése; kérlelés, hazavárás. Az 1. ábrán is jól látható, hogy a kérések több mint felét (100 kérés), pontosan az 58,83%-át a cselekedetre, intézkedésre felszólító, valamint a konkrét tárgyat kérő kérések adják. Ez nem meglepő, hiszen Nádasdy Tamás, a politikában betöltött tisztsége miatt, sokszor nem tartózkodott otthon, rengeteget utazott, így a felek levelezés útján beszélték meg, hogy mi a teendő a ház körül, mit kell tenni, hogy a gazdaság jól működjön, valamint azt, hogy a másiknak mire van szüksége, mit küldjenek egymásnak. Számos kérés kapcsán az író valamilyen pontos információt kíván kapni, például tudakozódik a családtagok foglaltságáról, a találkozás helyéről, az előző levél értelméről. Erre példa a levelekben a kérések 21,76%-ában, 37-szer szerepel. Kisebb arányban képviselteti magát a maradék három kategória a levelezésben. A valamelyik rokonnak, ismerősnek üzenetátadás a kérések 8,24%-ában (14 alkalommal), a levélírásra felszólítás a kérések 5,88%-ában (10 esetben), a kérlelés, hogy minél hamarabb hazajöjjön a férj a kérések 5,29%-ában (9-szer) jelenik meg a levelekben.

1. ábra
A kérések megoszlása a kérés tárgya alapján

Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya kéréseit a tárgyuk alapján egymással összehasonlítva jelentős különbség figyelhető meg a férj és a feleség kérései között. A 2. ábra is jól szemlélteti, hogy legtöbbször a férfi fordul kéréssel a nő felé.

2. ábra
Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya kéréseinek megoszlása a kérés tárgya alapján

Nádasdy Tamás legnagyobb arányban, a kéréseinek 36,07%-ában (44 esetben) valamilyen cselekedetre, intézkedésre szólítja fel feleségét, amelyet ő távolléte miatt nem tud megcsinálni. Erre példa: „Az posztót hogy megnyirték, meg nem mérték; azért megmérésd otthon” (KÁROLYI-SZALAY 1882: 23). Több alkalommal, pontosan kéréseinek 32,79%-ában (40-szer), kéri, hogy valamilyen konkrét tárgyat küldjön utána párja: „az szekereket, az mint megírtam, küldd el Pozsonba” (KÁROLYI-SZALAY 1882: 12). Orsolya ezzel szemben alig akarja, hogy férje intézkedjen valamilyen ügyben, mindössze 16,67%-ában kéréseinek (8-szor) szeretné, hogy Nádasdy Tamás cselekedjen. Csak akkor kéri valamilyen tett megtételére vagy meg nem valószínűsítésére, amikor azt nagyon szükségesnek tartja. Ez történik a következő esetben is: „Az élő Istenért kérem Kdet, hogy senki úgy ne bízathassa Kdet, hogy az metélésnek álljon Kd” (KÁROLYI-SZALAY 1882: 90). Valamilyen tárgyat is, amely általában ruha vagy ahhoz való anyag, csak kéréseinek 16,67%-ában, 8 alkalommal óhajt Nádasdytól, „Továbbá kérem Kdet, mint szerelmes uramat, hogy küldj meg az én szoknyámnak való posztót és az gereznát” (KÁROLYI-SZALAY 1882: 72). Ellenben az asszony legtöbbször, kéréseinek 33,33%-ában (16 kérés), valamilyen családi, személyes jellegű információhoz szeretne jutni házastársa segítségével. Általában férje egészségi állapotáról, a találkozásuk pontos helyszínéről, idejéről érdeklődik. Erre példa: „hogy ha ugyan azon másodhetfén husv(é)t után induljak Keresztúrra avagy mikor, írja meg Kd, hadd tudjak hozzátartozni” (KÁROLYI-SZALAY 1882: 95). Nádasdy Tamásnál viszont az információkérő kérések csupán a harmadik leggyakoribb típust jelentik, kéréseinek 17,21%-át (21 kérés) adják, például jelen esetben fia hogylétéről akar tudomást szerezni feleségétől, „Kérlek is, hogy írd meg mint vagyon” (KÁROLYI-SZALAY 1882: 31).

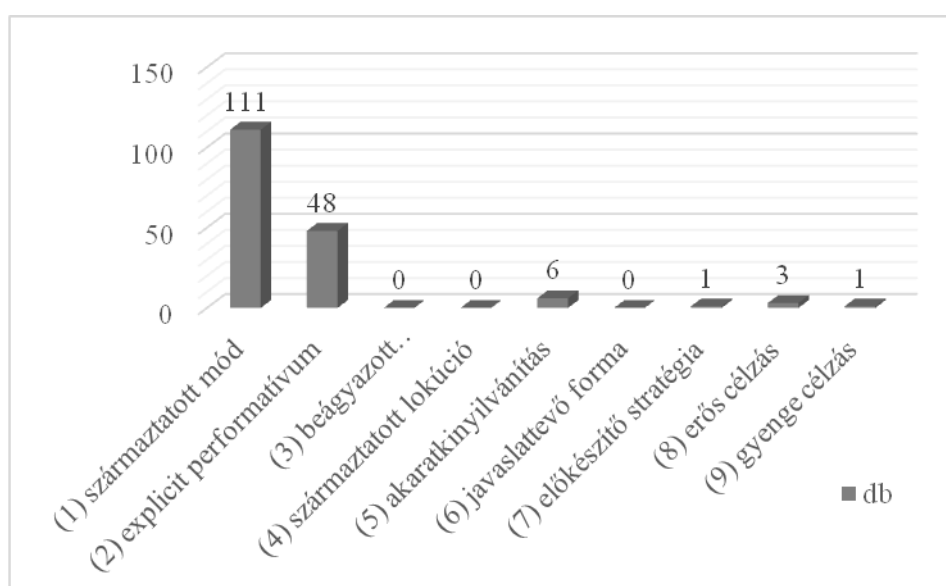
A levelekben megjelennek csak a férjhez és csak a feleséghez kötődő kérések is. Csupán Nádasdy Tamásnál fordulnak elő az üzenetátadás céljából íródott kérések, ugyanis kéréseinek 11,48%-ával (14 eset) akarja elérni, hogy Kanizsay Orsolya üzenetet adjon át valamilyen családtagnak vagy ismerősnek: „Az többit mikor szembe leszünk, megérted tőlem; ezt mondd meg György uramnak” (KÁROLYI-SZALAY 1882: 4), az asszony viszont egyáltalán nem kéri a férfit, hogy üzenetet továbbítson valakinek. Orsolya leveleiben inkább férjének kérése olvasható, ugyanis kéréseinek 18,75%-át (9 kérés) fejezi ki ez a, csak speciálisan az ő leveleiben megjelenő, típus. Nagyon várja haza Nádasdyt, és ezt többször sürgető kéréseivel tudtára is adja a férfinak: „kérem Kdet, hogy siessen haza Kd” (KÁROLYI-SZALAY 1882: 76).

Mind a férj és mind a feleség leveleiben található levélírássra felszólító kérés, de csak kisebb arányban. Nádasdy Tamás leveleiben ez a típus kéréseinek a 2,46%-át (3 esetben), „Mindazáltal gyakran írj, ha azt akarod, hogy meg ne bolonduljunk” (KÁROLYI-SZALAY 1882: 1), Kanizsay Orsolya kéréseinek pedig a 14,58%-át (7 kérés), „immár holnap egy heti, hogy Kd elment, azért írjon immár Kd” (KÁROLYI-SZALAY 1882: 93), jelenti.

6. A kérési szándék megjelenítési módjai. A BLUM-KULKA, HOUSE és KASPER szerzőhármass elméletét alapul véve besoroltam a házastársak kéréseit a kilenc stratégia megfelelő csoportjaiba. A 3. diagramról is leolvasható, hogy a levelezésben három kategória egyáltalán nem szerepel: (3) beágyazott performatívumra, (4) származtatott lokúcióra és (6) javaslattevő formára nincs példa a levelekben.

3. ábra

A kérések megoszlása a kérési szándék megjelenítési módjai alapján

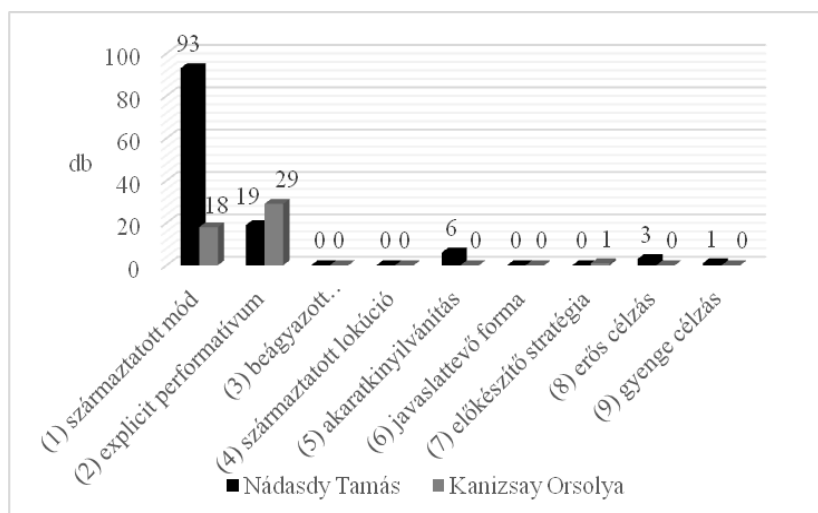
A legtöbbet alkalmazott kérési szándékot megjelenítő stratégia a várt, a (1) származtatott mód. 65,29%-át a kéréseknek (111 darab) ez a forma adja, például „azért küldd neki az leveleket” (KÁROLYI-SZALAY 1882: 17), „vüselj gondot tikkfira és ludfira és egyéb szükségekre” (KÁROLYI-SZALAY 1882: 3). Bár az esetek többségében a felek a legdirektebb stratégiát használják, nagy számban fordul elő még a kérési szándék megjelenítéseként (2) explicit performatívum is. Ellentétben a mai magyar nyelvi anyaggal, ahol alig találkozhatunk vele, a történeti anyagban ez a típus a kérések 28,24%-át (48 kérés) jelenti, például „Kérlek, kérlek, kérlek, ne véld szándsándoknak” (KÁROLYI-SZALAY 1882: 3), „Továbbá kérem Kdet, mint szerelmes uramat, hogy ha lehet jöjjön meg ez innepre” (KÁROLYI-SZALAY 1882: 72). A további stratégiákra ezen a két kategórián kívül már csak elenyésző számban találtam példát. A kérések 3,53%-át, 6 kérést soroltam az (5) akaratkinyilvánításhoz, például „Akarnám értenem, mit végeztél” (KÁROLYI-SZALAY 1882: 15), 1,76%-át, azaz 3 kérést pedig az (8) erős célzáshoz, „Ha mátúl fogva egy hétig

semmi leveledet nem vehetem, nem tűrhetem tovább, egy emberemet hozzád bocsátom, hogy meglássa, mint vagy” (KÁROLYI–SZALAY 1882: 4–5). Egy-egy példa (a kérések 0,59-0,59%-a) található még a levelekben az (7) előkészítő stratégiára, „adna Kd egy embert, ki az nagy idegenbe lenne valami segítséggel az számvételkor” (KÁROLYI–SZALAY 1882: 99), és a (9) gyenge célzásra, „és tennen kezedd ne siess még írnyi nekem, mert árt az bokomnak” (KÁROLYI–SZALAY 1882: 7). Érdekes és egyben nem várt eredmény, hogy a szinkrón anyagban két gyakori kategóriaként megjelent (7) előkészítő stratégia, illetve (3) beágyazott performatívum a történeti anyagban a legkevésbé alkalmazott, valamint egyáltalán nem használt típusként szerepel.

A Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezésében szereplő kérések összehasonlítása után valóban különbség figyelhető meg a férj és a feleség által használt formák között, amely különbség a 4. diagramon is megjelenik. Nádasdy Tamás leggyakrabban, a kéréseinek 76,23%-ánál, összesen 93 esetben, a legközvetlenebb stratégiát választja, a (1) származtatott módot. Erre példák: „Ferkónak add meg az confectet, mert még ű nem tud az karvalyokkal bánni” (KÁROLYI–SZALAY 1882: 26), „küldj halat fiam és egyéb böjti eleséget” (KÁROLYI–SZALAY 1882: 37).

4. ábra

Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya kéréseinek megoszlása a kérészi szándék megjelenítési módjai alapján

Csak akkor alkalmazza a tisztelettudóbb és egyben kevésbé direkt *kérlek* formulát (2), mindössze kéréseinek 15,57%-ában (19 esetben), ha nagyobb, nehezebben teljesíthető kéréssel fordul feleségéhez, illetve ha valamit nagyon szeretne, például

„azért kérlek kül ide az kamara zselle széket mind vánkosaival egyetembe” (KÁROLYI–SZALAY 1882: 18), „kérlek, kérlek, kérlek küldj úrgombát” (KÁROLYI–SZALAY 1882: 25). Kéréseinek megjelenítési módja változatosabb, sokszínűbb, mint a felesége által alkalmazott kérési stratégiáké, hiszen kéréseinek 4,92%-ában, 6 esetben az (5) akaratkinyilvánítás stratégiáját használja, például „Akarnám értenyi, miért fogták volt meg az Miklós Pál fiát” (KÁROLYI–SZALAY 1882: 53), kéréseinek 2,46%-ában, 3-szor az (8) erős célzás eszközével is él, például „Ha máttól fogva egy hétig semmi leveledet nem vehetem, nem tűrhetem tovább, egy emberemet hozzád bocsátom, hogy meglássa, mint vagy” (KÁROLYI–SZALAY 1882: 4–5), és egy alkalommal (0,82%-a kéréseinek) a (9) gyenge célzás kategóriájába tartozó kérés is található levelében, például „és tennen kezedd ne siess még írnyi nekem, mert árt az bokomnak” (KÁROLYI–SZALAY 1882: 7).

A feleség, Kanizsay Orsolya viszont legtöbbször az (2) explicit performatívum stratégiával él kérései megfogalmazásakor, megadva ezzel férjének a kellő tiszteletet, továbbá érzékelteti vele a férfi fölérendelt viszonyát, „magasabb pozícióját”. Több mint fele kéréseinek ilyen, pontosan 60,42%-a (29 kérés): „Kérem Kdet, hogy küldjen egy Kalandariumot Kd” (KÁROLYI–SZALAY 1882: 76), „Továbbá kérem Kdet, mint szerelmes uramat, hogy küldjö meg az én szoknyámnak való posztót és az gereznát” (KÁROLYI–SZALAY 1882: 72). Ha nagyon szeretné, hogy kérését férje teljesítse, akkor még külön használja az előző példában olvasható *szerelmes uram* megszólítást is. Kevesebb, kéréseinek csupán 37,5%-ában (18 esetben) kéri Nádasdy Tamást egyszerű felszólító módú igealakkal (1) valaminek a teljesítésére, például „csak írjon Kegyelmed gyakrabban” (KÁROLYI–SZALAY 1882: 109). Általában akkor részesíti előnyben ezt a stratégiát, ha úgy érzi, hogy kérése jogos. Egy esetben (kéréseinek 2,08%-ában) ő is színesíti kéréseinek a megjelenítési módját, amikor (7) előkészítő stratégiát alkalmaz: „adna Kd egy embert, ki az nagy idegenbe lenne valami segítséggel az számvételkor” (KÁROLYI–SZALAY 1882: 99).

7. Összegzés és következtetések. A jelen kutatás egy 16. század második felében folytatott levelezésen mutatta be a kérési szándék megjelenítési módjait, történeti szociopragmatikai keretben. Forrásul egy nemesi, házastársi levelezés, Nádasdy Tamás nádor és felesége, Kanizsay Orsolya levelezése szolgált. A levelekben szereplő kérések tárgyát tekintve megállapítható volt, hogy legnagyobb részben a cselekvésre, intézkedésre felszólító, valamint a konkrét tárgyat kérő kérések jelentek meg, amely kéréstípusok nagy részben Nádasdy Tamás személyéhez kötődően voltak dominánsak. Kanizsay Orsolya leveleiben az ilyen jellegű kérések (cselekedet, intézkedés és a tárgykérés kérése) kevésbé voltak gyakoriak, ő legtöbbször pontos információkat szeretett volna megtudni férjétől, általában párja hogylétéről, feladatainak pontos elvégzéséről, találkozási helyéről és időpontjáról érdeklődött. A férfi esetében ez a kategória csupán a harmadik leggyakoribb eset volt. Ezek az eltérések magyarázhatók Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya eltérő körülmé-

nyeivel. Mivel a férj az országban betöltött rangos tisztsége miatt keveset időzött otthon, a feleségre hárult a birtokokkal kapcsolatos ügyek intézése, a gazdaság irányítása, melyekkel kapcsolatos problémákat a házastársak levelekben beszéltek meg. Érthető tehát, hogy Nádasdy Tamás a feleségét kérte a nehézségek megoldására, hiszen ő képes volt ezeket orvosolni, mert lakóhelyén tartózkodott. Különbő tárgyakra is ebben a helyzetben inkább a férfinak volt szüksége, hiszen az asszony otthon általában mindennel rendelkezett, a férj viszont, távol birtokaiktól, nehezen jutott hozzá mindahhoz, amit szeretett volna. Üzenetátadásra csak Nádasdy Tamás kérte a feleségét, az asszony nem élt ezzel, ami szintén eltérő körülményeikkel függhetett össze: a nő nem látott bele a férfi távoli életébe, nem ismerte a férje körül élő magas tisztségeket betöltő személyeket, így nem is tudott üzenetet küldeni nekik. Speciálisan Kanizsai Orsolya kéréseit jellemezte a férjét hazaváró, hazajövetelét szorgalmazó kérések szerepeltetése. A levélírással felhívás mindkét fél leveleiben megjelent (Orsolyánál kicsivel többször), bár csekély arányban. A kérések megoszlásakor a kérés tárgyát tekintve tehát érvényesültek a genderkülönbségek.

A kérészi szándék megjelenítési módjainak vizsgálatokor a BLUM-KULKA, HOUSE és KASPER szerzőhármassal kidolgozott elméletet felhasználva meghatároztam, mely kérészi stratégiák dominálnak a felek levelezésében, továbbá külön figyelmet fordítottam a különbségek megjelenítésére a férj és a feleség által alkalmazott kérésfajták között. A korábbi hazai szinkron nyelvi kutatások (SZILI 2002, 2004) ismeretében a felek levelezésében a kérészi szándék megjelenítési módját tekintve a (1) származtatott mód, az (7) előkészítő stratégia és a (3) beágyazott performatívum dominanciájára számítottam, hiszen a korábbi szinkron vizsgálatokban a magyaroknál ezek bizonyultak a legjellemzőbb kéréstevékenységeknek.

A genderkülönbségek miatt a férj és a feleség által használt kérések fajtája között is eltéréseket feltételeztem. A nőket a 16. században tegezték, míg a férfiakhoz a tiszteletteljesebb, kevésbé közvetlenebb magázással fordultak, így mindezek tudatában, illetve BORONKAI DÓRA vizsgálatának eredményét ismerve (BORONKAI 2006), Nádasdy Tamás kéréseinél többségében a (1) származtatott mód előfordulását vártam, hiszen ez a legközvetlenebb stratégia, míg Kanizsai Orsolya kéréseinél inkább a kevésbé közvetlenebb, a (3) beágyazott performatívum és az (7) előkészítő stratégia dominanciájában bíztam.

A SZILI KATALIN tanulmányában kapott eredményekhez hasonlóan a házastársak levelezésében itt is a kérészi szándék (1) származtatott módú stratégiája dominált, ám az (7) előkészítő stratégiájú kérés csak kis számban, a (3) beágyazott performatívum csoportjába tartozó pedig egyáltalán nem szerepelt a levelek között. Ellenben nagy számban fordult elő a kérészi szándék megjelenítéseként (2) explicit performatívum. A további kategóriákra nem, vagy csak elvétve találtam példát a le-

velezésben. A két korszakban alkalmazott eltérő kérészi stratégiák okainak pontos megállapításához a későbbiekben további elemzések szükségesek.

A Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya leveleiben található kérések összehasonlítása után beigazolódott, hogy valóban különbség figyelhető meg a férj és a feleség által használt formák között a genderkülönbségek, valamint a korban a nők és a férfiak társadalomban betöltött szerepe miatt. Nádasdy Tamás leggyakrabban kérései megalkotásakor a legközvetlenebb stratégiát választotta, a (1) származtatott módot. Csak akkor alkalmazta a kevésbé direkt *kérlek* formulát (2), ha nehezebben teljesíthető kéréssel fordult feleségéhez. Kéréseinek megjelenítési módja változatosabb, sokszínűbb volt, mint a feleségéé. Kanizsay Orsolya a várttal ellentétben legtöbbször az (2) explicit performatívum stratégiájával élt a kérések megfogalmazásakor, megadva ezzel a kellő tiszteletet, a hatalmi fölényt férjének. Csak akkor alkalmazta a direkter, (1) származtatott stratégiát, ha úgy érezte, hogy kérése jogos.

A jelen kutatás célja a középmagyar korról meglévő tudásunk további gyarapítása, a történeti szociopragmatika keretén belül újabb kutatás létrehozása volt, amely a genderszempontra is figyelembe veszi, továbbá az alkalmazott módszer mentén a történeti és a szinkrón nyelvi eredmények összevethetőségének megteremtése. Remélem, hogy mindez, ha csak kis részben is, de sikerült, megvalósult tanulmányomban. Érdekes lenne további kutatásokat végezni a témában, választ keresve azokra a kérdésekre, hogy vajon a mai magyar és a történeti anyag kéréseinek különbsége más századokban is jelen van-e, illetve hogy más házastársak levelezésében is találkozunk-e férfi-női eltérésekkel a kérés megjelenítési módja kapcsán.

Hivatkozott irodalom

- AUSTIN, JOHN L. 1990. *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BLUM-KULKA, S. – HOUSE, J. – KASPER, G. eds. 1989. *Cross-cultural pragmatics: request and apologies*. Ablex Publishing Corporation, Norwood.
- BORONKAI DÓRA 2006. A „genderlektusokról” egy szociolingvisztikai diskurzuselemzés tükrében. *Szociológiai Szemle* 4: 64–87.
- BORONKAI DÓRA 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Ad Librum, Budapest.
- KÁROLYI ÁRPÁD – SZALAY JÓZSEF szerk. 1882. *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest.
- KOÓS ESZTER 2008. A kérés beszédaktusa boszorkánypereinkben. In: KOZMA JUDIT – LISZNYAI MINDÁK CECÍLIA – LUDÁNYI ZSÓFIA szerk., *Félúton 4. A negyedik Félúton konferencia (2008) kiadványa*. 1–13. <http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk08/> (2014.10.14.)
- KREPSZ VALÉRIA 2015. A kérés beszédaktusa középmagyar kori főnemesek és közrendűek levelezésében. *Magyar Nyelv* 111: 162–173.

- SEARLE, JOHN R. 1975. A taxonomy of illocutionary acts. In: GUNDERSON, KEITH szerk., *Language, mind and knowledge*. Minnesota Studies in the Philosophy of Science 7. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- SZILI KATALIN 2002. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 126: 12–30.
- SZILI KATALIN 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SZOMBATHELYI NÓRA 2008. *A kérés beszédaktusa*. Szakdolgozat. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Beszédpartnerre utaló nyelvi elemek a 17. század nyelvhasználatában

BUDAI TÍMEA

Miskolci Egyetem
btimea21@gmail.com

A történeti szociolingvisztika fő feladata, hogy rekonstruálja a nyelvi változási folyamatokat úgy, hogy a folyamatot a maga társadalmi beágyazottságában tárja fel. A vizsgálat mindenekelőtt az írott forrásokra, korabeli írott dokumentumokra terjed ki, melyek közül a perszövegek, tanúvallomások mutatják a leghívebben az egykori beszélőközösség nyelvállapotának élőszóbeliségét, illetőleg nyelvi átalakulásának korabeli fejleményeit. E dolgozat elsődleges célja, hogy különböző írott forrásokon keresztül ismertesse a 17. század egy szeletének magyar megszólítási rendszerét, kitérve a beszélgetőtársak/kommunikáló felek társadalmi státusára, illetőleg az ezzel szorosan összefüggő kommunikációs helyzetre (az adott szituációhoz rendelhető megszólítási formára, a beszélgetőpartnerre utaló nyelvhasználati elemekre) és a nyelvi érintkezés módjára.

Kulcsszók: nyelvi változás, perszöveg, tanúvallomás, megszólítási rendszer, társadalmi státus.

1. Bevezetés. A történeti szociolingvisztika vagy szociotörténeti nyelvészet (GRÉCZI-ZSOLDOS 2014) kutatóinak célja, hogy egyrészt feltárják a nyelvi változások irányát, másrészt komplex módszertani sémák szerint haladva feltárják a jelen és a múlt nyelvállapotának összefüggéseit is, hogy ezáltal új eredményeket vonjanak le vagy a már meglévő eredményeket erősítsék meg. E diszciplína fő feladata, hogy rekonstruálja a nyelvi változási folyamatokat a maga társadalmi beágyazottságában. Célja annak vizsgálata is, hogy hogyan illeszkednek bele ezek a változások az egykori nyelvi-szociális hálóba, s hogy hogyan tárható fel az adott nyelvközösség szociális hierarchiája, a társadalmi helyzetnek a nyelvi variabilitáshoz való viszonya.

A történeti szociolingvisztika mellett a történeti pragmatika, a történeti szövegtan, a szövegpragmatika, a nyelvjárástörténet, a történeti nyelvföldrajz, a történeti névtan, a kommunikációelmélet, a szocioantropológia és az etnometodológia komplex diszciplináris szemléletének alkalmazása segíti az egykori nyelvi változások összefüggéseinek részletes feltárását (GRÉCZI-ZSOLDOS 2014). A vizsgálat mindenekelőtt az írott forrásokra, a korabeli írott dokumentumokra terjed ki (NÉMETH 2013: 315), közülük is kiemelkednek a misszilisek (magán- és hivatalos levelek), illetőleg a perszövegek, tanúvallomások, hiszen ezek segíthetik az egykori beszélőközösség szóbeliségének rekonstrukcióját.

A tudomány többféle szempont alapján közelítheti meg az adott kor nyelvállapotának vizsgálatát. A kutatások kiterjedhetnek például az egykori nyelvi kontak-

tusok, a nyelvi sztenderdizáció, a nyelvi identitás vagy a szóbeliség és az írásbeliség egymáshoz való viszonyaira, összefüggéseire (GRÉCZI-ZSOLDOS 2013: 177). Hasonlóan egyre többen foglalkoznak azzal, hogy rekonstruálják az egykori nyelvközösségek megszólítási rendszerét, a társadalmi léttel összefüggő nyelvi szabályokat (DOMONKOSI 2001; 2002). E klasszikus történeti nyelvészeti kérdéskör elméleti és módszertani megalapozottságú vizsgálata egészen a 19. századig nyúlik vissza. S bár a kezdeti elemzésekben (történeti összefoglalások, egy-egy korszak állapotrajzai, szépirodalmi művek és levelezések nyelvi anyaga stilisztikai szempontok érvényesítésével) társadalmi, illetőleg lélektani szempontok együttes érvényesítésével vizsgálták a megszólítások rendszerét, fordulatot a szociolingvisztika, a társadalom és a nyelvhasználat összefüggéseit feltáró tudományág megjelenése jelentett (DOMONKOSI 2001: 87). Napjainkban a történeti szociopragmatika hatott újjító jelleggel a megszólítási, megnevezési és köszönési formák rendszerének kutatásában, amely „a nyelvhasználat és a nyelv összefüggéseit vizsgálja a történetiségben, különös tekintettel a két vagy több résztvevős interakciókra és azok kontextusára” (SÁROSI 2003: 441).

Dolgozatomban különböző források nyelvállapotának vizsgálata után ismertetem a 17. század egy szeletének magyar megszólítási formáit, kitérve a beszélgetőtársak/kommunikáló felek társadalmi státusára, illetőleg az ezzel szorosan összefüggő kommunikációs helyzetre (az adott szituációhoz rendelhető megszólítási formára, a beszélgetőpartnerre utaló nyelvhasználati elemre) és a nyelvi érintkezés módjára (írásbeli, szóbeli), amely utóbbi sajátos aspektust eredményez a történeti szociolingvisztikával foglalkozó kutatók számára.

2. A megszólítás fogalmának tisztázása. A megszólításra, „tiszteletadásra, a beszédpartner megjelenítésére szolgáló nyelvi elemek vizsgálatát már a történeti nyelvészet klasszikus kutatási területei között is megtaláljuk. A 19–20. század fordulójától kezdve Európa-szerte számos filológiai igényű tanulmány született az egyes nyelvek udvariassági elemeivel, megszólító névmásaival, azok kialakulásával, történetével, használati körével kapcsolatban” – olvashatjuk DOMONKOSI ÁGNES tanulmányában (2001: 87). E terület feltérképezése DOMONKOSI véleménye szerint mindenekelőtt „azért igen lényeges szociolingvisztikai feladat, mert ezekben mutatható ki leglátványosabban a nyelv társadalmi szerepe. A beszédpartnerre utaló nyelvi elemek változatossága ugyanis illeszkedik a társadalmi kapcsolatok sokféleségéhez” (DOMONKOSI 2002: 4). PÉTER MIHÁLY szerint ezek a nyelvi elemek rendszert alkotva „az adott társadalom mindenkori belső hierarchiájának és értékrendjének nyelvi vetülete”-ként vannak jelen a nyelv életében (PÉTER 1991: 112), s magukba foglalják a megszólító névmásokat, a nominális megszólításokat, amelyek „a társadalmi viszonyrendszer alakulásának érzékeny jelölői” (DOMONKOSI 2002: 4).

Kérdés azonban, hogy mit is értenek *megszólítás* terminus alatt a nemzetközi és a hazai szakirodalomban, hiszen például a nálunk használt *megszólítás* fogalmának nincs egyértelmű meghatározása, annak ellenére, hogy több korábbi

kutató, köztük LADÓ JÁNOS és JUHÁSZ JÓZSEF is kísérletet tett a probléma tisztázására (LADÓ 1959; JUHÁSZ 1983). Munkájukban azonban mindketten a beszédpartner nyelvi elemekkel történő megjelenítését, tehát a beszélgetőtárs személyének hangsúlyozását tartották fontosnak, „a beszédpartnert meg nem nevező, figyelemfelkeltő elemeket viszont nem” (DOMONKOSI 2002: 5), mint például a napjainkban használt *Elnézést!* vagy *Hé!*.

Nemzetközi viszonylatban az *address forms*, illetőleg *terms of address* kifejezések használata terjedt el, amelyek magukban foglalják a beszédpartnerre utaló nyelvi elemek minden formáját (DOMONKOSI 2002: 5). PETER TRUDGILL fogalomhasználatában az *address forms* terminus felel meg a magyar *megszólítás* fogalmának, s ezen belül tárgyalja a tegező és magázó formákat (TRUDGILL 1997: 50). A ROGER BROWN és ALBERT GILMAN közös kutatása (1975) során megfigyelt *tu/vos*, *tu/vous*-nak megfelelően bevezetett T- és V-formákat DOMONKOSI ÁGNES is ismerteti disszertációjában (DOMONKOSI 2002: 8).

DOMONKOSI munkájában olvashatjuk FRIEDERIKE BRAUN, a megszólítási formák rendszerével foglalkozó kiemelkedő kutató felosztását is, aki a következő megszólítási elemeket különítette el: 1. az igeragozásban is jelölt névmási és igei, illetőleg a 2. névszói formákat. A jelenség vizsgálata során megkülönböztette e formák szintaktikailag kötött és szabad formáit is. Véleménye szerint az „igeragozásban megmutatkozó megszólítás mindig kötött, a névszói általában szabad, a névmási megszólítás kötöttsége azonban a nyelv sajátosságaitól és a szövegbeli helyzettől is függ. A névmások általában szabad formaként is előfordulhatnak, stílusértékük azonban ilyenkor eltér kötött előfordulásaikétól” (DOMONKOSI 2001: 100–101).

A hazai szakirodalomban kialakult a *megszólítás* fogalmának egy szűkebb és egy tágabb értelmezése is. REMÉNYI ANDREA ÁGNES úgy gondolja, hogy a „megszólítási rendszer minden olyan alakot felölel, amelyben a beszélő és a megszólított(ak) viszonyára történő utalás nyelvileg kódolt (a morfológia, a szintaxis és/vagy a lexika szintjén, így az igeragokon, a főnévragozásban, a főnévi és a névmási megszólításban, szinonimák közti választásban, a köszönésekben stb.)” formában jelenik meg (REMÉNYI 2000: 41–42). Ez a legtágabban vett értelmezése *megszólítás* fogalmunknak. DOMONKOSI ÁGNES disszertációjában szintén e tágabb értelmezés mellett foglal állást, míg a megszólítás szűkebben vett értelmezésben csupán a beszédpartner nyelvi elemekkel történő megjelenítését foglalja magában (DOMONKOSI 2002: 5). PELCZ KATALIN véleménye szerint a FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE (1994) által alkalmazott verbális érintés nyelvészeti megnevezés a legmegfelelőbb a tárgyalt jelenség pontosítására, amely hangsúlyozza a beszédaktus-elmélet szerepét, hiszen a „kapcsolatteremtés gyakori eszköze a megszólítás, amely a beszédaktus-elmélet értelmében a cselekvéssel egyenértékű mozzanat” (PELCZ 2007: 85).

Ki kell ugyanakkor emelnem SÁROS ZSÓFIA 1988-ban megjelent tanulmányát is. A szerző 16. századi misszilizsekben vizsgálta meg a megszólítás, illetőleg az említés

formáit. SÁROSI szerint megszólításon „az a figyelemfelkeltő, önálló mondat értékű szó vagy kifejezés értendő, amelyet a levélíró intéz a címzetthez” (SÁROSI 1988: 842). A megszólításnak két csoportját különböztette meg, a valódi és a nem valódi megszólítást. Előbbit a levélíró és a címzett közötti társadalmi és rokonsági viszonyra, illetőleg a megszólítás jelzővel vagy jelző nélkül való használata alapján öt fő kategóriába sorolta: 1. rokonsági viszonyt kifejező szó; 2. társadalmi viszonyt kifejező szó; 3. rokonsági és társadalmi viszonyt kifejező szó; 4. a címzett nevét tartalmazó megszólítás és végül az 5. halmozott szerkezetek (SÁROSI 1988: 842).

3. A megszólítás történeti szociolingvisztikai és szociopragmatikai aspektusai. REMÉNYI ANDREA ÁGNES szerint „a közvetlen emberi kommunikáció egyik – nem lebecsülendő – célja az, hogy a kommunikáló felek státuszokba sorolják egymást, illetve erről egyezkedjenek” (REMÉNYI 2000: 41). Ahhoz, hogy a társadalom hierarchikus szerveződésének nyelvhasználati összefüggéseit, elsősorban megszólításrendszerét a társadalmi szituációnak megfelelően feltárjuk, szükség van a történeti szociolingvisztika mint szemlélet és módszer érvényesítésére, illetőleg az ezt kiegészítő történeti szociopragmatikai szempontok együttes alkalmazására.

„A történeti szociolingvisztika legfőbb módszertani feladata [...] a szinkrón társadalomnyelvészet alapfeltevéseinek felhasználása a szociális kontextusban meghatározott nyelv rekonstrukciójában” (GRÉCZI-ZSOLDOS 2007: 9), amelynek során különböző nyelvekben, társadalmi csoportokban és az egyes személyeket illetően megmutatkozó nyelvi variánsok vizsgálatát végzi el a kutató. A kutatás során fontos a lokalizálás, „igyekszünk megállapítani, hogy a vizsgált emlék nyelvi anyaga a nyelvterület melyik részére vonatkoztatható” (BENKŐ 1957: 35), így nemcsak történeti szociolingvisztikai, hanem történeti dialektológiai szempontokat érvényesítve lehetőség van nyelvföldrajzi eredmények levonására is.

A pragmatika tudománya a kommunikáló felek közötti társadalmi viszonyokat tárja fel a szituációra, a beszédhelyzetre figyelve. Ezek segítségével „jobban megismerjük a társas viselkedés természetét, a modern társadalmakban érvényesülő verbális érintkezési gyakorlat, a különböző társalgási és kommunikációs stratégiák, valamint nyelvi viselkedésünk alapvető szabályait” (SIMIGNÉ 2003: 55; vö. SZILI 2004). Nyelvi viselkedésről lévén szó SZILI KATALIN hangsúlyozza, hogy a tegezés-magázás, illetve a megszólítás esetén többnyire normatív szabályokat követünk, „vagyis a megnyilatkozónak nem sok szabadsága van a kiválasztásukban, ha nem akarja önmagát hátrányos helyzetbe hozni. A pragmatika érdeklődését ezért csak akkor keltik fel, ha eltérés tapasztalható a normától.” (SZILI 2007: 3). SZILI véleménye szerint a normától való eltérésnek érzelemkifejező funkciója van, ennek kapcsán különítette el a megszólításokkal történő leértékeléseket (például sértő célzatú megszólítási formákat) és felértékeléseket (például amikor valamilyen mögöttes szándék húzódik meg a megszólítási forma használatában) (SZILI 2007: 3–4).

A tudományág igen nagy jelentőséget tulajdonít „a kontextuális jelentés vizsgálatá”-nak (SZILI 2007: 1), ennek megfelelően pedig a megszólítási formák kuta-

tásának, hiszen a „beszédpartnerre való utalás módja a beszélgetőtársak társadalmi paraméterein kívül függ a kommunikációs helyzettől, a nyelvi érintkezés módjától, szóbeli vagy írásos jellegétől is” (DOMONKOSI 2002: 3; I. PELCZ 2007).

A történeti szociopragmatikai vizsgálat mindenekelőtt a hatalom és a szolidaritás, a szerepek és az arculat (homlokzat) problematikájának, a pozitív és a negatív udvariasság, az arculatfenyegető aktusok, a nyelvhasználat és a társadalmi nem, az implikáció, illetve az előfeltevések elméletének területére terjed ki (SÁROSI 2003: 439). SÁROSI ZSÓFIA idézett tanulmányában PUSZTAI FERENCnek egy boszorkányperekről szóló megállapítása kapcsán hangsúlyozza, hogy ha a kérdést a „pragmatika, a szociolingvisztika, a társalgás- és interakcióelemzés elméleti keretében gondolnánk tovább, nemcsak a kiemelt nyelvi elemeknek a megszólításokkal és köszönési formákkal való, és az idézetben már jelzett viszonyáról kapnánk nagy valószínűséggel árnyaltabb és kidolgozottabb képet, hanem a pragmatikai alapú szinkrón nyelvészetben gyakran vizsgált diskurzusjelölőket, árnyaló elemeket (töltelék-elemeket, árnyaló partikulákat) is új, eddig (a magyar nyelvtörténetben legalábbis) nemigen kutatott, történeti oldalukról ismerhetnénk meg” (SÁROSI 2003: 440).

A vizsgálathoz tehát elengedhetetlen a komplex metodikai alapvetés, illetőleg a külső és belső nyelvi tényezőket is magában foglaló elemzés. Ennek megfelelően, illetőleg ezt szem előtt tartva kívánom ismertetni a következő fejezetben a 17. századi vizsgált korpusz megszólítási sajátosságait.

4. Források – fassiók. A 17–18. századi városi, megyei úriszékeken folytatott boszorkányperekkel a mai jogkönyvek mellett számos nyelvészeti, elsősorban szociolingvisztikai és dialektológiai tanulmány foglalkozik. A kutatások során ugyanis bebizonyosodott, hogy a beszédhelyzetenként változó nyelvhasználati különbségeket legjobban a kommunikációs helyzettípus (írott szövegek esetében a műfaj) mint szociolingvisztikai tényező vizsgálata alapján lehet, illetve célravezető feltárni.

A boszorkányperekben meghallgatott tanúk nyelvhasználata hasznos vizsgálati terep lehet. A tanúk szavait, a vallomásokat az adott intézményben működő, az esetek többségében a vármegye közgyűlésének bíróságán alkalmazott jegyzők jegyezték fel, illetőleg a szolgabíró és esküdtje, olykor pedig a falusi jegyző vagy az iskolamester segített a vallomások felvételében.

Azért fontosak ezek a szövegek a történeti nyelvészet számára, mert az iratok nemcsak a tanúk, hanem a hivatalos, jogi nyelvhasználat jellegzetességeit is magukon viselik, s bár éppen ezért lehet nehezen elkülöníteni például a nyelvjárási és a tanult jegyzők nyelvére jellemző, az egységesülő nyelvi norma felé mutató regionális norma jegyeit, mégis ezek a lejegyzett tanúvallomások a legjobb források a korabeli beszélt nyelv nyomait vizsgáló kutató számára. Ennek oka a vallomásokat lejegyző deákok pontosságra, nyelvi hitelességre és precizításra törekvő hajlamában keresendő. A hivatalos dokumentumokban lejegyzett kötelező nyelvi formulák kevésbé mutatják az írott/írott beszélt nyelv sajátosságait. Ezekben a részekben a latinnyelvűség és az azzal együtt megjelenő bilingvizmus jegyeit kereshetjük.

A vizsgált nyelvi korpusz, amely dolgozatom anyagát képezi, a KOMÁROMY ANDOR szerkesztette, 1910-ben kiadott Magyarországi boszorkányperek oklevéltára című munkából ölel fel három perszöveget. A boszorkányperek kiválasztásában az játszott szerepet, hogy a Kolozsvárott lejegyzett szövegek az ország más tájainak ítéletábráitól eltérően sokkal részletesebb, átfogóbb képet nyújtanak a korabeli tanúvallomások folyamatáról. Így feltételezésem szerint a korabeli magyar megszólítási rendszerbe is bepillantást engednek, hiszen a magyarok és a szászok közötti érintkezések a 16–17. században kezdődtek meg az erdélyi gazdasági szférában kialakult érdekszövetségeknek és a hitújítás kiváltotta művelődéstörténeti hatásoknak köszönhetően (DÁNÉ–EGYED–SIPOS–WOLF szerk. 2001: 34).

4.1. A perszövegekben megjelenő megszólítási sajátosságok. A Magyarországi boszorkányperek oklevéltára című kötetben található perszövegeket Kolozsvárott jegyezték le 1612-ben, 1615-ben és 1652-ben.

Az első per (KOMÁROMY 1910: 75–82) vádlottjai: Szeméttbíró János felesége és Bakóné, a vád: kuruzslás, boszorkányság.

A női tanúk neve a hivatalos szövegben: *Georgii Vargyasi relictá Orsolya asszony; Kádár Takács Jánosné Katalin jurata examinata; Bőrhelt Péterné asszony; Srtiffner Mátyásné; Mark Pálné; Anna Garai András szolgáló leánya; Georg Soszterin Orsolya asszony; Lakatos Péterné Ilona asszony; Bakos Luca; Georg Reimerin kádárné; Tomas Holczappelin Anna asszony; Katus Bennehelt; Fejérdi Istvánné kívül Farkas utcában lakó; Tömpe Miklós né jurata; Dési Istvánné, égett-boros asszony jurata; Platz Istvánné.*

A férfi tanúk neve a hivatalos szövegben: *Kotlóczy György/Kotlóczy György; Csizmazia Lázár; Székely Mihály; Joannes Szekeres; Csizmazia Miklós; Zakmári István Csizmazia; Kádas Csizmazia István juratus examinatus; Georg Soszterin, Szappan-utcában lakó; Mislei János molnárlegény; Török Mihály Csizmazia Mihálynak szolgálja, jó ifju legény.*

A perszövegek, lejegyzésük hivatalos, jogi jellegéből adódóan maguk után vonják a(z írott beszélt) nyelvhasználat hivatalosságát is. Ebben a kontextusban gyakoriak a harmadik személyű magázó formulák: névmásokkal történő magázás, például *maga*, illetőleg a *kegyed*, *kegyelmed*, *nagyságod*, amelyek használati értéküket tekintve magázók, grammatikailag tegeződők a -d E/2. forma miatt. Ezenkívül tegező formákat is találunk, például *te*. Emellett gyakori forma a névmási megszólítás és az azzal egyeztetett személyragozás, személyjelezés, illetőleg a címen, rangon, foglalkozáson való megszólítás.

Példák:

a) magázó formára: „gyanakszom *kedre*”;

„Ugyan akkor, hogy velem megyen oda Tömpe Jánoshoz, mondá az öreg asszony, hogy *hallá-é kegyelmed*, hogy megszólítanak”;

b) tegező formára: „azt felelték, *hallgass te eb, légy veszteg ott*”;

„Ugyan akkor, hogy velem megyen oda Tömpe Jánoshoz, mondá az öreg asszony, hogy hallá-é kegyelmed, hogy megszólítanak, bizony megszólítanak, meg-meg szidának: *eregy eregy ageb* [’vén kutya’] ...”.

Mivel a perszövegek a korabeli élőszó sajátosságait hordozzák magukon, az erre utaló elemek is megjelennek bennük, mint például második vagy harmadik személyű kapcsolattartásra utaló elemek együttes használata a névvel és szerepfőnévvel (rokonsági terminusok, rang, cím – társadalmi pozíció meghatározta rang és cím, például: *Császári Felség! Méltóságod!*), illetve névszói (főnévi, például *úr, asszony, urambátyám, atyámfia*) megszólítások is. Ez többnyire megfigyelhető már a tanúk megszólításakor, illetve a magázó névmások mellett, de a tanúvallomások szövegeiben is több példát találtam rá.

Példák főnévi és név + szerepfőnév megszólításra:

gyanakszom *kedre*” [’kegyelmedre’];

„*hallá-é kegyelmed*, hogy megszólítanak;

„*edd meg Mihály deák*, ha nem *utálod*, az másikat mondá, hogy adjam *az uramnak Csizmazia Zakmári Istvánnak*”;

Mihály mester.

Érzelmi viszonyulást kifejező, bizalmas, baráti viszonyra utaló megszólítói elemek (mint amilyen például a *szerető, szerelmes, édes, kedves, jóakaró, szíves*).

Például:

„Nem tudom *édes lelkem barátom*, mi dolog...”;

„*Édes társom* bezzeg az éjjel nem alhatám, mert heten valának...”;

„*Ne igyál bátya*”.

Konkrét rokonsági, családi viszonyra utaló nyelvi elemek például:

„*az beteg Csizmazia Mihálynak napájától, az öreg asszonytól, hogy mondotta a vejinek, hogy: jó fiam Mihály, tudod-e...*”;

az öreg asszony, Csizmazia Mihálynénak az anyja;

„*ezt halljátok molnárok, ez is könyebségére lesz az sógornak*”;

„*Székel Márton fiának Mihálynak adta megenni*”;

Mező pásztor Szabó István leánya Anna.

A vizsgált szövegben sem az igei megszólítás szabad formáit (például: *méltóztassék, tessék, szíveskedjék*), sem köszöntést nem találtam.

A második számú perszöveg 1615. szeptember 4-én, 7-én, 9-én keletkezett Kolozsvárott (KOMÁROMY 1910: 83–88). Az ügy, amelyet előbb a bírák és a vádlott, Dancz Orsolya (magasabb társadalmi rétegbe tartozó személy – „ő örökséges ember gyermeke lévén”) tisztáztak, nem más, mint boszorkányság, *valami gyökeret adott egy leánynak oly célból, hogy az által egy jegyespár között gyűlölséget okozzon*.

A férfi tanúk nevei hivatalosan: 1. *testis. Michael coquus* ('szakács'), *a város hűtös szakácsa*; 7. *testis Rákosdi János*; 1. *testis Kalmár Kőrincz*; 2. *testis. Nagy István*.

A női tanúk nevei hivatalosan: 2. *testis, Domokos Mátyásné Ilona asszony*; 3. *testis Anna Olajos Jakab mostoha leánya circa 14 annos*; 4. *testis. Dombi Péterné Anna asszony*; 5. *testis. Mihály Deákné Dombi Anna asszony*; 6. *testis Nagy Mátyásné Orsolya asszony*; 1. *testis Sas Istvánné Margit asszony*; 1. *Szentesi István felesége Mártha asszony*; 2. *Nagy Mihály felesége Soós Borbála*; 5. *testis. Tömös-vári Miklósné Borbára asszony*.

Példák:

a) magázó formára: „én jót kívánok kegyelmeteknek, igen igen őrizze kegyelmetek az ifjú házassokat”;

b) tegező formára: „te magad is menj átal a gyükérrel köztük”;
„Menék ki, tehát Dancz Orsik, kérdém: *mit jársz itt?*”

Érzelmi viszonyulást kifejező, bizalmas, baráti viszonyra utaló megszólítói elemek (mint amilyen például a *szerető, szerelmes, édes, kedves, jóakaró, szíves*).

Például:

„*Édes Anna*, csak valami szóm vala veled”;

„*Édes Anna*, ez olyan gyükér, valakit meg érintesz vele...”.

Konkrét rokonsági, családi viszonyra utaló nyelvi elemek például:

„egy leánynak Annának, Olajos Jakab *mostoha leányának*”;

Dombi Péter leányának Kata asszonynak;

az bátyám Farkas Demeter;

az megholt asszonynak a nénjével.

A vizsgált tanúvallomások szövegében sem az igei megszólításnak szabad formáit, sem köszöntést, amely második vagy harmadik személyű ragozott igét tartalmazna, nem találtam.

A harmadik perszöveg (KOMÁROMY 1910: 109–111) egy 1652-ben, szintén Kolozsvárott lejegyzett tanúvallomás. A vádlott: *Özveggy Nagyné, Tánczos Kata, Tánczos Kata Nagy Péter relictája, relictum viduam Petri Nagy Catherinam Tánczos*. A vád: bűjös-bájosság, betegségek okozása, tehenek kuruzslása.

A férfi tanúk neve hivatalosan: 1. *testis Martinus Balog annorum 45. Colosvariensis*; 2. *testis Varga István, alias Trombitás annorum 45*.

A női tanúk neve hivatalosan: 3. *testis Varga Istvánné Kata asszony annorum 40*; 4. *testis Gál Jánosné Nagy Kata annorum 24*; *Nagy Ferenczné Szökellő Anók, annorum 40*; *Szabó Istvánné Orsolya, annorum 45*; *Szabó Pálné Nagy Anók, annorum 48*; *Diószeghi Bálintné Szabó Kata, annorum 32*.

Konkrét rokonsági, családi viszonyra utaló nyelvi elemek például:

„Hallottam Szabó Pálnétól, hogy *az urának* Tánczos Kata vesztést tett a fülébe, azóta süket”;
 „annak utána három hétig laktunk azon házban és úgy süketült meg *az uram*”;
 „*az feleségemnek keze*, rosszul lévén egykor”;
a leánya Tánczos Katának;
Tánczos Katának a leánya.

A szövegben sem tegező formára, sem érzelmi viszonyulást kifejező, bizalmas, baráti kapcsolatra utaló nyelvi elemet, sem az igei megszólításnak szabad formáit, sem köszöntést, amely második vagy harmadik személyű ragozott igét tartalmazna, nem találtam.

5. Összegzés. A beszédpartnerre utaló nyelvi elemek mindegyike rendelkezik társadalmi helyzetjelölő értékkel, s jelzik a kommunikáló felek közötti kapcsolat minőségét is, hiszen érzékeltetik az interakcióban résztvevő felek társadalmi státusát és a társadalmi távolságot (DOMONKOSI 2002: 50). DOMONKOSI ÁGNES munkájában felhívja a figyelmet arra, hogy e jelenség, mint a deixis fogalmának tágabb értelmezése is elképzelhető, „mivel a megszólítások alapfunkciójukon kívül a társas viszonylat jellegére is rámutatnak, szociális deixisként is értékelhetők” (DOMONKOSI 2002: 50).

Mind a megszólítási rendszer kötött és szabad formái alkalmasak arra, hogy meghatározott, úgynevezett társadalmi alapértéket, a társas kapcsolat minőségének egyéb árnyalatait jelezzék. Az itt bemutatott 17. századi perszövegekből származó példákban egyaránt megtaláljuk a magázó és a tegező formákat. A magázás egyrészt a szituációs helyzetből, másrészt abból adódik, hogy a felek között távolságtartás, eltérő társadalmi státus figyelhető meg, de e forma jelentheti a beszélgetőtárs felé megmutatkozó tiszteletet is. A tegező formák ezzel szemben „közelséget, szolidaritást, egyenrangú viszonyt, bizalmasságot” (DOMONKOSI 2002: 50) feltételeznek, ám különböző kommunikációs helyzetekben és más nyelvi elemekkel párosulva meg is változhatnak (a tegező forma alkalmazása ironikussá is válhat: *eregy eregy ageb...* [KOMÁROMY 1910: 81]).

A társas jelentés szempontjából különbség mutatkozik a magázó formák, tehát a harmadik személyű névmások között is (*maga*), illetve annak kerülése, elhagyása is befolyásolja az interakcióban résztvevők társadalmi helyzetét, a kapcsolat minőségét, amely elsődlegesen a bizalmasság és a társadalmi rang tekintetében érhető tetten (DOMONKOSI 2002: 50). A szabad formák közül a rokonsági viszonyt mutató főnévi megszólítási elemek és szerepfőnevek, illetőleg a keresztnévi vagy becenévi megszólítás alkalmas arra, hogy a beszédpartnerek közötti társas kapcsolat jobb megvilágításba kerüljön. „A beszédpartnerre vonatkozó nyelvi elemek és megszólítások tehát alapvetően abban különböznek más nyelvi elemektől, hogy elsődleges jelentésük mellett mindig van szociális jelentésük, a társadalmi viszonyrendszerben elfoglalt helyre utaló funkciójuk. Ez a helyzetjelölő szerep a vokativuszi megszólításokban konatív, fatikus és emotív funkcióval, a megszólítás kötött előfordulá-

saiban pedig referenciális funkcióval is együtt járhat. A vokatívusz a közlés megnyitásával és többi szövegbeli előfordulásával is hangsúlyozottan felhívja a figyelmet a kapcsolat minőségére, a kötött formák pedig a közlés kísérőjeként folyamatosá teszik a szövegben a társas viszonylat jellegének jelölését” (DOMONKOSI 2002: 50).

Dolgozatomban arra törekedtem, hogy a 17. század első felének nyelvhasználati szokásait néhány példán keresztül ismertessem, előtérbe állítva a megszólítási formákat, a beszédpartnerre utaló nyelvi elemeket a kommunikációs helyzettel összefüggő társadalmi státus és a nyelvi érintkezés módjára (írott beszélt nyelv), amelyek a történeti szociolingvisztika és szociopragmatika szemszögéből nézve a korabeli társas jelleg, a társadalmi hierarchia szerveződésének vizsgálata, feltárása és napjaink nyelvhasználati sajátosságainak összehasonlítása miatt érdekesek, fontosak.

A „megszólítások használatának legfőbb kommunikációs gondjai a társadalmi helyzetjelölő funkció folyamatos változásából és különböző megítéléseiből fakadnak, a funkciók összefonódása miatt azonban a közlés egészére, a megszólítás minden lehetséges szerepére kihatnak” (DOMONKOSI 2002: 51), éppen ezért fontos módszertani szempont, hogy a névmási és névszói, illetőleg a személyragozásban és személyjelezésben megmutatkozó nyelvi elemeket együtt vizsgálja a kutató, mivel azok „történetileg is összefüggenek, hatnak egymásra” (DOMONKOSI 2002: 23).

Ugyanakkor, mint minden kutatás, vizsgálat, elemzés, csak nagyobb nyelvi korpusz esetében alkalmas arra, hogy kellő mértékű és hiteles eredménnyel szolgáljon, így az itt bemutatott példák is egy részét képezik egy nagyobb méretű elemzésnek.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BROWN, ROGER – GILMAN, ALBERT 1975. A hatalom és a szolidaritás névmásai. In: PAP MÁRIA – SZÉPE GYÖRGY szerk., *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat Kiadó, Budapest. 359–388.
- BRAUN, FRIEDERIKE 1988. *Terms of Address. Problems of patterns and usages in various languages and cultures*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- DÁNÉ TIBOR KÁLMÁN – EGYED ÁKOS – SIPOS GÁBOR – WOLF RUDOLF szerk. 2001. *Kolozsvár 1000 éve*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Kolozsvár.
- DOMONKOSI ÁGNES 2001. A megszólítás vizsgálatának módszerei és eredményei a nemzetközi nyelvtudományban. *Magyar Nyelvjárások* 39: 87–102.
- DOMONKOSI ÁGNES 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen.
- FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE 1994. *A verbális érintés*. Linguistica. Series C, Relationes 7. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKÓ 2007. *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.

- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2013. A történeti szociolingvisztikáról. In: KONTRA MIKLÓS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2014. Nyelvhasználat-történeti vizsgálatok XVII. századi nyelvemlékekben. Előadásként elhangzott „A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII.” konferencián Szegeden, 2014. április 3-án.
- JUHÁSZ JÓZSEF 1983. Szövegtani vázlatok. (A megszólítás funkciói a szövegben). In: RÁCZ ENDRE – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KOMÁROMY ANDOR szerk. 1910. *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- LADÓ JÁNOS 1958. Köszönés és megszólítás napjainkban. *Magyar Nyelvőr* 82: 422–430.
- MNÉpr. = *Magyar néprajz*. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988–2002. <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/index.html> (2015. 05. 24.)
- NÉMETH MIKLÓS 2013. Történeti szociolingvisztika – három évtized mérlege. In: KONTRA MIKLÓS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PELCZ KATALIN 2007. A megszólítás pragmatikai vizsgálata a 19. századi magyar nyelvoktató tankönyvekben. In: *THL₂. A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata* 3 (1–2): 76–84.
- PÉTER MIHÁLY 1991. *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- REMÉNYI ANDREA ÁGNES 2000. Nyelvhasználat és hierarchia: munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diadikus elemzése. *Szociológiai Szemle* 3: 41–59.
- SÁROSI ZSÓFIA 1988. Megszólítás és említés néhány XVI. századi misszilisben. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése*, Akadémia Kiadó, Budapest. 841–848.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434–448.
- SIMIGNÉ FENYŐ SAROLTA 2003. *Bevezetés az alkalmazott nyelvészetbe*. Miskolci Egyetem, Miskolc.
- SZILI KATALIN 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Kiadó, Budapest.
- SZILI KATALIN 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131: 1–16.
- TRUDGILL, PETER 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. JGyTF Kiadó, Szeged.

Alkalmazott nyelvtörténet

A Halotti beszéd az interneten

BALOGH ERNA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
erna.balogh@gmail.com

Az interneten sok olyan felület található, ahol idézik ennek a nyelvemléknek már-már szállóigévé vált részleteit. Szembetűnő azonban, hogy egyes részletek nem a nyelvtörténeti értelmezésnek megfelelő módon, hanem a mai nyelvérzék szerint „értelmesítve” állnak előtűnk. Ez a jelenség adta kutatásom ötletét, melynek során egyes szállóigévé vált nyelvemlékrészletek (interneten történő) idézésével, használatával foglalkoztam, továbbá kérdőív segítségével felmérést készítettem arról, hogy a nem nyelvtörténettel foglalkozó, de érettségizett adatközlők mennyire vannak tisztában a vonatkozó részletek nyelvtörténeti értelmezésével. Előadásomban kutatásom két fontos részletét ismertetem: az *isa* és a *házoá* szavak „mai” értelmezését. Az internetes és a kérdőíves adatok között – előzetes hipotéziseim alapján nem várt – eltérések mutatkoztak, melyek okait is megkísérlem feltárni.

Kulcsszók: Halotti beszéd, *isa*, *házoá*, alkalmazott nyelvtörténet.

1. Kutatásomat a Halotti beszéd szállóigévé vált részleteinek interneten való idézései inspirálták. A jelen tanulmány alapjául alapszakos szakdolgozatom szolgált, melyben a Halotti beszéd részletein kívül az Ómagyar Mária-síralom bizonyos szakaszaival is foglalkoztam.

A nyelvemlékek idézésének problémájára az internetes közeg hívta fel a figyelmet, így ezen a felületen kezdtem a vizsgálódást. Figyelemfelkeltő, hogy milyen gyakran idézik az internetes felhasználók valamely nyelvemlékünk szállóigévé vált sorait bejegyzéseikben, kommentjeikben, csevegéseikben. Az is szembetűnő, hogy a felhasználók nem a tudományosan megalapozott jelentésük szerint alkalmazzák azokat. Az interneten való előfordulásaik gyakorisága alapján megállapítható, hogy mely nyelvemlékrészletek a legismertebbek, legkedveltebbek. Ezekből az ismert és kedvelt részletekből állítottam össze egy kérdőívet, melynek segítségével vizsgáltam azt, hogy az adatközlők mennyire ismerik a szóban forgó nyelvemlékrészleteket. A kérdőívben helyet kapott néhány, a nyelvemlékekkel általánosságban foglalkozó kérdés, valamint a következő konkrét részletek: *isa*, *házoá*, *malaszt* és *kegyelem*, *valék síralm tudatlan*, valamint a három figura etymologica, melyek a szövegemlékekben szerepelnek. Jelen tanulmányban az *isa* és a *házoá* részletekhez kapcsolódó eredményeket ismertetem.

2. A kérdőívet 32 érettségizett adatközlő töltötte ki, akiknek egyike sem foglalkozott a témával egyetemi szinten, így legutoljára feltehetően a gimnáziumban találkoztak a szövegemlékekkel. Kutatásom szempontjából fontos volt az adatközlők kora, mert nem várhattam ugyanazt az eredményt egy néhány éve érettségizett és egy 60 év feletti válaszadó esetében, hiszen az emlékek elhalványulhattak. Ezért kettéosztottam a 32 érettségizett adatközlőt; 18 egyetemista és 14 legalább tíz éve érettségizett válaszadó

alkotta a két csoportot. Szintén a szakdolgozatomban végzett kutatás keretein belül egy 15 fős kontrolcsoport is kitöltötte a kérdőívet, ők nem rendelkeznek érettségivel. Ez utóbbi eredményeit kiragadott idézetekkel szemléltetem. Fontos megemlítenem, hogy a kérdőívet nem az internetre töltöttem fel, hanem személyesen töltöttem ki az adatközlőkkel, ezzel kiküszöbölve, hogy az interneten rákeressenek a válaszokra, és ezáltal valótlan eredményeket kapjak. Értelemszerűen ez a felmérés csak mintavétel, nem tekinthető reprezentatív kutatásnak.

Hipotéziseimet a két konkrét nyelvi adattal kapcsolatban külön kellett kezelnem az internetes közeg és a kérdőívre adott válaszok esetében. Feltételeztem, hogy amennyiben az internetes felhasználók használták bejegyzésükben az *isa* kifejezést, tehát emlékeznek a létezésére, akkor többnyire a tudományosan elfogadott értelmezések valamelyikében alkalmazzák. Hiszen az *isa* csak a Halotti beszédben fordul elő, ott azonban négy szöveghelyen is megtalálható, így a felhasználók feltehetően innen idézik fel.

A kérdőívezés során előzetes hipotézisem az *isára* vonatkozóan az volt, hogy akik nemrég tanultak a nyelvemlékekről a gimnáziumban, könnyebben felidézhetik a nyelvemlékrészleteket és azok értelmezését is, míg azok az adatközlők, akik már régen találkoztak a témával, elképzelhető, hogy a kifejezés létezésére sem emlékeznek. Érdekes lehet, hogy ebben az esetben milyen jelentést feltételeznek a szónak.

A *házoá* kifejezéshez kapcsolódó hipotézis alapját képezte, hogy a *házoá* szóalakban nem ismerhető fel a *-vá/-vé* eredményhatározó, ezért feltételeztem, hogy az internetes felhasználók és az adatközlők is tévesen a *haza* szó 'lakóhelyére, otthonába' jelentésű archaikus alakját látják a *házoá*-ban. Arra is számítottam, előfordulhat 'nép, nemzet, ország' jelentésű *haza* főnévként értelmezés. A *házoá* esetében tehát egységesebb hipotéziseim voltak.

3. Isa. A továbbiakban ismertetem az internetes kutatás, majd ezt követően a kérdőívvel végzett kutatás eredményeit. A Halotti beszéd eme részleteivel számos nyelvtörténész foglalkozott. Teljes egyetértés nem született az *isa* értelmezésével kapcsolatban, elképzelhető, hogy a Halotti beszéd négy szöveghelyén is különböző jelentésekben szerepel. Mégis a legvalószínűbb jelentésének a 'bizony' (esetleg az 'íme') tekinthető. MÉSZÖLY GEDEON (1956: 126–127) az *isa* 'íme' jelentését tartja legvalószínűbbnek, BÁRCZI GÉZA (1982: 35) mindkét lehetséges értelmezést megemlíti, és a TESz. is felhívja a figyelmet a kifejezés körül kialakult bizonytalanságokra. BENKŐ LORÁND (1980: 290–292) hangsúlyozza, hogy a négy szöveghelyen az *isa* különböző jelentésekben is szerepelhet, ami nehezíti a szöveg pontos megértését. Egyik értelmezést sem zárja ki, az első előfordulás kapcsán inkább az 'íme', míg a másodikkal kapcsolatban a 'bizony' értelmezést tartja valószínűnek. A. MOLNÁR FERENC (2005: 24) a 'bizony' jelentést veszi előre az értelmezése készítésekor, de az 'íme' jelentést is említi másodlagos szerepben. Érdemes még megemlíteni H. TÓTH TIBOR (2004: 129–132) tanulmányát, melyben olyan körösközi településekről ír, ahol az *isa* még ma is használatban lévő kifejezés, nagyjából 'bizony' jelentésben, a *bizony* szerepkörének átvételével.

Az interneten az *isa* a Halotti beszéd talán leggyakrabban említett részlete. Az átlagos internethasználó számára az *isa* teljesen összekapcsolódott a *por és hamu vagyunk* kifejezéssel, jóformán mindig ebben a szöveggörnyezetben idézik. Egy olyan eset sem lelhető fel az interneten, ahol a Halotti beszéd négy, *isa* szót tartalmazó szöveghelye közül másikat említettek volna. Az alábbi, internetről származó idézetekből látható, hogy az internetes felhasználók 'és a', 'bizony' jelentésben használták a kifejezést, több szövegből nem derül ki, hogy hogyan értelmezi a felhasználó, de a Halotti beszéd kontextusát minden esetben felidézik a részletek:

(1) „*Látjátok feleim szümtükkel mik vogymuk. Isa pur isa homu vogymuk.*” *De túl a puron isa homun, az Élő Isten fiai vogymuk!*

(2) *Látjátok feleim szümtükkel, mik vogymuk! Isa, por és hamu. Persze persze, de szárnyaló öröm, csillanó napfény és persze sok-sok pajzán kacérság is.*

(3) *Isa, por és hamu vogymuk, de mielőtt a sírhoz járók volnánk, érdemes úgy Isten igazából bulizni egy jót!*

(4) *Isa (por és hamu nélkül)*

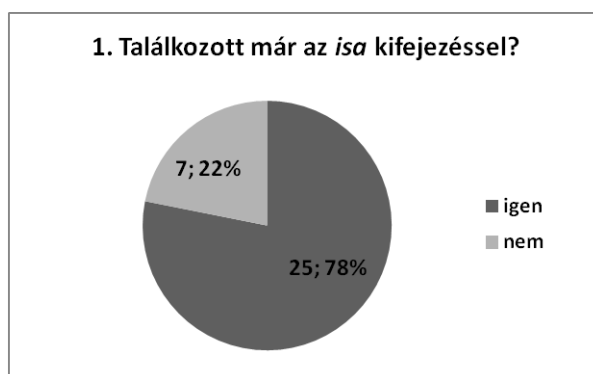
ISA= International Schools Assesment

Az ISA olyasmi, mint az otthon ismert PISA felmérés, de kifejezetten olyan nemzetközi iskolák részére, ahol a tanítás nyelve angol.

(5) *Isa, por s homou vogymuk ...Bizony...por és hamu. Ezek vagyunk „A” gépezetben. A MÁV gépezete pediglen vala hibátalan.*

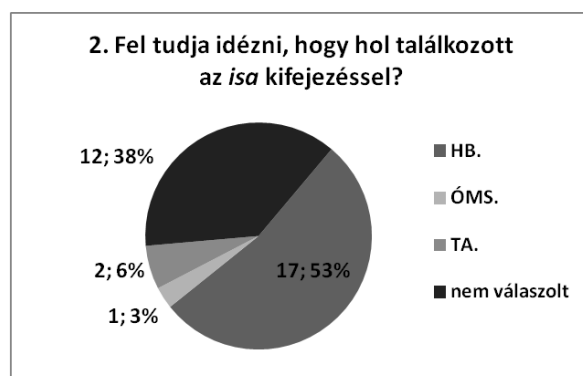
A kérdőív *isá*-val kapcsolatos részeiben arra voltam kíváncsi, hogy az adatközlő találkozott-e a kifejezéssel. Ha igen, emlékszik-e arra, hogy mely szövegben, illetve hogy tisztában van-e a szó jelentésével. A harminckét érettségivel rendelkező adatközlő közül huszonöten válaszolták, hogy hallották már az *isa* szót, ebből tizenhatan egyetemták, kilencen pedig legalább 10 éve érettségizett felnőttek voltak.

1. ábra

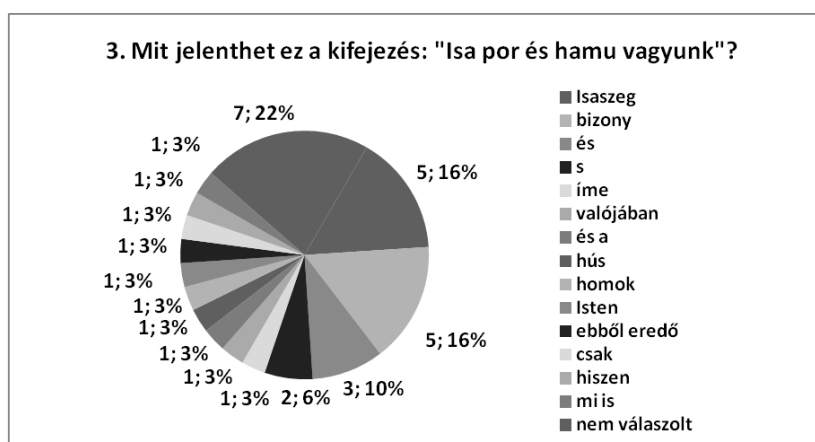
Az adatközlők jelentős része tehát ismeri a kifejezést, arra azonban mindössze tizenhét fő emlékezett, hogy a Halotti beszédben bukkan fel. A helyesen válaszoló tizenhét válaszadóból tizenegyen egyetemisták voltak. Előzetes feltevéseimmel el-
lentétben nem fedezhető fel jelentős különbség a visszaemlékezés szempontjából a két vizsgált korcsoport között.

2. ábra

A szó jelentését illetően nagyobb bizonytalanságokat tapasztaltam. A 'bizony' értelmezést öt válaszadó említette, míg az 'íme' csak egyszer jelent meg. Három 'és', valamint két 's' fordul elő. A többi válasz rendkívül sokszínű, különböző megközelítéseket feltételez: 'hús', 'homok', 'Isten', 'ebből eredő', 'csak', 'hiszen', 'mi is'. Az előbbi néhány felsorolt példából látható, hogy mind a hangalak, mind a mondatban szereplő fogalmak, és mind az értelmezés jelenthetett kiindulópontot a szó értelmezésekor. Érdekes, hogy öt adatközlőben az *Isaszeg* településnevet idézte fel a kérdés; nyilván igyekeztek valamely ismert, ma is létező fogalomhoz kötni az *isá*-t. Az *Isaszeg* településnévben azonban nem az *isá*-t találjuk a FNEsz. szerint, hanem az *irsa* 'égerfa' jelentésű szót, ahogyan például az *Albertirsa* utótagjában is.

3. ábra

Szórványosan a nem érettségizett adatközlők körében is előfordultak az előzőekhez hasonló válaszok, de érdekes és vicces megfejtésekkel is találkoztam. Az egyik adatközlőnek az *isa* szó egy internetes játékból volt ismerős: „A Killhouse 1-2-3 játékban így hívták a jó nemzetet.” Ennek megfelelően a szó jelentésére is a játékból következtetett: „Hogy lerombolták a bázist”. Egyéb, fentebb még nem említett értelmezések: ’lélek’; ’tehát’; ’hazánk nagyon mélyen van, szinte leigázták’.

Mind az internetről származó idézetek, mind a kérdőívre kapott válaszok jól érzékeltetik, hogy mennyire sokszínű és szerteágazó az *isa* értelmezése.

4. Házoá. A kifejezés körül kialakult bizonytalanságok okozója a *-vá/-vé* rag előzménye a *házoá* végén. A szakirodalom is a toldalék Halotti beszédben fellelhető állapotát tárgyalja részletesebben. MÉSZÖLY GEDEON (1956: 165) úgy vélte, ugyanabban a jelentésben használták a *-vá/-vé* ragot, mint az *-ul/-ül* ragot; a szóvégi *oa* betűcsoportját pedig *ová*-nak kell olvasni. BÁRCZI GÉZA (1982: 65) nem tartotta szükségszerűnek az *házoá* olvasatot, BENKŐ LORÁND (1980: 294) pedig hiátusos ejtésváltoznak vélte a *házoá*-t. BENKŐ szerint azért nem *háza* alak szerepel a Halotti beszédben, mert homonímia jött volna létre, a harmadik személyű birtokos személyjeles alakkal esett volna egybe ez a változat. „A magyar nyelv történeti nyelvtana” (KOROMPAY 1991: 303–304) A Halotti beszéd *házoá* szavát az *-á/-é* rag elvontabb, essivusi megjelenései között hozza példaként. Mindezek alapján a *-vá/-vé* essivusi határozó, tekinthető ugyanakkor factivusnak is, mely olyan komplex határozó, ami egyesíti az állapotthatározó, a célhatározó és az eredményhatározó funkcióit.

A hipotéziseimet igazolta, hogy az internetezők sok esetben *házza* helyett *haza*-ként „fordítják” a *házoá*-t. A legtöbb esetben a félreértés forrása a lativusraggal *hová?* kérdésre felelő *haza* használata, nem pedig a *haza* ragtalan főnév. Az alábbi internetről származó idézetekben erre látunk példát:

- (6) *vasárnap lóra, hétfőn meg tudunk jönni házoá*
- (7) *Hogy még egy kicsit örülj, most értem házoá, lenyomtam 10 órát*
- (8) *ippeg gyüvék házoá az spárból*
- (9) *Holnap vidékre utazom (ez is irigylésre méltó) és csak vasárnap este keveredek házoá*

Ennek alapján látható, hogy a probléma gyakori az internetes közegben, a felhasználók tudásának részét képezi a Halotti beszéd *házoá* kifejezése, csak annak nyelvtörténeti szempontból elfogadott értelmezésével nincsenek tisztában. Valószínűleg úgy vélik, hogy a többi felhasználó is megérti az ómagyar utalást, méghozzá abban az értelemben, amit ők tulajdonítanak neki.

Fellelhetőek olyan szövegek is az interneten, melyekben a nyelvtörténeti szempontból elfogadott értelmezések szerepelnek, ezek közül egy idézetet ragadnék ki, mely három könyvtáros hölgy tiszteletére készült, így érthető, hogy miért éppen egy nyelvemlék parafrázisára esett a szerző választása:

(10) *Méret következék be eme bús esemén.
Emlékezzünk visszvá –már ha tudunk –,
Hogy mennyi milosztben teremtiúvé elévé miü isemünk ükét,
És odutta vola nékiek eme könyvtárot házoá.*

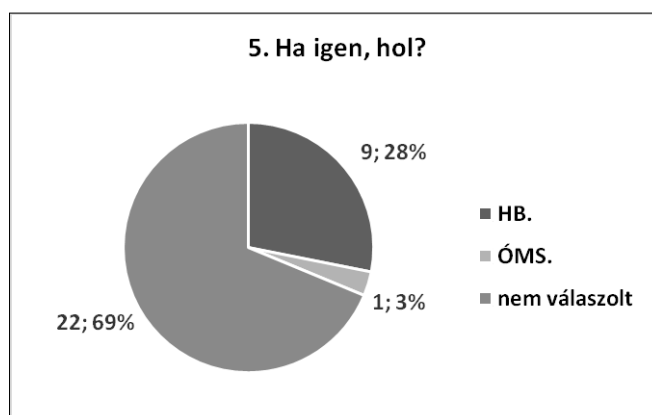
A kérdőív *házoá*-ra vonatkozó részében az *isá*-hoz hasonlóan arra kérdeztem rá, hogy az adatközlő ismeri-e a kifejezést, hol találkozott vele és milyen jelentést feltételez neki. A harminckét érettségivel rendelkező adatközlőnek mindössze a fele válaszolta, hogy találkozott már a *házoá* kifejezéssel, közülük kilencen egyetemisták.

4. ábra

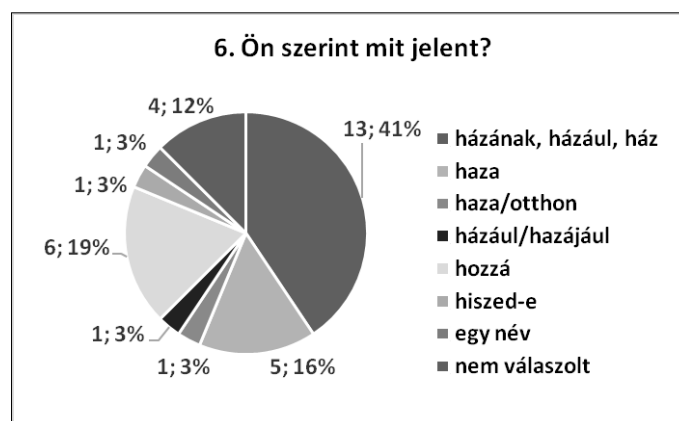
A harminckét adatközlő közül kilencen voltak tisztában azzal, hogy a kifejezés a Halotti beszédben található, egy adatközlő gondolta, hogy az Ómagyar Mária-siralomban találkozott a *házoá*-val, a többi válaszadó pedig nem felelt a kérdésre.

5. ábra

Kértem, hogy a *házoá*-ra vonatkozó harmadik kérdésem az is gondolkodjon el, aki egyébként nem emlékszik arra, hogy valaha hallotta már a kifejezést. Tizenhárman kötötték a 'ház' szóhoz valamilyen formában (*házának, házául, ház, házává*). Öten vélekedtek úgy, hogy a 'haza' jelentéssel (ragtalan főnévként) van dolguk (*házának, házául, házájává*). Két adatközlő nem tudott dönten a kérdésben, így a perjeles válaszokat adtak: 'haza/otthon', 'házául/hazájául'. Ezek az ingadozások érzékeltetik legjobban a *házoá* problematikáját, utalva a bizonytalanságra a szó körül. Hat válaszadó (úgy vélem, a hangzás alapján) 'hozzá' jelentést tulajdonított a kifejezésnek. Érdekes, hogy az internetes parafrázisok között ezzel szemben egy alkalommal sem szerepel 'hozzá' értelmezés. Két adatközlő teljesen más jellegű válasszal szolgált: 'hiszed-e', illetve 'egy név'. Négyen semmilyen választ nem adtak a kérdésre.

6. ábra

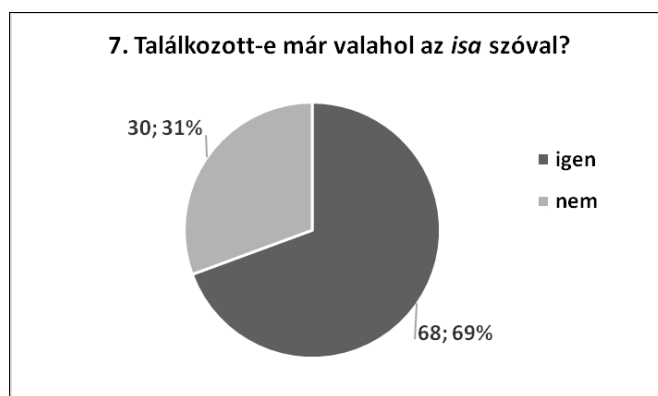
A kontrollcsoport válaszai két érdekes esettől eltekintve ebben a kérdésben is hasonlóak voltak az érettségizett adatközlők válaszaikhoz. Az alábbi példákban inkább a szöveggörnyezet felől közelítette meg a kérdést a kontrollcsoportéhoz tartozó két válaszadó: 'Adott-e valamikor paradicsomot neki?'; 'Valamilyen jutalmat kapott'.

Tehát összességében véve megállapítható, hogy az *isa* és a *házoá* Halotti beszéd-ben található kifejezések közül az *isa* valamivel ismertebb, jobban azonosítható részlet, az érettségivel rendelkező adatközlők nagyobb bizonyossággal kapcsolják össze a Halotti beszéddel, mint a *házoá*-t.

Mivel a nyelvelmélekről alkotott tudásunk kérdésköre további izgalmas és tanul-ságos eredményekkel kecsegtetett, a szakdolgozatom keretein túl is foglalkoztam a témával. A szakdolgozati kutatásban azt tapasztaltam, hogy az utolsó állomás, ahol az adatközlők találkoznak a nyelvelmélekkel, a középiskola, így célszerűnek tűnt ebben a közegben felmérést végezni. Egy nyíregyházi és egy budapesti, jó eredményeket produkáló gimnázium három harmadikos osztályának összesen 98 diákja töltötte ki

a kérdőívet. Esetükben fontos volt, hogy nappali tagozatos és nem magyar fakultációt végző tanulók legyenek. Úgy véltem, a magyar fakultációra járó tanulók eredményei nem moshatóak össze a magyar nyelv és irodalmat nem emelt óraszámú tanuló diákok eredményeivel. A szakdolgozatomban használt kérdőívet csupán néhány, tanulmányokra vonatkozó kérdéssel, valamint idézetek felismerésével egészítettem ki. Ennek a felmérésnek is az *isá*-ra és a *házoá*-ra vonatkozó eredményeit mutatom be. Az eredményeket összesítve ismertetem, nem célom az iskolák közötti esetleges különbségekre felhívni a figyelmet.

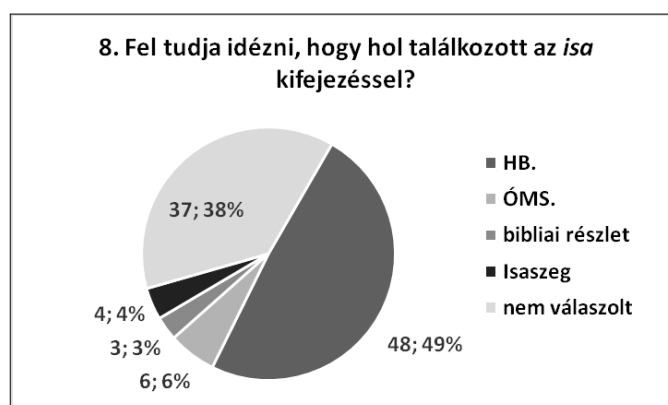
7. ábra

Az *isa* szót 68 diák hallotta már, ebből az eredményből kitűnik, hogy a kifejezés egyedülálló volta miatt könnyen felismerhető.

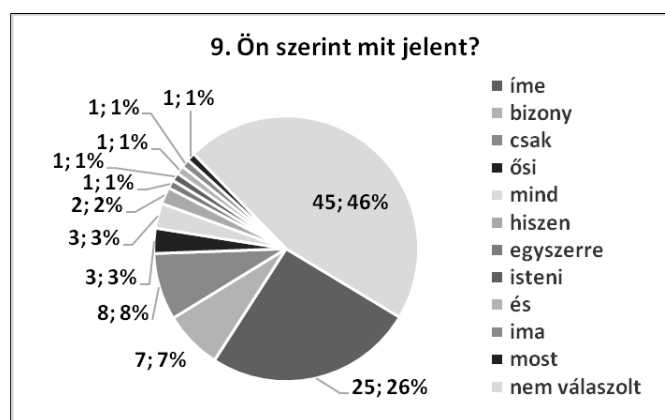
48 tanuló azzal is tisztában volt, hogy a kifejezés a Halotti beszédből való. Ebben az adatközlői csoportban is előfordult, hogy a részlet forrásának az Ómagyar Mária-síralmat vélték (6 fő). Ahogyan az érettségivel rendelkező adatközlők esetében is láthattuk, az *isa* néhányakban az *Isaszeg* településnevet idézi. 3 tanuló bibliai részletnek vélte az *isá*-t, 37 diák pedig nem válaszolt a kérdésre.

8. ábra

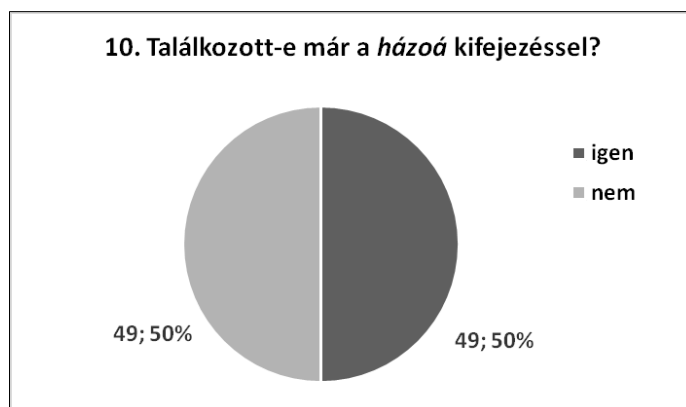
A gimnazisták közül 32-en adták meg a tudományosan elfogadott értelmezések valamelyikét, tehát a 'bizony' vagy 'íme' jelentéseket. Nyolcan 'csak' jelentést feltételeztek a kifejezésnek, de előfordult, hogy 'ősi', 'és', 'mind', 'íma' jelentést tulajdonított 1-1 adatközlő a szónak. Az egyéb, feltehetőleg hangalak vagy értelmezés alapján kikövetkeztetett válaszok megtalálhatóak a diagramokon. Ebből úgy tűnik, hogy habár a diákok jelentős része hallotta már a kifejezést, többen azt is tudják, honnan való részlet, a jelentését illetően bizonytalanság figyelhető meg.

9. ábra

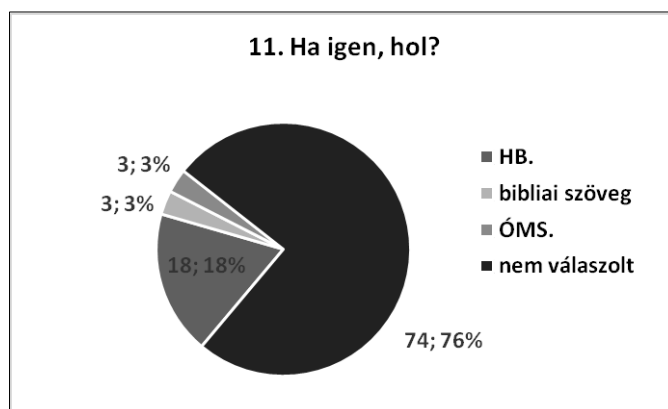
A *házoá* szót az *isá*-nál jóval kevesebben, 49-en ismerik, és csak 18 adatközlő volt tisztában azzal, hogy a Halotti beszédből származó részlet. Már ezekből az adatokból is látszik, hogy mekkora a különbség a két kifejezés, az *isa* és a *házoá* ismertsége, beazonosíthatósága között.

10. ábra

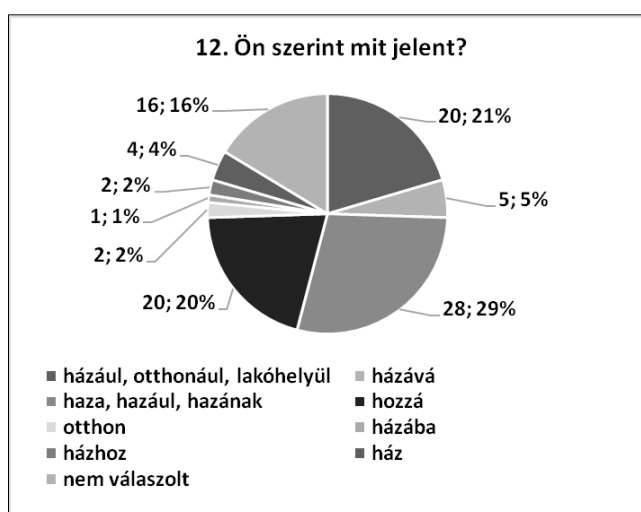
A gimnazisták igen jelentős része nem is válaszolt arra a kérdésre, hogy hol találkozott a kifejezéssel. 3 válaszadó gondolta úgy, hogy a részlet az Ómagyar Mária-siralomból való, és szintén 3 diák szerint bibliai szövegből származik.

11. ábra

A *házoá* értelmezésével kapcsolatban a 'házául, otthonául, lakóhelyül' értelmezés volt meghatározó a gimnazisták 21 százaléka (20 fő) tartotta helyesnek. A köztudatban tehát inkább a nyelvtörténetileg megalapozott, kötetlenebb értelmezések terjedtek el. A szoros értelmezés, azaz a 'házává' 5 %-ban fordult elő. A középiskolások körében a leggyakoribbak a 'haza' értelmezést tartalmazó a válaszok (29%). A 'hozzá' értelmezés feltehetőleg a hangalak miatt merül fel az adatközlőkben, a gimnazisták 20%-a vélte helyesnek. A gimnazisták 16%-a nem válaszolt a kérdésre.

12. ábra

Általánosságban elmondható, hogy a gimnazisták felületes tudással rendelkeznek a nyelvemlékekről, tisztában vannak a nyelvemlék fogalmával és nyelvemlékek címeit is fel tudják sorolni, azonban a tudományosan megalapozott értelmezésekkel nagyon kevesen ismerik. Miközben nyilvánvalóan nem elegendő a gimnáziumokban a nyelvtörténetre fordítható óraszám, nagyon becsülendő és öröndetes, ha valaki nagyobb hangsúlyt fektet erre a témára. Szeretném a jövőben a kutatást több adatközlővel, több városban, több középiskolában elvégezni, kiterjeszteni. Habár a diákok válaszaiból az derül ki, hogy magas óraszámokban találkoztak a nyelvemlékekkel, érdemes lenne tizenkettedik osztályos tanulókkal is kitölteni a kérdőívet. Jelenleg az elsőéves magyar szakos egyetemisták tudásának feltérképezésén dolgozom. Távlati célom, hogy felhívjam a figyelmet a nyelvemlékek fontosságára, arra, hogy alapműveltségünk részét kellene képezzék ezek a szövegek.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH ERNA 2013. *Korai szövegemlékeink utóélete*. Alapszakos szakdolgozat. Kézirat. ELTE, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1982. *A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszórágózás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 284–318.
- MÉSZÖLY GEDEON 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- A. MOLNÁR FERENC 2005. *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok 8. Debreceni Egyetem BTK Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- H. TÓTH TIBOR 2004. Újabb adatok a Halotti beszéd isa szavához. In: LADÁNYI MÁRIA – DÉR CSILLA – HATTYÁR HELGA szerk., *„...még onnét is eljutni túlra...” Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 129–132.

Nyelvjárástörténet

Nyelvi változás és nyelvi megmaradás – esettanulmány a középpalóc nyelvjárásból

BAGYINSZKI SZILVIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
bagyinszki.szilvia@gmail.com

Vizsgálatom tárgya a palóc nyelvjárási régió középső tömbjének hangtani, valamint alaktani sajátosságainak időbeli változása. Bevezetesként a változásvizsgálatok módjait, típusait és módszereit tekintem át, majd érintőlegesen kitérek a jelenben megfigyelhető generációs különbségekre és azok okaira. Dolgozatom második részében konkrét példákkal illusztrálom a változási tendenciákat, melyek között szerepel a rövid illabiális *ā* és a polifonemikus értékű *ā* hang vizsgálata, valamint kiderül, hogy még ma is megfigyelhető az *ly*. Az alaktani sajátosságok közül a *-val/-vel* rag bemutatására kerül sor. Adataim A magyar nyelvjárások atlasza 1961-es ellenőrző gyűjtésének hanganyagai (Becske J-01, Ecseg J-03), illetve saját 2014-es szandai felvételeim.

Kulcsszók: dimenzionális változásvizsgálat, valóságosidő-vizsgálat, látszólagosidő-vizsgálat, generációs különbségek, funkcionális nyelvjárásvesztés, strukturális nyelvjárásvesztés, középpalóc tömb.

1. A „modern dialektológia egyik legdinamikusabban fejlődő ágazatává az úgynevezett változásvizsgálat vált, amely a szinkroniára összpontosítva ugyan, de mégiscsak az időtengely mentén rögzíthető állapotváltozásokat regisztrálja” (JUHÁSZ 2002: 151). Bevezetesként az efféle, egyre inkább előtérbe kerülő változásvizsgálatok elméleti háttéréről szólok, majd kitérek a felhasznált adatok forrásaira, végül pedig egy esettanulmánnyal zárom dolgozatomat, melyben három falu – Becske, Ecseg, Szanda – néhány lakójának szöveges adatközlését vizsgálva a nyelvi változás, illetve a nyelvi megmaradás jelenségét igyekszem néhány hangtani és alaktani jelenséggel szemléltetni, hiszen egy nyelv életének a változás és a megmaradás egyaránt szerves része (SZENTGYÖRGYI 2014: 397).

2. A nyelvjáráskutatásnak alapvetően két célja lehet: egyrészt vizsgálhatjuk a nyelvjárás archaikus, sztenderd változatát, másrészt – és napjainkban egyre inkább ez kerül előtérbe – megfigyelhetjük a beszélt nyelvet, amely nem feltétlenül reprezentálja az összes „prototipikus” nyelvjárási jelenséget. E második esetben a kutató elismeri, hogy a nyelvjárási csoport tagjai nem alkotnak homogén közösséget a nyelvhasználat szempontjából. Ez a felismerés nyújt alapot a változásvizsgálatokhoz. Ezek során három, adott esetben négy dimenziót érdemes vizsgálni: első a térbeli (HEGEDŰS terminológiájában *területi*), vagyis természetesen figyelembe kell venni, hogy honnan származik az adat; a másik az időbeli (HEGEDŰSnél *történeti*), vagyis az idő dimenziója – ez arra ad választ, hogy mikorról származik az adat; a harmadik a humán vagy társadalmi tényezők megkerülhetetlensége – ez a dialektológia és szocioling-

visztika találkozását, vizsgálati köreiknek egymástól való elválaszthatatlanságát idézi elő (JUHÁSZ 2002: 149–150, 2007: 134; HEGEDŰS 2005: 7–9). Mindezek mellett egy, a hármas határ menti dimenzionális változásvizsgálat során – figyelembe véve az interkulturális hatásokat – felmerült egy negyedik szempont is, mégpedig a kulturális aspektus (P. LAKATOS – T. KÁROLYI 2012: 10–19).

E dimenziók együttes szem előtt tartásával a változásvizsgálatok két nagy csoportja határolható el: egyrészt összehasonlíthatunk régebbi adatokat újabbakkal, és ekkor két szinkrón metszet szembeállítására diakrón, vagyis valóságosidő-vizsgálatot eredményez, mely során a nyelvjárás történeti változása ragadható meg; a másik lehetőség pedig a különböző korosztályok nyelvhasználatának összehasonlítása, mely szinkrón változásvizsgálat, vagyis látszólagosidő-vizsgálat – ez a generációs különbségekre való rámutatás során a mindenkor jelenben zajló változásokat tárja fel (BODÓ 2007: 37–38). Dolgozatomban igyekszem mindkét típusra példát hozni.

3. A szakirodalom egybehangzó véleménye szerint a generációs különbségek körülbelül a 20. század közepétől, az 1960-as évektől jelentek meg markánsan. Előtte nagyjából egységesek voltak a helyi nyelvjárások, a helyi nyelvjárási norma követése volt jellemző, és egységesen ítélték meg a hozzájuk képest „másképp” beszélőt (itt elsősorban a településről kikerült és nyelvjárását feladó beszélőre kell gondolni).

Ennek az egységnek a megbomlása két fázisban történik. A nyelvjárási beszélő először csak idegennel szemben adja fel nyelvjárását – ez azért problematikus, mert ilyen idegennel számít az adatgyűjtő is, így a gyűjtött anyag nem minden esetben mentes tudatos szövegválasztástól, a beszélőnek a köznyelvhez való igazításától –, ez az úgynevezett funkcionális nyelvjárásvesztés, mikor a nyelvjárási norma struktúrája megmarad, de a változat bizonyos funkciókból kiszorul, és egyre inkább csak familiáris környezetben érhető nyomon. A nyelvi egység megbomlásának második lépcsőfoka az, mikor a nyelvhasználat a helyi nyelvjárást beszélő közösségen belül is megváltozik, ez viszont a nyelvjárási rendszer bizonyos mértékű módosulását idézi elő, és strukturális nyelvjárásvesztés jelentkezik (KISS 2003: 251–253; vö. BODÓ 2002; HEGEDŰS 2005: 11–12).

HEGEDŰS ATTILA szerint e jelenségek vizsgálata során a legfőbb cél a változások irányának meghatározása: milyen mértékben marad meg az archaikus nyelvjárási alapváltozat, illetve milyen mértékben jelenik meg az új. „A mai magyar nyelvjárásokban megfigyelhető változás és mozgás két fő tényezője ugyanis: 1. a köznyelv behatolása a nyelvjárásokba, 2. a nyelvjárások belső szabályszerűségeinek a változást meghatározó és befolyásoló szerepe” (HEGEDŰS 2005: 25–26). Ennek során figyelembe kell venni, hogy e változások nem lineárisak: a változatok variánsként a beszélők tudatában élnek, realizációjuk többféle körülmény együttes hatásaként eltérő lehet (HEGEDŰS 2005: 37). Továbbá fontos, hogy kijelöljük a viszonyítási alapot, hiszen „valamit változásában vizsgálni úgy lehet, hogy ha tudjuk, ismerjük azt, amiből kiindult a fejlődés, és ami ma is ott van a fejlődés mögött” (BENKŐ LORÁND, idézi P. LAKATOS 2012: 25).

Vizsgálódásom során elődleges viszonyítási alapom a Magyar dialektológia című, 2003-as átfogó monográfia középpalóc tömbről szóló fejezete, amellyel A magyar nyelvjárások atlasza (MNYA.) 1961-es ellenőrző gyűjtésének a Geolingvisztikai Műhely honlapján (geolingua.elte.hu) található becskei és ecsegi felvételeit, valamint saját, 2014-es szandai felvételeimet is összevetem, de alapvetően a három falu nyelvi sajátosságain keresztül igyekszem a középpalóc tömbnek az 53 év alatt jelentkező változási tendenciáit bemutatni. E törekvésnek az egyik hiányossága, hogy három különböző település adatait vetem össze, bár ezek egymáshoz közel fekszenek. A másik pedig, hogy az MNYA. hanganyaga alapvetően kérdőíves gyűjtés – noha én a szöveges résszel dolgoztam –, valamint ott várhatóan jobban érzékelhető a gyűjtő jelenléte miatti „szép beszédre törekvés”. (Én abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy Szanda lakói – édesapám révén – bizalommal fogadtak.)

4. Mindhárom település viszonylag zárt közösség, lélekszámuk nem vagy alig haladja meg az ezer főt. Régebben Becskén és Ecsegen is volt általános iskola (ma már csak Ecsegen van), a tankötelezettség pedig – néhány kivételtől és rövidebb időszaktól eltekintve – 14 év volt (KAZUSKA 2012), vagyis az ekkor megkérdezett adatközlők nagy eséllyel csak nyolc osztályt végeztek el (jóllehet akkoriban nem feltétlenül tudták maradéktalanul betartatni a rendeletet). Igaz ez az idősebb szandai adatközlőkre is, ám 1985-ben a tankötelezettség határát emelték (KAZUSKA 2012), aminek következtében ekkortól legalább 16 éves korukig jártak a diákok iskolába, vagyis többségüknek kötelező volt középfokú oktatási intézményt látogatniuk, amire csak a nagyobb településeken volt lehetőség. Itt megismertek a regionális köznyelvvvel és/vagy a köznyelvvvel, majd egyre inkább jellemző lett, hogy ezután főiskolára vagy egyetemre is jártak. Fontos megemlíteni azt is, hogy a fiatalok ma már általános iskolai tanulmányaikat is másik településen végzik, és – bár ezek többnyire egy-egy másik kis falvat jelentenek – korán éri őket a helyi nyelvjáráson kívüli hatás. Emellett egyre inkább elterjedt az is, hogy familiáris körben is köznyelvet vagy köznyelvhez közeli beszédet hallanak, ugyanis szüleik iskolázottságuk és/vagy munkahelyük kapcsán ezt a kódot választják. Mindezek következtében a fiatalok ma szinte teljes mértékben a köznyelvet beszélik. A generációs különbségeket figyelembe véve azt állapíthatjuk meg, hogy az idősök beszédében még nagymértékben érvényesülnek a palóc jellegzetességek, bár ott is tetten érhetjük a rendszer bomlását. A középkorúaknál jellemző, hogy csak egy-két – elsősorban hangtani – sajátosság jelenik meg, az is sokkal kevésbé erőteljesen, mint az idősöknél, ám sokan köznyelvet beszélnek. Ezt a változási jelenséget szemléltetem néhány példával először a hangtant, majd az alaktant érintve.

5. A rövid, illabiális *á* az ecsegi felvételeken néha zártabban, a köznyelvi *a* hanghoz közelítve realizálódik. A Becskén készült hanganyagon még inkább megfigyelhető ez a jelenség. 1961-ben e két település generációs különbségeket alig mutatott, míg Szandán éppen ez utóbbi eltérések a jelentősek. Az idén készült felvételen az

idősek (70 év felett) beszédében csaknem teljesen következetes a fonémarendszer eme része, bár ott is akad néhány zártabb realizáció. Jelentősebben kirajzolódik azonban a generációk közötti eltérés. A középkorúaknál a köznyelvi *a* mellett előfordul ennek nyitottabb allofónja is (a táblázatban látható példák az e korosztályba tartozó adatközlőktől származnak).

1. táblázat
A rövid, illabiális *ā* realizációi

	1961		2014
	Becske	Ecseg	Szanda
<i>ā</i>	<i>ānnāk, birkā, āmennyit, vāgy, māgām, mārkot, āhogy, hivogātnāk, lākodālom, hurkā, lāgzi, mārnhāhūs</i>	<i>tākáríttā bē, mārkot, suhānc, hātozsbā, fiātāl, mārād, lākodālmās, zājlott, māgunkot, sājnos</i>	<i>vāgyok, bāndā, hājtotunk, gyālog, rājta, jāvāsolt, fiātālābb, vārtunk, szāppānnāk, hāgylāk, kāpāszkottāk</i>
<i>ā</i> -nál zártabb magánhangzó	<i>ākkor, āzok, nāty, tāmātt, tāmító, sorbā, leborūtāk jānkā, tālān, kārācsonyi</i>	<i>gābonā, munkā, fērflāk, hurkā, āluttunk, vācsorārā, szāluttunk, kāsžālñi</i>	<i>nāgyāpa, odā, nāccsalādosokat, dōgokāt, ākkor, szālma, szānāszējel</i>

A polifonemikus értékű *ā* nyíltsági fokának ingadozása is széles skálán mozog; néhány hangfelvétel rövid részletének lejegyzésével érzékeltetem ezt a változatosságot. Az alábbi lejegyzések három adatközlőtől származnak, mindhárman nők és szandai lakosok. A legelsőként idézett adatközlő 71 éves (A). A másik két adatközlő együtt szerepel a rögzített beszélgetésben, egyikük 60 (B), másikuk 101 éves (C).

A: ... *ākkor úgy vōt, hogy nēm nāgyon jārkhāttunk el ā ' hāsztō...*

B: – *Libapāsztorok vōttunk.*

C: – *Libapāsztorok vōttunk. [...]*

B: *Ugye összevontāk ugye ā ' két ovodāt, ā vārajjit, szanda'it...*

A mássalhangzók rendszerét érintő jellegzetességek közül az *ly* hangot emelem ki. A felvételek tanúsága szerint a *j* : *ly* oppozíció már a 20. század közepén is bomlóban volt, ugyanis az *ly* előfordulása következetlennek tűnik, a szavak gyakorisága sem indokolja egyértelműen a megjelenését (bár nem is vonatkoztathatunk el ettől a tényezőtől), és találunk arra is példát, hogy egyazon beszélő is eltérő mássalhangzót ejt egy adott szó egyes előfordulásai esetén. A szandai felvételeken

egyetlen adatközlőre jellemző, hogy a névmásokban következetesen *ly* hangot ejt, de egyéb példák híján nem jelenthető ki, hogy a *j* : *ly* oppozíció teljes mértékben megfigyelhető nála. Néhány idős beszélőnél előfordul ez a mássalhangzó, de már náluk is a *j* dominál, a fiatalabb korosztályban pedig a *j* kizárólagossága a jellemző.

2. táblázat

A *j* : *ly* oppozíció felbomlását szemléltető példák

	1961		2014
	Becske	Ecseg	Szanda
<i>ly</i>	<i>ilyen, vőfély, ilyesválamik, valamilyen, Gergely, ilyenegbe</i>	<i>folyik, illet, bélyeg, ilyen, borbély, ilyen, olyan</i>	<i>përsely, ilyen, olyan, (hel)</i>
<i>j</i>	<i>ahejett, ijen, amijen, hejre, ijjesmit, béjeg, vőféj, fojt, ojan, háromkirājok, kifojólag</i>	<i>oján, ijen, ijenformān, mijen, hejre, heje, borbéj</i>	<i>oján, ijjen, ijen</i>

Egy rövid, a névmásokban következetesen *ly*-t ejtő adatközlő beszédéből származó részlet átírása a magyar egyezményes jelöléssel:

C: ...*nem mēnt sēnki*, ' *mer āki elmēnt*, *asz^t minnyā mēkszótāk*, ' *mer āz mā ilyen meg olyan, āki Pestre elmēnt*.

A következő részlet pedig jó példa arra, mikor egy adott szóalaknak az archaikusabb és a köznyelvből átvett alakja is egyszerre él a nyelvi rendszerben:

C: – *Mit nyertem velē? Kāpātām szāzéves koromig.*

B: – *Hāt még kapāgatott tavaj is a kertbe.*

C: – *Még tāvāl' is...*

6. Alaktani példaként a *-val/-vel* rag *v*-jének viselkedését mutatom be. A palóc nyelvjárás jellegzetessége, hogy a todalék első hangja mássalhangzóra végződő tőhöz járulásakor sem hasonul. Nagy vonalakban itt is az állapítható meg, hogy az 1961-es felvételeken egységesen, a beszélő életkorától mintegy függetlenül a régi és az új rendszer elemei is jelen vannak, bár nagyobb számban fordul elő a hasonulásos alak. Szandán ezzel szemben itt is a generációs különbség a mérvadó: az időseknél nem hasonul a *v*, míg a középkorúaknál és a fiataloknál már igen.

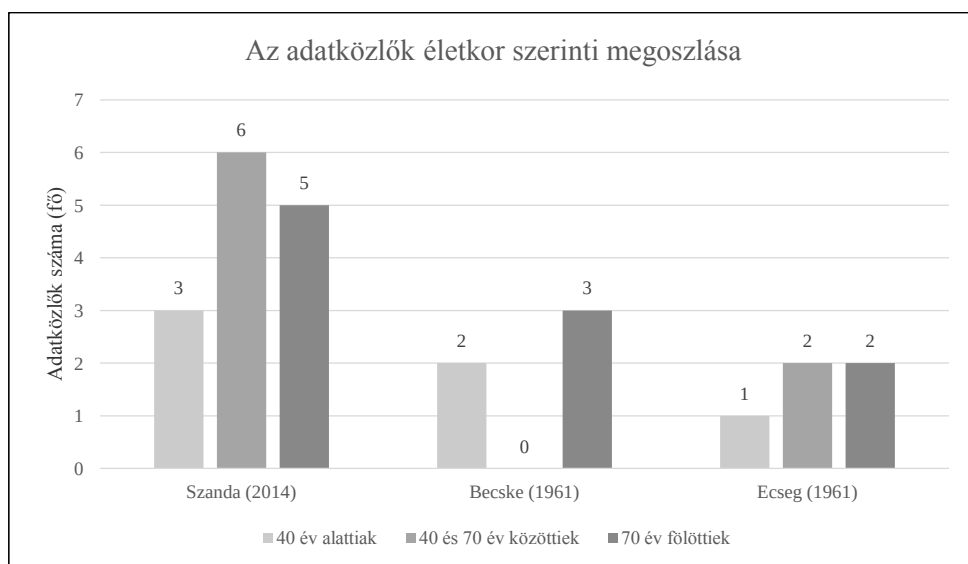
3. táblázat
A -val/-vel rag realizációi

	1961		2014
	Becske	Ecseg	Szanda
nem hasonul a -val/-vel	<i>rendvel, tányérvál</i>	<i>fiatálemberrel, gyerekekkel</i>	<i>mobiltelefonvával, ázokvával, vízzel, libákvával, bátyámvával, kendővel, nász néppel, családomvával, alkálomvával</i>
hasonul a -val/-vel	<i>családommal, családdal, menette [menettel], mennyasszonnyal, vőlegénnyel, (mās^{va}ssal)</i>	<i>kézicséppel, családdal</i>	<i>autóbusszal, vonattal</i>

7. A példákból jól látszik, hogy a köznyelv felé haladó változási folyamat nem lineáris. Egyrészt tetten érhetjük a két különböző nyelvváltozat (köznyelv, nyelvjárás) elemeinek egymás mellett élését, mikor egyazon lexémában egy adott hangtani vagy alaktani jelenség hol a köznyelvi, hol pedig a nyelvjárási normának megfelelően realizálódik. Másrészt megfigyelhetjük, hogy az egyes hangtani, illetve alaktani jellegzetességek a köznyelvi sztenderd felé haladás eltérő fázisában vannak, vagyis míg az *ly* már csaknem teljesen kiszorult a nyelvhasználók fonémaállományából, addig az *á*-nak csak kivételes esetekben alternatívája a köznyelvi, zártabb magánhangzó.

Annak, hogy az 1961-es és a 2014-es felvételekből származó példák mennyiségének arányából nem rajzolódik ki egyértelműen a köznyelv felé haladó változási tendencia, oka lehet egyrészt az, hogy az MNyA. felvételeinek készítése során az adatközlők formális helyzetben érezték magukat az idegen adatgyűjtő miatt. Másrészt pedig fontos megemlíteni, hogy az MNyA. kérdőíveinek kimerítő elemzése szükséges ahhoz, hogy biztosabb megállapításokat tegyünk.

Melléklet

Hivatkozott irodalom

- BODÓ CSANÁD 2002. Szempontok a nyelvjárásvesztés vizsgálatához. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. Dialektológiai Szimpozion*. A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai V. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely. 68–72.
- BODÓ CSANÁD 2007. Követéses geolingvisztikai vizsgálat Moldvában. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion*. A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely. 37–47.
- HEGEDŰS ATTILA 2005. *A változó nyelvjárás*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 7. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002. A dialektológia hármas feladata és a nyelvföldrajz. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. Dialektológiai Szimpozion*. A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai V. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely. 149–153.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2003. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–316.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2007. A nyelvföldrajz történeti tanulságai – egy klasszikus tanulmány negyven év távlatából. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai*

- Szimpozion*. A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VIII. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely. 133–138.
- KAZUSKA MELINDA 2012. A tankötelezettség múltja, jelene és jövője. *Miskolci Jogi Szemle* 7: 128–142. http://www.mjsz.uni-miskolc.hu/201201/12_kazuskamelinda.pdf. (2014. 04. 29.)
- KISS JENŐ 2003. A regionális nyelvhasználati és nyelvi változások. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 243–256.
- P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT 2012. A kutatások elméleti és módszertani háttere. In: P. LAKATOS ILONA szerk., *Változó nyelvhasználat a hármass határ mentén. Többdimenziós nyelvföldrajzi térképek tanúságai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 9–27.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. A nyelvi változások előrejelzésének lehetősége és lehetetlensége. In: LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 397–410.

Tájszavak és tájszótárak

Állomások a tájszó-tipológia és a tájszótári munkálatok történetéből

KRIZSAI FRUZZSINA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
f.krizsai@gmail.com

A tájszótárkészítés egyik, talán máig legmeghatározóbbnak tekinthető alapelve a hazai munkák közül SZINNYEI JÓZSEF tájszótárának előszavában merül fel elsőként. Innentől kezdve a szótárkészítő egyéni kompetenciáján alapuló, kuriózumokat kiemelő esetleges szólisták helyett a módszeresen gyűjtött anyag kerül előtérbe. A *tájszó* fogalmának és a tájszó-tipológiának kiemelt szerep jut mind a lexikográfus, mind a szótár használója szempontjából: előbbi ezek segítségével határozhatja meg, mi kerül a szótárba, utóbbi számára pedig jelentős információ, hogy az egyes szavak miért szerepelnek a szótárban. A tájszóosztályozásra tett elméleti javaslatok, kiemelten HEGEDŰS ATTILA, KISS JENŐ és PÉNTEK JÁNOS tájszó-tipológiájának bemutatása és összevetése mellett tanulmányomban arra igyekszem rávilágítani, milyen kölcsönviszonyban állnak a tájszavakkal kapcsolatos elméleti és gyakorlati (lexikográfiai) munkák, valamint hogyan és mire használható a tájszótárakban fellelhető hatalmas mennyiségű nyelvi adat.

Kulcsszók: tájszó, tájszótár, érvényességi kör, heterogenitás, szótári adat, szótárkészítés

1. A tájszavakkal kapcsolatos elméleti kérdések és a nyelvjárási lexikográfiában való megjelenésük a dialektológia és a lexikográfia metszéspontjába tartoznak, a velük kapcsolatos megállapítások így mindkét tudományterület számára hasznosíthatók lehetnek. A téma elméleti körüljárását korábbi munkámon (KRIZSAI 2013) túl olyan általánosabb és nagyobb jelentőségű művek tették indokolttá, mint például a közel-múltban elkészült Magyar földrajzi köznevek tára (BÁBA–NEMES 2014). A földrajzi köznevek szótári összeállítása ugyanis számos tájszótár anyagának felhasználásával történt. Ezek egy adatbázissá (szótárrá) formálása igen heterogén adatállományhoz vezet, ez pedig nem hagyható figyelmen kívül annak értelmezése és hasznosítása során. Felmerülhet többek között az egyesített adatok érvényességi körének kérdése: milyen területek és közösségek jellemezhetők ilyen módon kapott nyelvi adatokkal, és mi jellemzi ezek nyelvi tevékenységben betöltött funkcióját.

Korábbi munkámban különböző 'meghal' jelentésben használatos tájszavak területi tagolódásának felderítésére tettem kísérletet, melyben a lexikai szempont középpontba állítása miatt kiemelt szerep jutott a különböző tájszóosztályok elkülönítésének. Mivel a tájszótárak legtöbbje egyes tájszóosztályok megkülönböztetésével határozza meg, milyen adatokkal dolgozik, és melyek nem tartoznak a fel-dolgozni kívánt anyag körébe, a vizsgálatban jelentős könnyebbséget jelentett volna

az egyes tájszóosztályok következetes megjelenítése a szótári anyagban. Ez azonban a szótárkészítés és a szótárhasználat szempontjából egyaránt számos kérdést vet fel, melyeket a hozzájuk kapcsolódó fontosabb elméleti munkák áttekintésével szeretnék bemutatni.

2. A szótári anyagra, az egyes nagyobb terjedelmű munkákra (pl. ÚMTsz.) és a különböző szótárak együttes használatára vonatkozóan is megállapítható, hogy a rendelkezésre álló adatokra időben és minőségüket tekintve is nagyfokú heterogenitás jellemző. Az ebből adódó legjelentősebb kérdések a következők: Miként kezelhető egységesen ilyen nagy mennyiségű és különböző minőségű anyag? Milyen korlátai vannak a nyelvföldrajzi vizsgálatban való alkalmazásnak? Hogyan vethetők össze, mérhetők egymáshoz, esetleg feleltethetők meg egymásnak a különböző munkák jelentésmegadásai? A kérdések alaposabb körüljárásához a tájszóosztályozás történeti alakulásának áttekintése hatékony módszernek bizonyulhat, mivel így többé-kevésbé világossá válik, hogy az egyes munkákban közölt adatok milyen kritériumok alapján kerülhettek a tájszótárakba.

3. A tájszó fogalmának relativitásával a tájszótárkészítő munkálatok, a tájszógyűjtések megindulása óta szembesül a nyelvtudomány. SZINNYEI JÓZSEF tájszótárának megjelenésével egyértelművé vált, hogy a kuriózumok kiemelése nem szolgáltat elegendő anyagot egy-egy nyelvváltozat beható vizsgálatához (HAJDÚ 1982: 150; PÉNTÉK 1972: 231). Az elméleti-módszertani kérdések egyik jelentős része a tájszó fogalmához és a különböző típusú tájszavak kategorizálásához kapcsolódott. SZINNYEI tájszó-definíciójának újraértelmezését és bővítését az 1970-es években PÉNTÉK JÁNOS és BALOGH LAJOS is elvégezte, s noha munkájuk megjelenése között csupán két év telt el, szempontrendszerük számos eltérést mutat. Mindkét rendszer alapjául a három fő csoport (alaki, jelentésbeli és valódi tájszó) szolgál. De míg PÉNTÉK JÁNOS osztályozásában a funkció meghatározó jelentőségű, és emiatt egy mindhárom kategóriában fellelhető alcsoport (denotatív funkciójú tájszók), addig BALOGH LAJOS felosztásában a köznyelvhez viszonyított lexikai és/vagy szemantikai hiány, többlet vagy azonosság a meghatározó szempont. Oly mértékben, hogy a negatív tájszó fogalmával és kategóriájával külön, egy három további részre bontható csoportként találkozunk munkájában (PÉNTÉK 1972: 236–238; BALOGH 1974: 71–73).

E két tájszóosztályozás új elgondolásokat hozott a legtöbb kérdést felvető alaki tájszavakat illetően is. Alaki tájszóként kerülhet a szótárakba minden olyan változat, amelynek a hangalakja eltér a köznyelvitől, azaz ha egy vagy több fonéma helyett más fonéma található (PÉNTÉK 1972: 238; BALOGH 1974: 71). BALOGH a hangtani mellett egy alaktani sajátosságokkal bíró alcsoportot is megkülönböztet, példaként az 'ebédel' jelentésű *ebédezik* szót említi (BALOGH 1974: 71).

A Magyar dialektológia című tankönyv tipológiája jelentős hasonlóságot mutat BALOGH LAJOS és KISS JENŐ rendszerezésével. Noha HEGEDŰS ATTILA korábban a jelentés szempontjának kitüntetett szerepét hangsúlyozta (HEGEDŰS 1996: 478), a Magyar dialektológia rendszerezésében már egy összetettebb szemléletmód jelenik

meg (HEGEDŰS 2003: 378). KISS JENŐ ugyanis rávilágít arra, hogy a különböző tipizálási kritériumok, mint a jelentés, a köznyelvhez viszonyított lexikai többlet és az érthetőség együttes figyelembe vételével juthatunk közelebb a tájszavak kommunikációban betöltött szerepéhez (KISS 1998: 430). E gondolat hatása figyelhető meg a tankönyv tájszó-tipológiájában.

4. A tájszó fogalmának és típusainak különböző értelmezése jelentős gyakorlati kérdéseket vet fel, melyek közül elméleti szempontból is meghatározó, hogy mi kerül(t) a tájszótárakba. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy természetes rendszerek elemeinek igen-nem kategorizálása során felbukkanhatnak olyan példák, melyek tulajdonságaik alapján nem sorolhatók egyértelműen egyik vagy másik csoportba. A köznyelvi és nyelvjárási szókészlet elhatárolása esetében ez leginkább az alaki tájszavakat érintő kérdés. Alaki tájszónak azokat a köznyelvi szótól legalább egy beszédhangban eltérő szavakat tekinthetjük, melyek a köznyelvi beszélő számára is érthetőek, és felismerhető a köznyelvi megfelelőjükkel való összetartozás. Ezek tehát sem lexikális, sem jelentésbeli többletet nem jelentenek (HEGEDŰS 2003: 378).

A szakirodalom különböző válaszokat kínál annak megoldására, hogy mi az alaki tájszó, és mi kerüljön a tájszótárakba (többnyire, de nem minden esetben jól elválasztva egymástól e két kérdést). PÉNTEK JÁNOS szerint nem tekinthetjük alaki tájszónak a fonéma realizációival összefüggő alakváltozatokat, amihez hasonló BALOGH LAJOS vélekedése is (PÉNTEK 1972: 234; BALOGH 1974: 73). Ebben a rész-kérdésben a különbség csupán terminushasználati (BALOGH a „hangszínárnyalat” kifejezéssel él). PÉNTEK szűkebb tájszóértelmezése viszont nem foglalja magába az egyes nyelvjárásokban rendszerszerűen megfigyelhető hangtani sajátosságok megnyilvánulásait (i. h.). HEGEDŰS ATTILA más oldalról közelíti meg ugyanezt a problémakört. Szerinte formai szempontból az alaki és a valódi tájszavak azonos módon különböznek a köznyelv szókincsétől: hangalakjuk tér el attól (HEGEDŰS 1996: 478–479). Emiatt a köznyelvtől való eltérés mértéke szerinti osztályozás lehetőségét említi. A tájszótárak anyagának kérdését ő a szótárírói kompetencia hatáskörébe helyezi (i. h.). ZILAHY LAJOS a probléma gyakorlati következményeit helyezi előtérbe: arra hívja fel a figyelmet, hogy az adott nyelvjárásban jelenlevő szabályos hangmegfelelések adatai a tájszótárban inkább tekinthetők indokolatlan töltelékelemnek, mint alaki tájszónak. Az Ipoly menti palóc tájszótár példájával szemlélteti, hogy indokolatlanul sok alaki tájszóval éppúgy hiteltelen a tájszótár, mint azok nélkül (ZILAHY 1997: 76–78). Az ő tájszóértelmezése tehát kevésbé explicit, de közel áll PÉNTEK és BALOGH gondolataihoz. Abban tehát egységesnek mondhatók a megállapítások, hogy a szótári anyagba az alaki tájszavaknak csak az a része kerül be, „amelyekben az eltérést kevésbé ismert, nem rendszerszerű, tehát csak kevés morfémban megjelenő vagy csak kis területen elterjedt hangtani jelenség okozza” (ÚMTsz. 1: 13). Alaki tájszónak vehető viszont minden olyan tájszó, ami a köznyelvi változattól legalább egy fonémában eltér (HEGEDŰS 2003: 402).

5. A kategorizálás másik problémája a tájszavak különböző típusait, ezek elkülöníthetőségét érinti. Már BALOGH LAJOS is említést tesz arról, hogy a nyelvjárások szókincsanyaga nem osztályozható olyan egyértelműen, ahogy azt az elméleti rendszerezések példái sugallhatják (BALOGH 1974: 73). A nyelvi rendszer más elemeihez képest gyorsan és szembetűnően változó szókészletben a köznyelv és a nyelvjárások folyamatos egymásra hatásának jeleként bizonyos szavak nem sorolhatók egyértelműen az alaki vagy a valódi tájszavak kategóriájába (HEGEDŰS 2003: 400). E mozgó szócsoporthoz átmenetiségét az idetartozó szavak köznyelvhez viszonyítása is mutathatja. Ilyen például a BüssTsz. és a PTsz.¹ anyagában is megtalálható *elpatkol*. Hangalakja és 'meghal' jelentésben használatos volta is indokolhatja a tájszóként értelmezését, a Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz.²) és az Értelmező szótár+ (ÉrtSz.+)³ azonban a köznyelvi szókincs részének ítéli (előbbi népnyelvi és régies stílusminősítéssel illeti a szót 'gyorsan távozik' jelentésben); a Magyar szinonimaszótár szerint a szó tréfás vagy gúnyos stílusárnyalatú, a Magyar szókincstár viszont durvának ítéli. A különböző értelmező és szinonimaszótárak minősítései közötti eltérések a rétegnyelvek, a köznyelv és a nyelvjárások dinamikus kölcsönviszonyának megnyilvánulásai lehetnek a köznyelv felől értelmezve.

Mindezek alapján látható tehát, hogy a köznyelvi és tájszavak, illetőleg az alaki és valódi tájszavak elkülöníthetősége nem két, egymástól független probléma, hanem különböző pontjai két, egymással párhuzamba állítható kontinuumnak.

6. Az elméleti jellegű problémafelvetések mellett a gyakorlatban jelenik meg igazán a tájszó értelmezésének kérdése (IMRE 1975: 221), hiszen keletkezési idejüket és körülményeiket figyelembe véve feltételezhető, hogy a különböző szótárak készítői nem teljesen azonos tájszófogalommal dolgoztak. Különösen az alaki tájszavak szótári anyagba kerülésének feltételei lehetnek eltérőek. IMRE SAMU a szóanyag megválogatásánál az illető szónak a nyelvjárás szókészletében betöltött szerepét döntő szempontnak ítéli, KISS JENŐ pedig a minősítésre utaló jelölésrendszer bevezetését és következetes alkalmazását veti föl (KISS 1973: 503; IMRE 1975: 222). Nyilvánvaló, hogy mindez körültekintő, alapos gyűjtő- és rendszerező munkát igényel.

A regionális és tájszótárak feladatait, valamint a legmegfelelőbb gyűjtési módszereket és körülményeket illetően számos (részben) módszertani jellegű írás látott napvilágot (többek között KISS 1973, 1977, 2002; IMRE 1975; HAJDÚ 1982; HEGEDŰS 2002). Már a korai munkák is kiemelik: felhasználhatóság szempontjából meghatározó, hogy a szóanyag minél homogénebb legyen. Hosszú ideig tartó gyűjtés esetén a szótárkészítőnek ügyelnie kell rá, hogy a szavak minősítése egyidejű nyelvállapotot tükrözzön, a feldolgozott területet pedig legcélszerűbb egy helyi nyelvjárásra szűkíteni (KISS 1973: 502). Ez ugyanis a legmegragadhatóbb, legreálisabb nyelvi rendszer, amit dialektológiai vizsgálat esetén meghatározhatunk (i. h.). Egy helység alaposan felgyűjtött anyaga tehát a tájszótár készítésének és alkalmazhatóságának szempontjából is megbízhatóbb annál, mintha nagyobb területről kevésbé módszeresen gyűjtött adatokkal dolgoznánk (i. h.). A különböző szótárak együttes felhasználhatóságát jelentősen megkönnyítené egy közös lexikográfiai követelményrendszer-szint

felállítása (KISS 2002: 391), amely meghatározná a készülő szótárak szerkesztésének és a meglévők esetleges újrendezésének szempontjait.

Az elméleti irányelvek mellett azonban a szótár elkészítésének jelentős szempontja a gyakorlati megvalósíthatóság is (IMRE 1975: 223). HAJDÚ MIHÁLY a homogén adatállomány fontossága mellett pontosan ezt emeli ki a megállapítással, hogy egységes és jó szótárat alkotni csak egy településről, helyi nyelvjárásból lehet, a teljességre való törekvés pedig irreális elvárás és lehetetlen vállalkozás lenne nagyobb tájegységek esetében (HAJDÚ 1982: 151–152). A módszereken gyűjtött adatok az ilyen típusú szótárakban is egy-egy helységből származnak (i. h.), regionális szótáraink többnyire ezt a gyakorlatot követik.

7. A lehetséges megoldások egyik csoportja a gyakorlati alkalmazásból, valamint a **rendelkezésre** álló anyagból indul ki. Az elméleti problémák lehetséges megragadására vonatkozik HEGEDŰS ATTILA következő megállapítása: „A tájszótárba tehát tájszó kerül” (1996: 477), vagyis a tájszótári anyag alkalmazásakor az ott szereplő nyelvi adat úgy használható fel, ha elfogadjuk a szótárkészítő által hozzá kapcsolt tájszói minősítést. A megoldások másik iránya a szótárkészítés gyakorlata felől jelentkezik. Az elméleti felvetések gyakorlati megvalósulására számos példa említhető meg az újabb tájszótári vállalkozásokban (pl. RANCZ 2007), így olyan munkák jönnek létre, melyekben bővebb információ áll rendelkezésre az egyes nyelvi adatokra, azok nyelvjárási rendszerben betöltött helyére vonatkozóan. A korábbi munkákkal való együttes alkalmazás során azonban továbbra sem hagyható figyelmen kívül a bemutatott okok miatt jelen lévő heterogenitás. A szótári adatokhoz való kritikai viszonyulás az árnyaltabb adatértelmezés, ezzel együtt a felmerülő problémák kezelésének első lépése lehet.

8. Munkámban igyekeztem rávilágítani a tájszó fogalmának és típusainak elméleti alapjaira és alkalmazásbeli jelentőségére. Mindez annak érdekében történt, hogy a tájszótárak anyagának felhasználása könnyebben, a kiadványok készítési elveivel és a nyelvi adatok érvényességi körének figyelembe vételével összhangban történhessen. További célként fogalmazódhat meg olyan elméleti keret kidolgozása, amely segíti különböző szótárak együttes alkalmazását.

Hivatkozott irodalom

- BÁBA BARBARA – NEMES MAGDOLNA 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BALOGH LAJOS 1974. A tájszó fogalma. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Jelentés és stílus*. Nyelvtudományi Értekezések 83. Akadémiai Kiadó, Budapest. 70–74.
- BüssTsz. = VÁRKONYI IMRE, *Büssüi tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.

- ÉrtSz.+ = *Értelmező szótár*+. Főszerk. EÖRY VILMA. Tinta Kiadó, Budapest, 2007.
- HAJDÚ MIHÁLY 1982. Regionális szótárak, szakszótárak, tájszótárak. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *Dialektológiai szimpozion*. VEAB Értesítő. [Veszprém.] 2: 149–161.
- HEGEDŰS ATTILA 1996. A tájszók szótárazásának néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 92: 476–479.
- HEGEDŰS ATTILA 2002. Változó szókészlet, változatlan tájszótárak. *Magyar Nyelv* 98: 147–155.
- HEGEDŰS ATTILA 2003. A nyelvjárási szókészlet vizsgálata. In: *MDial*. 375–408.
- IMRE SAMU 1975. Gondolatok a tájszótárakról. *Magyar Nyelv* 71: 220–225.
- KISS JENŐ 1973. Gondok jövőendő regionális nyelvjárási szótáraink körül. *Magyar Nyelv* 69: 501–507.
- KISS JENŐ 1977. Megjegyzések a tájszótárírásról. *Magyar Nyelv* 73: 221–226.
- KISS JENŐ 1998. A tájszavak és a tájszótárak – régi kérdéskör, új problémák. *Magyar Nyelvőr* 122: 427–437.
- KISS JENŐ 2002. Tájszótárírás és tájszótárak. *Magyar Nyelvőr* 126: 391–415.
- KRIZSAI FRUZZSINA 2013. *A halálfogalom reprezentációja a magyar nyelvjárásokban*. Szakdolgozat, kézirat. ELTE BTK, Budapest.
- MDial. = *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- PÉNTEK JÁNOS 1972. A tájszók leíró szempontú osztályozásáról. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 16: 231–240.
- PTsz.¹ = TÓTH IMRE, *Ipoly menti palóc tájszótár*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 176. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1987.
- RANCZ TERÉZ 2007. *Kézdialmási tájszótár*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- ZILAHY LAJOS 1997. Gondolatok a tájszótári munkálatok közben. *Magyar Nyelvjárások* 34: 75–85.

Bukovina hangjai Bonyhád környékén és Csernakeresztúron

MECSER SZILVIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
mesziszi@gmail.com

Tanulmányomban a bukovinai székely nyelvjárás jelenlegi helyzetét vizsgálom. Összehasonlítom a magyarországi és a határontúli nyelvi létezés különböző szociolingvisztikai tényezőit. A két szintér Bonyhád környéke és Csernakeresztúr.

Kulcsszók: bukovinai székelység, nyelvjárás megőrzése, nyelvjárási identitás, diglosszia, stigmatizáció

1. Bevezetés. A tanulmány témája a bukovinai székely nyelvjárás megőrződése, mai állapotában való föllelhetősége a Völgység környékén és Dél-Erdélyben, megfigyelve a két vidék eltérő és hasonló sajátosságait. Több hanganyagot gyűjtöttem két helyszínen, Bonyhádon 2013 októberében és Csernakeresztúron 2014 áprilisában. Ezek a felvételek is segítettek az összevetésben, bár dolgozatomban a két nyelvjárást főként szociolingvisztikai szempontból vizsgálja, nagy hangsúlyt fektetve a történelmi és kulturális tényezőkre. Külön fejezetet szánok egyebek mellett a településtörténetnek, a felvételek gyűjtésének leírására (ebbe beletartozik a felvételek készítése, a beszélgetések formai sajátosságai, körülményei) és az elemzésre. Mindezek alapján a tanulmány végén összegzem tapasztalataimat és ismereteimet.

2. A bukovinai székelyek történetéről röviden. A bukovinai székelyek Erdélyből (csíki, udvarhelyszéki, háromszéki székelyek) menekültek a Madéfalvi veszedelem következtében öt faluba, melyek ekkor születtek meg: Istensegíts, Hadikfalva, Andrásfalva, Józseffalva, Fogadjisten. Így az adott falvak nyelvhasználata között is létrejöttek kisebb eltérések. A 18. század vége felé, mintegy húszéves moldvai bolyongás után, szervezett formában Bukovinába letelepített vegyes székely és moldvai csoportok nyelve a keleti székelyek nyelvjárásainak szinte minden korabeli jellegzetességét magán viselte. E változatok a Bukovinában töltött csaknem kétszáz esztendő során részben keveredtek egymással, részben el is mosódtak, egy részük azonban még századunkban is jól érezhető különbségeket hagyott az öt falu nyelvében (FAZEKAS 2004: 202). A 19. század második felétől több csoportjuk ment Bukovinából az Al-Duna vidékére, a mai Románia területére és – nem elhanyagolható számban – az amerikai kontinensre is. Bukovinából Csernakeresztúrra 1910-ben települtek át, míg a Völgység vidékére a második világháború alatt jutottak. 1941-ben Bácskába, 1945-ben magyarországi településekre kerültek, Zala és Tolna vidékére (PÁL 2006: 62). Történetük ismeretében nem meglepő, hogy nyelvjárásuk a székely nyelvjárási régióba sorolódik (JUHÁSZ 2003: 302).

2.1. Csernakeresztúr. A falu Dél-Erdélyben, Hunyad megye területén, Dévától délre található. Ide rövidebb út vezetett Bukovinából, mint Tolnába. A bukovinai székelyek 1911-ben települtek át jobb életkörülmények reményében, azért, „mert itt Magyarország volt” – mint egyik adatközlőm mondta, akinek még nagyszülei jöttek **Bukovinából**. A csernakesztúriak elmondása alapján arra következtethetünk, hogy nem akartak a moldovai oláhoknak is dolgozni. Azóta azonban őrzik hagyományait, a falu egyik központi utcáján lakik a magyar népesség, melyet Bukovina utcának hívnak, ezzel is őrizve eredetük emlékeztétét. A településen fellendülőben lévő turizmus segíti az identitásuk konzerválódását, melynek a nyelv is része. A helyieknek lehetőségük van megmutatni különleges beszédüket, ezt „sűrített formában” adják elő: mesében, tánccal kísérve. Mindemellett a magyarországiakkal való gyakori találkozás (természetesen nem szabad elfeledkeznünk, hogy mindez a rendszerváltás utáni időszaktól kezdődött meg), a média hatása a sztenderd magyar nyelvet erősíti. A 2014. tavaszi tapasztalataink alapján a nyelvjárás még érezhetően jelentkezett a fiatalabb korosztálynál is, de az időseknél erőteljesebb a jelenség. A falu legidősebb házaspárjával is lehetőségünk adódott elbeszélgetni. Arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy az ottani magyarok élete kisebbségi létforma, a nyelvszigetben való létezés nehézségeivel együtt. Így tehát a román nyelv is erőteljesen hat az ott lakókra, szembesülünk azzal, hogy a kétnyelvűség és a diglosszia szerepe is jelentős. A román–magyar kétnyelvűség és a magyar sztenderd–székely nyelvjárás szembenállása is jelen van, ami a stigmatizáció lehetőségét kétszeresen növeli. Iskolai keretek között magyar nyelven tanulni Déván van lehetőség, de az érdekek olykor a román nyelvet helyezik előtérbe.

2.2. A Völgység és Bonyhád környéke. Bonyhád kisvárosként Tolna megye déli részén, Szekszárd és Pécs között helyezkedik el, a Mecsek északkeleti vonulatai között. A tájegység neve Völgység, amelynek központja Bonyhád. A terület a török időkben elnéptelenedett, 1703-ban négy magát magyar reformátusnak valló lakosa volt, 1708-ban teljesen lakatlan. A 18. század elején (1718-tól az itteni földbirtokosok Hessenből, a környékbeli falvakba pedig a Fulda és a Rajna, Majna mentéről) telepítenek be zömmel katolikus és evangélikus németeket. A régió neve a német dialektológiában Schwäbische Türkei. 1782-től mezőváros. A 20. század közepétől a lakosság összetétele jelentősen megváltozott (a zsidó lakosok kétharmadát elhurcolták, a II. világháború utáni lakosságcsere során a németeket kitelepítették, és helyükre a lakóhelyükről elűzött felvidéki és bukovinai magyarokat telepítették, ami számos konfliktus forrásává vált (ezek ma nem élő konfliktusok) (LÁSZLÓ 2006: 5). A bukovinai öt falu magyar lakosságának Bácskába kellett menekülnie, onnan pedig tovább Tolnába – otthonát veszítve, a háborús állapotok közepette. A magyar és a román kormány 1941. május 11-én írta alá a bukovinai székelyek hazatelepítéséről szóló megállapodást. A magyar kormány döntése alapján a visszacsatolt Bácskába, az elűzött dobrovoljácok helyére telepítették őket. A front közeledtével, 1944 őszén azonban újabb „honfoglalásra” kényszerültek. A kormány 1944. október 6-án adta ki a hadműveleti terület kiürí-

téséről szóló rendeletét. Ezekben a napokban mozdult el lakóhelyéről Dél-Bácska lakossága, köztük a székelyek csoportja is. Új letelepedési helyül Zala és Vas megye volt kijelölve számukra (TÓTH 1993: 56).

Mintegy ötvenezer embert kényszerítettek otthona elhagyására 1944–1948 között Tolna megyében. Több mint harmincezer közülük vagonokban szállítva az országot is elhagyta. A zsidóságot haláltáborokba, a német családokat Németországba vitték. Helyükre hozzávetőleg ugyanennyi ember érkezett. Székely, délvidéki, erdélyi, felvidéki menekülő családok, alföldi agrárproletárok, a Felvidékről kitelepített családok (LÁSZLÓ 2006: 5).

A végleges letelepítést csak egy helyen, illetve egymáshoz közeli településeken tudták elképzelni. Ezt a megoldást képviselte már a Bácskába telepítés idején is Németh Kálmán, bátaszéki esperes plébános, aki végigjárta és számon tartotta a Dunántúlon szétszóródott székelységet. Letelepítésük gyakorlati megvalósítását Bodor György vállalta magára, aki a Parasztpárt országos vezetőinek támogatásával került Tolna megyébe (LÁSZLÓ 2006: 43).

Az érkezett 3821 székely családot, akik mintegy 20 ezren lehettek, a Tolna megyei Völgységben, Bonyhádon és környékén, a központi és a simontornyai járásban, valamint Baranya megyében a Völgységhez csatlakozó vidéken, Kelet-Baranyában és a Duna túlsó partján, összesen 35 kisebb-nagyobb faluban telepítették le (SEBESTYÉN 1989: 172).

Az internálást olyan ütemben végezték, ahogyan a székely családok a területre érkeztek.

Amikor a gyűjtőtáborok megteltek, akkor rátelepítéssel folytatták az akciót. Bodor György 1945 május végéig Tolna megye 28 településén 2605, Baranya megye 7 településén 716 székely menekült családot telepített le (LÁSZLÓ 2006: 44).

A székelyek és svábok kapcsolata rendkívüli kihívást jelentett. A rátelepítés nehéz emberi szituáció elviselésére kényszerítette az ottmaradókat és az újonnan jötteket. Az évtizedek során azonban a felnövekvő generáció már kikerült a történelmi szituáció nyomása alól, a bukovinai székelység viszonya az itt maradt sváb lakossággal az elmúlt negyven év alatt teljesen rendeződött. Megbarátkoztak egymással, és az összeházasodásnak sincs már semmi akadálya (SEBESTYÉN 1989: 177).

Mindezen körülmények miatt a bukovinai székelyek nyelvváltozata különösen alkalmas arra, hogy a generációk közötti nyelvi változásokat pontosan nyomon követhessük, nyelvi-nyelvjárási változások sorrendjének, mikéntjének alakulását vizsgálhassuk (FAZEKAS 2004: 204).

A történeti ismeretek nélkülözhetetlenek a beszéd tanulmányozásához. Ismerni kell (bizonyos szinten) azt, aki beszél, népének történetét, a bukovinai székelyekét különösen. Ismerni kell az utat, amelyen érkeztek, hogy tudjuk, kik szólalnak meg, és ismerni kell, hogyan fogadták itt őket, hogyan kezdtek sokadszorra az új otthon megteremtéséhez.

Bonyhád lakossága ma körülbelül 15000 fő. A kettősnyelvűség és a dialektusok kutatásának is kiváló terepe lehet. Bonyhádot diglosszia is jellemzi. Az egynyelvű tájnyelvi beszélők már 80 év fölöttiek, főképp székelyek. Diglosszia jellemző az 55 év fölötti korosztályra. Szórványosan még megjelenik a régi nyelvjárás a 35–55-ig terjedő korosztályban. A 35 év alattiaknál már szinte eltűnően van.

3. Nyelvjárásmegőrzés hagyományőrzéssel. Az elmúlt évtizedekben a mester-séges környezetben rejlő hátrányokat vállalva, de újjáélednek a népi szokások, s ily módon a megnevezéseknek, szavaknak is marad némi használati értékük. Elsősorban színpadi szereplésekhez kötődő eseményekkor kerülnek elő ezek a sajátosságok. A '80-as években megindult a kultúramentő mozgalom, így alakultak ki hagyományőrző körök, ezáltal válhatott a nyelvjárás egy belső „titkos” beszéddé, ugyanakkor az előadhatóság került előtérbe, ezzel pedig a bukovinai szókészlet konzerválódott (FAZEKAS 2004: 204). A Bukovinai Székelyek Országos Szövetségén belül működik a bonyhádi Székely Ház. Ebben a házban rendszeresen együtt énekelnek a kórustagok, nyári táborokat szerveznek, az épület otthont ad megannyi műsornak, szövszoba is található benne. Úgy gondolom, mindennek azért van fontos szerepe, mert amikor találkoznak a bukovinai székelyek, egymásra hatván erősíthetik a bukovinai nyelvjárás meglétét, szavaik szorosabban összekötik a beszélőket. A másik az, hogy így a fiatalabbak is találkozhatnak a nyelvjárással, illetve a mesemondó versenyekre felkészülhetnek, hogy tudjanak olyan ízzel beszélni, ahogyan a székelyek tudnak.

Adatközlőim közül az első emelte ki, hogy énekel hagyományőrző körben, és hogy sajátjaik társaságában beszélhetnek igazán önfeledten. A második adatközlő is énekel, ő mindig ahhoz ragaszkodott, hogy nem tud másképpen beszélni, csak úgy, ahogyan beszélt, ennek ellenére hozott olyan példákat, hogy a hozzá képest idős asszonyok még nála „szebben” beszélték a nyelvjárást, és amikor velük beszélt, az rá is hatott, fölerősítette utána a nem székelyekkel való beszélgetésben is a saját nyelvjárását. Harmadik adatközlőm a mesemondó versenyekre készít föl nem székely gyermekeket is úgy beszélni, hogy megérezzék az igazi székely szó erejét.

Negyedik adatközlőm a szövszakkör vezetője, a néprajzi sajátosságokkal kapcsolatban elhivatott, nyelvhasználata egészen köznyelvivé lett, éppen a megfelelni vágyás, a felzárkózás igyekezete miatt. A vele és férjével való beszélgetésben rajzolódott ki előttem legtisztábban az a kép, hogy milyen volt megtapasztalni az elmaradottságot, és hogyan pótolták az érettségit, a képzéseket, hogy lépést tudjanak tartani a helyi viszonyokkal, és hogy gyermekeiket tudatosan arra nevelték, hogy tanuljanak, mert különben lemaradásaik lesznek. Így tehát a néprajzi hagyományokat továbbadták, de a nyelvhasználati sajátosságok lemorzsolódtak a versenyképességért való küzdelemben.

Bukovinában a magyar soha nem volt hivatalos nyelv (FAZEKAS 2004: 203), minden formális, közéleti jelenség elsősorban a mindenkori hivatalos nyelven kapott a székely nyelvváltozatban is megnevezést, az első világháború végéig néme-

tül, majd azt követően románul. A hivatalos nyelvhez való „idomulás” jellegzetes példáiként is említhetjük a települések kettős megnevezéseit, melyek az adatközlőktől is hallhatóak voltak (Józseffalva – „Vornicsény” = Vorniceni; Istensegíts – „Cibény” = Tibeni), illetve sok esetben a fogalmakra vonatkozó román megnevezések elsőbbségét, még a mindennapi magyar nyelvű szóhasználatban is azoknál, akik már a 20. század folyamán születtek.

Megállapítható, hogy a Magyarországra való áttelepüléskor a bukovinai székelyek alapvetően archaikus nyelvváltozatot beszéltek, amely azonban az erdélyi székely nyelvváltozatoktól lényegesen különbözött, főleg a szókészlet tekintetében (FAZEKAS 2004: 202).

Archaikusnak nevezhető nyelvi és néprajzi környezetből kerültek számukra idegen, egyrészt polgárosodottabb, ugyanakkor a maga módján mégiscsak elmaradottnak tekinthető paraszti kulturális környezetbe (FAZEKAS 2004: 203). Nehéz elképzelni, miféle kulturális-nyelvi sokkot éltek meg az áttelepültek, melynek következményei tükröződnek a nyelvhasználat változásaiban is.

Egyrészt átértékelték saját anyanyelvjárásuk és a magyar köznyelv közötti különbségek jelentőségét. Másrészt fizikailag is hirtelen egy eddig ismeretlen, teljesen idegen világba kerültek, ahonnan a megszokott tartalmak hiányoztak, a jelenlévők pedig ismeretlenek voltak. Harmadrészt a dunántúli telepítés következtében egy olyan szociológiai környezetbe kerültek, amelyben zárt, német nyelvű közösségként küzdöttek a kevert településszerkezeti nyelvhasználat mindennapi problémáival. Így az érkezők, akik ráadásul „rátelepítéssel” érkeztek, nem kaphattak segítséget az itthoniaktól.

A Bukovinában használt nyelvváltozat nem átalakult, hanem „kizuhant” a használatból, egyik napról a másikra elveszítette használhatóságát, azaz értékvesztett lett. A nem bukovinaiak szemében és „fülében” a bukovinai nyelvjárás használata a „betolakodók, „nincstelenek” és „kultúrán kívüliek” ismertetőjele volt. Így történt, hogy a bukovinai székelyek többsége igyekezett a „bukovinás beszéd” használatait minél inkább csökkenteni. Így zajlott le az a folyamat, hogy a szavak először párhuzamosan lettek használatosak a köznyelvvél, majd részben a tárgyak, fogalmak hiánya miatt, részben pedig a köznyelvi szóalakok kiszorító hatása miatt az eredeti nyelvjárás alapkészlet jelentős része háttérbe szorult vagy meg is szűnt (FAZEKAS 2004: 204).

Az idők változásával indultak el mozgalmak, mesemondó versenyek, alkalmak, találkozások, hogy megmentsék azt a kulturális, emberi, morális értéket, ami menthető. Megjelent a lehetősége annak, hogy a szavakat, hanglejtést is megőrizhessék – így került a színpadra a bukovinai székelység szókészlete, ízes, életteli beszéde. Ez a helyzet pedig kettősséget von maga után – egyszerre hozza közel idegenek számára is a nyelvjárást, és egyszerre eltávolítja egy nem természetes közegbe.

Mint már említettem, Csernakeresztúron ugyanígy folyik, bár kisebb mozgással, a hagyományörzés. A fiatalok szívesen tanulnak bukovinai táncokat, illetve tanulnak meg nyelvjárásiasan előadható meséket.

4. A gyűjtés módja, sajátosságok. Minden felvételt szabad beszélgetés keretei között készítettem.

Első bonyhádi adatközlőm (nő, 83 éves) még Bukovinában született. Az adatközlőim közül ő őrizte meg leginkább beszédének nyelvjárási jellegzetességeit. A másik bonyhádi adatközlő – bár szintén még Bukovinából jött hosszú úton – már csak lexikális jellegzetességeket hordoz nyelvhasználatában (pl.: *hanemegyeb, ebenguba*) illetve ritkán alaktani sajátosságokat. A csernakeresztúri felvétel egyetemi nyelvjárásgyűjtő kirándulás keretei között készült, az adatközlők kilencven-évesek voltak.

A bonyhádi első adatközlő témája a Bukovinából menekülés Bácskán és Zalán keresztül az otthonig – amit Tolna megye adott meg végül. Az adatközlő 83 esztendőtt töltött be a felvétel készültekor. Maga is említette, hogy sváb barátnője is csúfolta székelyes beszédéért, de ő büszke erre, mindig az volt, s az is marad. Itt szeretném kiemelni, hogy a nyelvjárásgyűjtés mindig több mint pusztán megfigyelése a beszédnek: a másik ember életútjának, történeteinek meghallgatása olyan emberi tapasztalatokat képes a hallgatónak, gyűjtőnek ajándékozni, melyeket az élet egyéb területein nagy valószínűséggel nem kaphat meg.

A csernakeresztúri szöveg szerteágazó témákat tartalmaz főként a család, hétköznapok, lakodalom, régi napok körében. Zárt *ë*-zést még mindkét helyszíni adatközlőnél fölfedezhetünk, olykor a *-val/-vel* ragok nem illeszkedtek, gyakran használták a *-cska/-cske* kicsinyítő képzőt. A csernakeresztúri házaspár női tagjának egyik leggyakrabban használt szava az *akkoriban*, tapasztalhattunk némi velarizációt román nyelvi hatásként.

5. Összegzés. A két település nyelvhasználata megközelítőleg egyezik az adott népcsoport körében. A néhány évtizedes (lassan egyszázados) elválás a közel azonos korosztályban nem okozott nagy eltéréseket. Más szavakat használnak, jellemzőbb a zárt magánhangzó, de alapvetően székelyes nyelvjárásról beszélhetünk mindkét esetben. A fiatalabb generációk azonban már jóval kevésbé viszik tovább nyelvhasználatukban a nyelvjárást, elsajátítva a sztenderd beszédet is, jelen van a visszatánulás folyamata. Több olyan idős bukovinai székely is van, aki Tolnába érkezvén felismerte tanulatlanságát, s oly nagyon igyekezett fölzárkózni, tanulni, hogy idős korára – bár még Istensegítről jött – nyelvjárását már csak lexikális formában őrzi.

A nyelvjárást befolyásoló tényezők mindkét településen az 1990-es évektől: a média, diglosszia, asszimiláció és hagyományőrzés párhuzama. Bonyhádon mindemellett erőteljes hatást tett a második világháború utáni stigmatizáció, míg Csernakeresztúron jelentős szerepet kapott a turizmus, és a diglosszia mellett a kétnyelvűség, kisebbségi és nyelvszigeti lét is szerepet játszik.

Különösen érdemes odafigyelnünk arra a sajátos tényre, hogy nyelvjárások – a közhiedelemmel ellentétben – nemcsak határon túl, de a határon belül is élnek, jelen vannak, s nem árt tudatosítani a felnövekvő generációkban, hogy milyen színes a magyar nép története, élete, ezáltal nyelve is.

Hivatkozott irodalom

- FAZEKAS TIBORC 2004. A bukovinai székelyek nyelvjárásának idomulása a köznyelvi változatokhoz. In: P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT szerk., *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré*. Tinta Kiadó, Budapest. 202–206.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2003. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: *MDial.* 262–316.
- LÁSZLÓ PÉTER 2006. *Otthonatlan évek*. Völgyeségi Tájkutató Alapítvány, Szekszárd.
- MDial. = *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Osiris, Budapest, 2003.
- PÁL HELÉN 2006. A meg igekötő a bukovinai székelyek nyelvjárásában. In: GHERDÁN TAMÁS – SCHULTZ JUDIT szerk., *Félúton 2. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájának Konferenciája június 13–14.* ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. 62–69.
- SEBESTYÉN ÁDÁM 1989. *A bukovinai székelység tegnap és ma*. Tolna Megyei Könyvtár, Szekszárd.
- TÓTH ÁGNES 1993. *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét.

Történeti névföldrajz

A Fazekas és a Gerencsér családnevek történeti névföldrajzáról

KRIZSAI FRUzsINA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
f.krizsai@gmail.com

Ahogy a mindennapi nyelvhasználatban, úgy a névkincsben is megfigyelhető a köznyelv felé tolódás, a névalakok homogenizálódása. A mai magyar családnévátlasz mutatóványai, valamint HAJDÚ MIHÁLY jelenkori munkái alapján a *Fazekas* sem kivétel e tendencia alól. A családnév történeti előfordulásainak vizsgálatán keresztül a név egykori lehetséges alakváltozatait és azok területi tagolódását az egyes területek nyelvjárási sajátosságaival összefüggésben tárom fel. Emellett – felhasználva a néprajztudomány eredményeit – egy olyan, a fazekassághoz kötődő magyar eredetű családnév gyakoriságát és területi előfordulását is bemutatom, amely a mesterség specifikálódásával, a nevet adó és használó egyén és közösség nézőpontjával is kapcsolatba hozható.

Tanulmányom egyik célja a közelmúltban adatbázissá formált 1715. és 1720. évi országos összeírás, valamint a Történeti magyar családnévátlasz egyfajta felhasználási lehetőségének bemutatása. A néprajzi-mesterségtörténeti háttér részletezőbb ismertetése név és motiváció lehetséges összefüggéseinek felderítésében nyújthat segítséget.

Kulcsszók: *Fazekas*, *Gerencsér*, történeti névföldrajz, mesterségtörténet, köznévi előfordulások, közszo és családnév területisége.

1. Bevezetés. Számos 'fazekas' jelentésű tulajdonnév része a történeti és a jelenkori magyar névanyagnak. Legtöbbjük idegen eredetű, csupán tulajdonnévként használatos, a névelemként funkcionáló lexéma közszóként nem adathozható a magyar nyelvben. Ilyen többek között az *Ollár*, a *Loncsár*, a *Hrncsar* és ezek különböző változatai. A *Gerencsér* és variánsai azonban nem kizárólag a névkincsben, hanem tájszóként a szókészletben is jelen vannak egyes területi nyelvváltozatokban. Munkámban a *Fazekas* és a *Gerencsér* családnévet, valamint ezek alakváltozatait vizsgálom nyelvföldrajzi szempontból. A történeti és jelenkori adatok összevetésével lehetőség nyílik a két családnév névanyagban betöltött szerepének folyamatszerű megfigyelésére. Munkám célja emellett a közszo és a tulajdonnév kapcsolatának, a szókészletben és a névanyagban való működés egyes sajátosságainak feltárása. Megállapításaimat a Történeti magyar családnévátlasz (TMCsA.) anyagára (erre lásd N. FODOR – F. LÁNCZ 2011; N. FODOR 2014: 451–452), valamint a Mai magyar családnévátlasz mutatóványlapjaira (VÖRÖS 2010) és a Kis magyar családnévátlasz (KMCsA.) adataira alapozom.

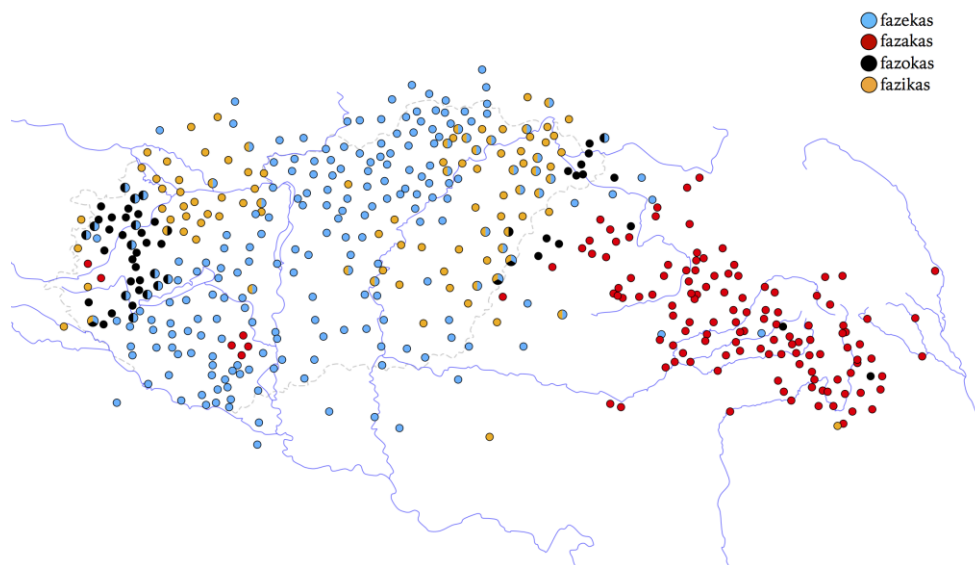
2. A két közszo és a néprajzi háttér

2.1. A közszo és a tulajdonnév kapcsolatának feltárásában kiemelt szerep jut a jelentésnek, így a fazekasmesterséghez kapcsolódó háttérismereteknek is (amely a ké-

sőbbi munka során annak felderítéséhez is adalékokkal szolgálhat, hogy kik viselhettek *Fazekas* vagy *Gerencsér* nevet). A *fazekas* a tájszótári anyagba nemcsak hangalakváltozatai miatt került be, hanem különböző speciális jelentései miatt is. Dunaszegről 'edények drótozását, foltozását végző vándoriparos, drótos', Kiskunhalasról, Bátáról és Mezőkövesdről 'deszkából, sárból vagy vályogból készült edénytartó polc', Sárhidáról pedig 'kavicsjáték' jelentésben is adatolható (ÚMTsz. *fazekas*). A VARGHA FRUZSINA SÁRA által létrehozott integrált atlaszlapok (bővebben lásd <http://geolingua.elte.hu>) segítségével a szó hangalakváltozatainak előfordulásai igen pontosan körülhatárolhatók: *fazikas* a Tiszántúlon és a közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régió középső és északi részén, *fazokas* a Nyugat-Dunántúlon és néhány északkeleti kutatóponton, *fazakas* pedig a Mezőségben, a szé-kely és a moldvai nyelvjárási régióban jellemző.

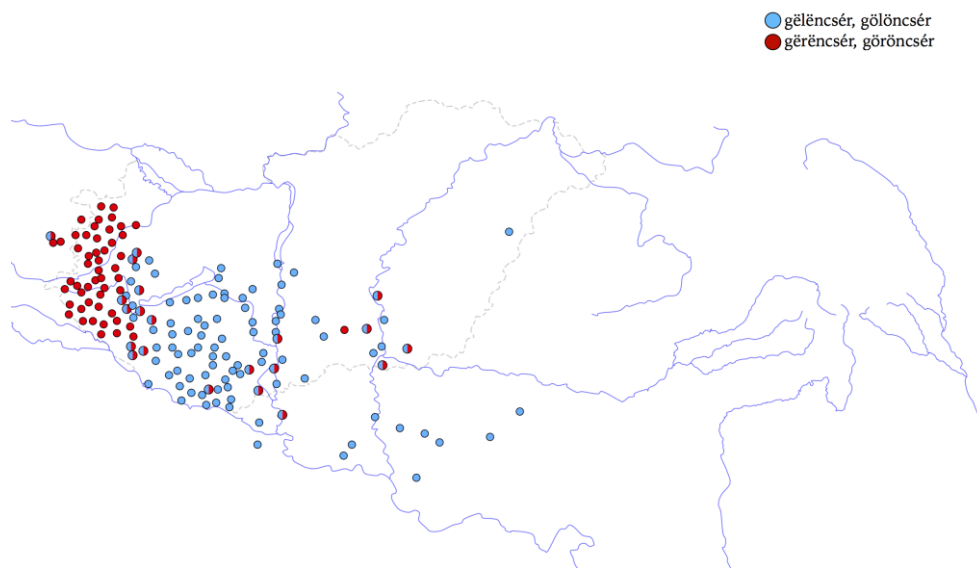
1. ábra

A *fazekas* jelenkori alakváltozatai és előfordulásai (integrált térképlap)

Alaki tájszóként a *gelencsér* jellemzően a Dunántúlról adatolható, labiális változatai azonban előfordulnak Szentesen és Hódmezővásárhelyen (*gölöncsér*), valamint Hercegszántón is (*göröncsér*, *göröncsös*). A lexéma 'kályhás' jelentésben használatos Kákcson és Felsőörben (ÚMTsz. *gelencsér*). Mindkét lexémához kapcsolódik tehát specifikusabb, területi kötöttségű jelentés is. A térképlapokon egyértelműen kirajzolódik, hogy a *gelencsér*, *gölöncsér* változatok a Dél-Dunántúlhoz kötődnek, a lexéma tremulánst tartalmazó változatai pedig inkább a nyugati területekhez.

2. ábra

A *gelencsér* jelenkori alakváltozatai és előfordulásai (integrált térképlap)

2.2. A fazekasmesterséghez kapcsolódó néprajzi háttérismeretek tovább árnyalhatják a két lexéma jelentéseit és ezek területiségét. A 20. század közepén Csákváron például azt nevezték *fazekas*-nak, aki tűzálló földből, ún. *fazékföld*-ből készített edényeket. A sárga földet (nem tűzálló anyagot) használókra a *tálas*, a mázatlan vörös edényt készítőkre pedig a *korsós* megnevezés volt használatos. Más területeken a készített munka jellege, formája volt nagyobb hatással a megnevezésbeli különbségek kialakulására: a *tálas* készíthetett fennálló edényt, a *fazekas* viszont jellemzően nem készített tálakat. Emellett a jelentés társadalmi csoportok szerinti tagolódására is találunk példát: Tatán a *tálas* és a *korsós* kifejezetten a bér munkás legényre vonatkozott, míg a *fazekas* inkább mesterembert vagy manufaktúrában dolgozót jelentett (KRESZ 1960: 298, 301; NéprLex. 2: 71–83. *fazekasság*).

A megnevezést döntően az anyag minősége és az edény formája (bővebben lásd IGAZ–KRESZ 1965: 90–92), valamint a kettő közötti kapcsolat befolyásolta (KRESZ 1960: 329). A lexémák jelentéselkülönülésében tehát meghatározó szerepe volt a szakágak kialakulásának, illetve szakosodásának és az egy-egy területhez köthető közösségek által kialakított nyelvi konvenciónak. A különböző fazekasközpontokban eltérő arányban fordultak elő az egyes ágak, ami a tűzálló anyag lelőhelyével is összefüggésbe hozható (bővebben lásd A tűzálló anyag első csoportjának lelőhelyei MATTYASOVSKY JAKAB és PETRIK LAJOS 1885-ben közzéadott katalógusa alapján, vö. KRESZ 1960: 304). A *gerencsér*, *gölöncsér* kifejezésben viszont nem

a szakosodás, hanem a beszélő nézőpontja kerül előtérbe: a szót jellemzőbben a fazekastermék vásárlói használták leginkább a Nyugat-Dunántúlon. Itt a rendelkezésre álló nyersanyag miatt nem jelent meg olyan erőteljesen az egyes ágak elkülönülése, mint más vidéken, a mesterember viszont másképp nevezte magát, mint amilyen kifejezéssel vásárlói illették őt (KRESZ 1960: 301).

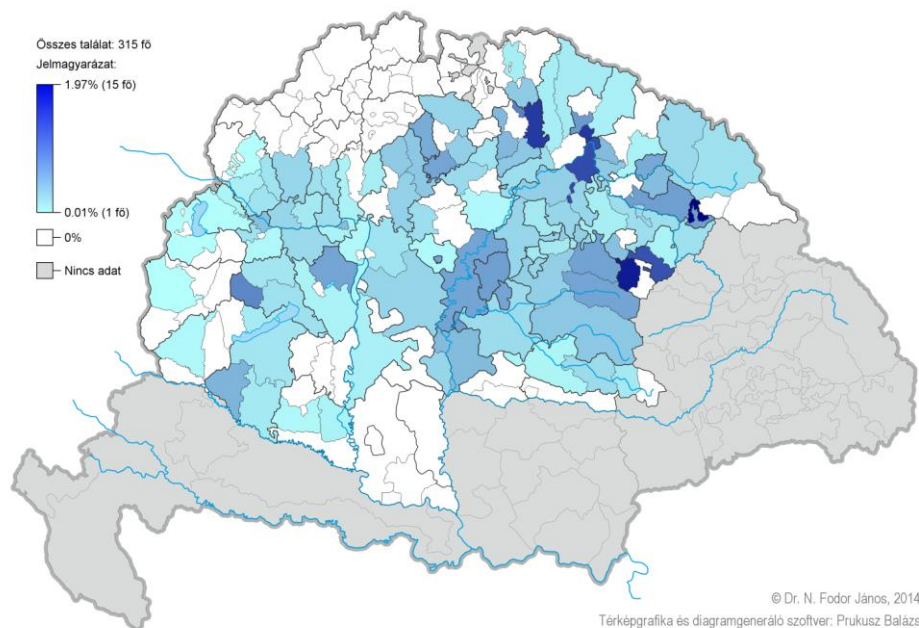
3. A történeti és a jelenkori adatok áttekintése, összefüggései

3.1. A *fazekas* és a *gerencsér* lexéma korai előfordulásaira a tulajdonnévi használat jellemző. Előbbi a 13. századtól adatolható, helynévi és személynévi előfordulását a 14–15. századtól számos példa mutatja. A névelőfordulások között *Fazekas*, *Fazakas* és *Fazokas* egyaránt megjelenik. Az eltérő írásmódok a mögöttük húzódó különféle okoktól függetlenül jelezhetik, hogy a lexéma illabiális és labiális változata egyaránt része az ekkori névanyagnak. A 12–13. századi oklevelekben a *gerencsér* helynévként (első előfordulása: VeszprAd.), későbbi forrásokban személynévként funkcionál. Első közzői adatolása jóval későbbi, a 16. század végéről származik: „Az *gerenchyer* auagy fazokas tudomanya zerint” (TESz. *gelencsér*). Írásmódját tekintve következetesnek mondható, leggyakoribb a *Gerencer* alak, emellett megjelenik *Girinchar* és *Gherencer* is. A jelenkori tájszó hangalak sokszínűségének azonban a korai történeti anyagban nincs nyoma, kizárólag illabiális és *r*-es alakváltozatok jelennek meg. Közzői előfordulásra a korai okleveles adatok között egyik lexéma esetében sem találhatunk példát, a *fazekas* azonban névként, írásmódját tekintve is többváltozatú a *gerencsér*-nél (Oklsz. *Gärensér* és *Fazékas*).

3.2. A Történeti magyar családnévátlasz 1715-ös és 1720-as anyagában a névviselők számára és arányára vonatkozó pontos adatok állnak rendelkezésre. A *Fazekas* és változatai (*Fazakas*, *Fazékas*, *Fazikas*, *Fazokas*) Bars és Zólyom megyétől északra fekvő területek, valamint egyes déli megyék kivételével a nyelvterület egészén előfordulnak. Az összeírásban szereplők 0,16%-a viseli a név valamely változatát, legtöbben Abaúj és Szatmár megye keleti, Szabolcs északkeleti, Ung és Kraszna nyugati, valamint Közép-Szolnok déli és nyugati járásaiban. Ezekben a területeken a névviselők közel 1,5–2%-a viseli az alakváltozatok valamelyikét családnévként (TMCsA. 1715, 1720: A *Fazekas* családnév és alakváltozatainak mennyiségi és területi előfordulása).

3. ábra

A Fazekas családnév és alakváltozatai földrajzi kiterjedése (TMCsA. 1720)

A variánsok között a *Fazekas* a leggyakrabban előforduló. Az *a*-zó, *i*-zó és *o*-zó adatok száma jóval alacsonyabb az *e*-s formánál, és jellemzően egy-egy területhez köthető. A *Fazakas* Szatmár megye keleti és Kraszna nyugati részén a legjellemzőbb (9 névviselő, a járásban összeírtak 1,97%-a), emellett kizárólagos változat Máramaros megyében, de alig néhány előfordulással. Az *e*-s forma mellett megjelenik még Bihar északi és Szatmár déli jáásaiban. Az *i*-zó variáns Ung megye délnyugati felében a legjellemzőbb, de az összeírt névviselők számához viszonyítva kevésbé gyakori (0,82%), megjelenik mellette a *Fazekas* is, csakúgy mint Abaúj és Bihar megyében. Kizárólagos változatként Zemplén és Ung északi részén fordul elő, valamint Győr északi és nyugati jáásaiban. Az *o*-s változat Szatmár északi jáásaiban a leggyakoribb, de a Tiszától keletre, Csongrád és Békés megyében adatolható, emellett Nógrád, Komárom, Baranya, Moson és Sopron megye egyes területein alacsony számban kizárólagos változatként is. A változatokról összességként megállapítható, hogy a *Fazakas* előfordulásai a partiumi területekre koncentrálódnak, a *Fazikas* keleten jellemzőbb, de Északnyugat-Dunántúlon is előfordul, a *Fazokas* pedig keleten gyakoribb, de északon és a Nyugat-Dunántúlon is

számos helyről adathozható (TMCsA. 1715, 1720: A *Fazekas* családnév alakváltozatainak területi jellemzői).

3.3. A *Gerencsér* és változatai területileg jól körülhatárolhatóan vannak jelen a történeti és a jelenkori adatbázisban. A családnév a *Fazekas*-nál jóval ritkább, a történeti összeírásban szereplők mindössze 0,05%-a viseli ezt a nevet. Az adatok mindegyike a Dunántúlhoz köthető; itt legalább olyan gyakori, mint más területeken a *Fazekas* valamely variánsa (a leggyakoribb Zalában: 1,2%). A 'fazekas' jelentéskörű nevek kizárólagos változata Zala megye keleti részén, Sopron és Moson megyében, valamint Vas, Baranya, Tolna és Komárom egyes járásában. A hangalakváltozatok között az illabiális jellemzőbb, de a gyakoriságot tekintve nem mutatható ki olyan markáns különbség, mint a *Fazekas* variánsai között. A térképen jól látható, hogy a családnév előfordulása azokon a területeken jellemzőbb, ahol a *Fazekas* ritkábban vagy egyáltalán nem adathozható (TMCsA. 1715, 1720: A *Gerencsér* családnév és alakváltozatainak mennyiségi és területi előfordulása).

4. ábra

A *Gerencsér* családnév földrajzi kiterjedése (TMCsA. 1720)

3.4. A KMCsA. anyaga lehetővé teszi, hogy a község szinkrón, és a családnév történeti és jelenkori adatainak együttes vizsgálatát, így a két névvel területi kötöttségének és gyakorisági változásainak folyamata is megfigyelhető.

A *Fazekas* valamely változata a jelenkori adatbázisban is hasonló arányban jelenik meg, mint a történeti anyagban. A névvisezők 0,18%-a viseli ezt a családnevet, az alakváltozatok között a *Fazekas* a leggyakoribb. A variánsok közti különbségek már jóval élesebbek a TMCsA.-ban láthatóknál. A *Fazekas* mellett a *Fazakas* jelenik meg nagyobb számban (809 névvisező), más változatok (*Fazokas*, *Fazacos*, *Fozekosh*, *Fazacas*, *Fazikas*, *Fozekos*, *Fazekash*, *Fazekes*, *Fazekosh*) viszont csak néhány vagy mindössze egy adattal szerepelnek. A jelenkori térkép alapján is a Dunától keletre gyakoribb a családnév, a nagyságrendi arányok viszont kissé eltolódtak: Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megyében a névvisezők majdnem 3%-a *Fazekas*. A történeti adatoknál a legmagasabb érték sem volt ilyen kimagasló (KMCsA. 266–267. *Fazekas*).

A mai magyar családnévátlasz mutatónyelvi lapjai (VÖRÖS 2010: 167–168) alapján a *Gerencsér* esetében is hasonló változás figyelhető meg. A név jelenkori területi előfordulása a történeti adatokéhoz hasonlóan alakul, a gyakorisági különbségek viszont sokkal jelentősebbek. Zala és Somogy megyében a névvisezők 3–4,5%-a viseli a *Gerencsér*-t vagy valamely változatát. A szinkrón anyagban az *r*-t tartalmazó variánsok fordulnak elő sűrűbben, a labiális és illabiális változatok között azonban nem figyelhető meg releváns különbség.

A szinkrón térképlapok alapján sehol sem kizárólagos sem a *Fazekas*, sem a *Gerencsér* előfordulása, alacsony számban mindkét családnév adatolható az ország egész területén. (Mivel a mai magyar családnévátlasz anyaga a jelenlegi országhatárokon belüli névanyagot tartalmazza, a történeti és a jelenkori adatok összevetésekor tett megállapítások érvényességi köre is erre a területre korlátozódik.)

4. Összegzés. A két családnév vizsgálata során megállapítható, hogy gyakorisági eltéréseik markánsabban jelennek meg a szinkrón névanyagban, területi kötöttségük viszont ennél összetettebb módon változik. A *Fazekas* és variánsai szinkrón névelőfordulásai között kiemelkedően magas a köznyelvi változat aránya, de már a TMCsA.-ban is a ma köznyelvnek tekinthető változat adatolható nagyobb gyakorisággal. Más változatok száma és aránya a történeti adatbázishoz képest alacsonyabb a jelenkori névanyagban, ami a névanyag köznyelv felé tolódásának példaként is értelmezhető. A jelenkori változatok alacsony reprezentáltsága miatt a területiség itt kevésbé releváns szempont, mint a történeti anyagban. A területi kötöttségű tájszóként előforduló *gelencsér*-re ugyanez nem mondható el. A *Gerencsér* családnévként a történeti és a szinkrón anyagban is egyaránt a Nyugat-Dunántúlon jellemző. A lexéma tájszó voltával hozható összefüggésbe, hogy a családnévnek sem emelkedik ki egyetlen „presztízsváltozata”, illabiális és labiális, *r*-t és *l*-t tartalmazó alakok egyaránt jelen vannak a névanyagban.

A fazekasok számára használható tűzálló anyagokról készült 19. századi térképpel összevetve további összefüggések feltárására nyílt lehetőség, mely túlmutat a jelen dolgozat keretein. A néprajzi ismeretek, az anyagminőség és a készített termék, valamint a fazekasmesterség terminológiája és a hasonló jelentéskörű család-

nevek közti kapcsolat feltárásához a *Tálas*, *Korsós*, *Csupor*, *Bögre*, *Szilke* stb. családnevek történeti és jelenkori vizsgálata szükséges.

A mesterségtörténeti háttér csupán egy a két családnév területi megoszlásának és gyakoriságának alakulását befolyásoló tényezők közül. Jelen munka célja a Történeti magyar családnévátlasz egy lehetséges alkalmazási módjának bemutatásán túl a témához kapcsolódó néprajzi eredmények felhasználása volt. A *Fazekas* és *Gerencsér* egymáshoz való viszonya és területi kötöttségű alakváltozataik a névviseléssel, névváltoztatással kapcsolatos eddigi tudományos munkákkal és eredményekkel összefüggésben további értelmezésre várnak.

Hivatkozott irodalom

- N. FODOR JÁNOS – F. LÁNCZ ÉVA 2011. A Történeti magyar családnévátlasz előmunkálatairól. *Névtani Értesítő* 33: 175–190.
- N. FODOR JÁNOS 2014. Név földrajz és etimológia. Mutatvány a Történeti magyar családnévátlasz lexikális térképlapjaiból. *Magyar Nyelvőr* 138: 451–460.
- HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Tinta Kiadó, Budapest.
- IGAZ MÁRIA – KRESZ MÁRIA 1965. A népi cserépedények szakterminológiája. *Néprajzi Értesítő* 47: 87–130.
- KMCsA. = VÖRÖS FERENC, *Kis magyar családnévátlasz*. Kalligram, Pozsony, 2014.
- KRESZ MÁRIA 1960. Fazekas, korsós, tálas – Néhány szempont fazekasközpontjaink kutatásához és összehasonlításához. *Ethnographia* 71: 297–379.
- NéprLex. = *Magyar néprajzi lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- Oklsz. = SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAY GYULA, *Magyar oklevélszótár*. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TMCsA. 1715, 1720. = *Történeti magyar családnévátlasz 1715, 1720*. Digitálisan tárolt adatbázis. Kutatásvezető: N. FODOR JÁNOS.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VÖRÖS FERENC 2010. Mutatvány a mai magyar családnévátlasz előmunkálataiból. *Magyar Nyelv* 106: 156–169.

Somogy megye történeti családneveinek névföldrajzi vizsgálata – különös tekintettel a név és az etnikum összefüggéseire

KAPOSI DIÁNA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
kaposi.diana@gmail.com

Peremterületek vizsgálatakor az egyik legszembetűnőbb jelenség a két- vagy többnyelvűség, illetve a kevert etnikai jelleg. A különböző népek egymás mellett élésére nemcsak történelmi adatok szolgálnak tanúbizonyságul, hanem ehhez sokban hozzájárul a nyelvészet is. Jelen tanulmány a névtan segítségével igyekszik ezt igazolni Somogy megye 18. századi családnévanyagán keresztül. A kutatás három összeírást vesz alapul: először az 1715-ös első, majd az 1720-as második országos adóösszeírást, illetve az 1773-as országos helységösszeírást. A tanulmány célja, hogy ezen írott dokumentumok alapján reprezentatív képet mutasson a 18. század eleji Somogy megye nemzetiségi összetételének változásairól és lehetséges migrációs folyamatokról.

Kulcsszók: Somogy megye, etnikum, névtan, migráció, 1715. évi országos adóösszeírás, 1720. évi országos adóösszeírás, 1773. évi országos helységösszeírás.

1. Peremterületek vizsgálatakor az egyik legszembetűnőbb jelenség a két- vagy többnyelvűség, illetve a kevert etnikai jelleg. A különböző népek egymás mellett élésére nemcsak történelmi adatok szolgálnak tanúbizonyságul, hanem ehhez sokban hozzájárul a nyelvészet is. Az e témában szép eredményeket felmutató dialektológia, geolingvisztika, illetve a nyelvi kontaktológia mellett nem elhanyagolhatók a névtan eredményei sem. Jelen tanulmány ezt igyekszik igazolni Somogy megye 18. századi családnévanyagán keresztül. Annak ellenére, hogy Magyarország területe az 1700-as évek elején nem ért véget Somogy megyénél – a mai Horvátország területe mindvégig független volt, és ez nem csupán nyelvi, hanem etnikai eltérést is jelentett –, a megye joggal nevezhető peremterületnek már a vizsgált korban is. A kutatás három összeírást vesz alapul: először az 1715-ös első, majd az 1720-as második országos adóösszeírást, illetve az 1773-as országos helységösszeírást. A tanulmány célja, hogy ezen írott dokumentumok és a névtan segítségével reprezentatív képet mutasson a 18. század eleji Somogy megye nemzetiségi összetételének változásairól, lehetséges migrációs folyamatokról.

A névanyag elemzése előtt röviden felvázoljuk azokat az eseményeket, amelyek meghatározók voltak a megye életében, valamint hatással lehettek az etnikumok keveredésére. Az egyik legmeghatározóbb esemény a(z) – összeírások keletkezése előtti – másfél évszázados török uralom volt. Népesedés szempontjából a 17. század Európa-szerte sem mutatott kimagasló értékeket, ám Magyarország még így is messze elmaradt a török által meg nem szállt szomszédjaitól. WELLMANN IMRE

(1989: 25) tanulmányában számszerűsíti ezeket az adatokat: „1500 táján 4 millióra tehetjük a Kárpát-medence lakosságát; ez akkor közel 5%-át alkotta Európa népességének. Jó 180 év múlva, a török uralomtól megszabadító háború előestéjén ezek a számok legfőljebb így alakultak: 4,2 millió, 3,8%. Míg Európa lakossága a 16. század eleje óta 58,7, benne Magyarországé pusztán 5,0%-kal növekedett”.

A török által megszállt Somogy megyében ez idő alatt a jogszolgáltatás teljesen megszűnt, a vármegye közbiztonsága ezzel párhuzamosan csökkent, ezt a problémát megoldandó csatolták 1596-ban Zala megyéhez. A török utáni belháborúk (Rákóczi-szabadságharc), illetve a pestisjárvány terjedése e megyében is gátolta az újjászerveződést, mely csak a szatmári békét (1711) követően, az országgyűlés alkalmával indult meg. Az 1712–15. évi országgyűlés két ponton fontos a megye további alakulása szempontjából. Somogy megye ettől az alkalomtól válik ismét önálló vármegyévé a jogszolgáltatás visszaállításával, valamint ekkor rendelik el az első, egész országra kiterjedő adóösszeírást a korábbi, igazságtalan adóztatási rendszer felszámolása miatt. Ezen összeírás hiányosságai miatt öt évvel később, 1720-ban újabb, egész országra kiterjedő összeírást rendeltek el, ám arányaiban ez sem mutatott más eredményt. „Az 1715-ös összeírás mintegy 165 000 névvel szemben az 1720-as összeírásban 178 500 név áll. [...] Ezek a források nyilván a korabeli Magyarország lakosságának csupán egy részét, nagyjából 4–4,5%-át foglalták magukban, bővebb (pl. a nemességre is kiterjedő) számbavétel azonban nem áll rendelkezésünkre a 18. század elejéről és az azt megelőző évszázadokból” (N. FODOR 2014: 451).

2. A magyar szakirodalom számos rendszerezési lehetőséget nyújt a családnevek vizsgálatát illetően, rendszerint a nevek motivációjának vizsgálatából kiindulva (KUBINYI 1885; MELICH 1943; BENKŐ 1949; ÖRDÖG 1973; B. GERGELY 1977; CsnSz.; CsnVégSz.; HAJDÚ 2003; CsnE.). E munkák lényege, hogy a névadás aktusa motivációhoz kötött, és a modellek ezen (lehetséges) motivációkat tartalmazzák (bővebben lásd N. FODOR 2010: 58–62, 69–85). A megye etnikai összetételének vizsgálatához azonban nem elegendő a (magyar eredetű) motivált nevek tanulmányozása, hiszen az etnikai megoszlást nem a magyar eredetű neveken belül különíthetjük el, hanem éppen az idegen és a magyar eredetű nevek különbségei, arányai mutatják biztosabban. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a névetimon csupán közvetve és feltételesen utalhat az etnikai hovatartozásra, viszont a 19. századot megelőző időszakból nem rendelkezünk etnikumra közvetlenül utaló összeírásokkal, így a személynevek ilyen jellegű tanúságtétele nem hagyható figyelmen kívül (a névanalízisről lásd bővebben: BAGDI–DEMETER 2007; N. FODOR 2011, 2013; FARKAS 2013).

Az 1715-ben, majd 1720-ban összeírt családnévanyag egészét tehát magyar és idegen eredetű nevek egyaránt alkotják. Az első összeírás alkalmával Somogy megye összes adózóinak száma 2450 fő volt, ebből 316 volt idegen eredetű, 1720-ban pedig 2878 főre emelkedett az adózók, ezzel párhuzamosan 332-re az idegen eredetű nevek száma. Az arányok tehát megmaradtak, de kisebb mértékű növekedés kimutatható.

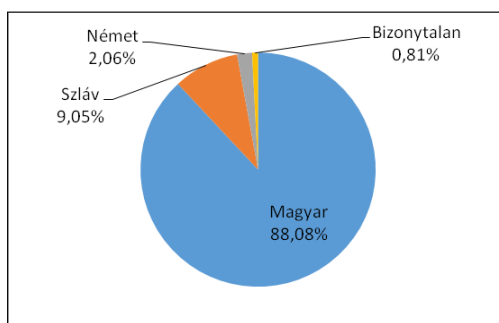
Az tehát, ami közvetlenül mutatja a kapcsolatot név és etnikum között, maga a névetimon. Az idegen eredetű (szláv, német) neveknél maga a migráció közvetet-

tebbnek tekinthető. A magyartól eltérő idegen hangzás arra enged következtetni, hogy e nevek viselői feltehetően még nem asszimilálódtak, vagy az asszimilációs folyamat éppen csak megindulhatott. Adalék és segítség ezekben az esetekben a családnévanyag mellett feltüntetett keresztnévanyag is. A Somogy megye névanyagában szereplő *Adolph Kinich* nevű személynél például a név végződésének dilemmáját – ti. hogy szláv eredetű névre utaló *-ics*, vagy német eredetű névre utaló *-ch* végződést értett az összeíró – a keresztnév segíti eldönteni. A jellegzetesen német *Adolph* ebben az esetben a német eredetű nevekhez sorolja be a családnevet. Támpontot jelent ugyanakkor az egy-egy faluban elhelyezkedők száma és aránya is. A még nem asszimilálódott adófizetők az esetek többségében tömbökben helyezkedtek el, vagyis valószínűsíthető, hogy primer telepesként érkeztek a településre.

Ahogy a magyar eredetű nevek esetében, úgy az idegen eredetű nevek „megnevezés[é]ben [is] mint kognitív aktusban kiemelkedő szerepe van a megnevező nézőpontjának: annak a kiindulópontnak, amelyből a dolgok elrendeződnek” (SLÍZ 2012: 285–288). E tanulmányban azonban másodrendű, hogy egy családnév nem *Kovács*, hanem *Schmied* (ugyan jelentésük egyezik), a fő kategória, melybe a *Schmied* beletartozik, a német eredetű név. Az idegen eredetű nevek motivációival tehát láthatóan szükségtelen e tanulmányban foglalkozni, hiszen a családnevek az etnikumot a motivációk nélkül is tükrözik. Ezek alapján Somogy megye névanyaga eredet szerint három fő csoportra tagolódik: magyar, német, illetve szláv eredetű nevek (ez utóbbi túlnyomórészt a délszlávokat jelenti). Ezek mellett ki kell jelölnünk egy bizonytalan eredetű, de feltehetően nem magyar etimonú nevek kategóriáját is. A megyén belül mindkét összeírás alkalmával hasonló arányok látszódnak, és annak ellenére, hogy 1720-ban már olyan falvakról is van adat, melyekről 5 évvel azelőtt nem volt, csupán 16-tal növekedett az idegen eredetű nevek száma, tehát a német területekről kiinduló 18. századi nagy arányú migráció még nem indult meg.

1. ábra

A nevek etimológiai megoszlása (az 1715. évi összeírás alapján)

3. Somogy megye névanyagában a magyar eredetű nevek mellett a második legnagyobb kategória kétségkívül a szláv eredetű neveké (lásd 1. ábra). 1715-ben szláv név 63 faluban fordult elő (nem foglalkozva most a bizonytalan kategóriával, melyben szintén lehetnek még idegen eredetű nevek). Ez a 63 falu többnyire jobbágyközség volt kettő kivételével: Babócsa és Szigetvár, melyek mezővárosi rangban voltak. E falvak nagy része Somogy megye déli részén található, de elszórtan akadtak a belső, illetve az északi területeken is szláv eredetű nevek. Feltűnő különbség, hogy míg a déli területeken a szláv eredetű nevek tömbökben fordultak elő, addig a megye északabbi területein csupán elszórva településenként. Ez egyrészt sejtetheti ugyan, hogy az asszimilációs folyamatok ezeken a területeken elindultak, másrészt megjegyzendő, hogy ezek a falvak meglehetősen kicsik voltak, előfordult olyan település is, ahol csupán két adózót írtak össze. 1720-ban a falvak száma 53-ra csökkent, a névelőfordulások azonban növekedtek. Míg az első összeírás alkalmával 246 szláv eredetű név állt rendelkezésünkre, addig 5 évvel később ez 262-re nőtt. Jól jellemzi a kor igen gyors és intenzív migrációs folyamatait, hogy e nevek viselői 5 év elteltével már nem ugyanabban a faluban éltek, vagyis „nem állapod[t]ak meg vándorlásuk első állomásán, hanem továbbköltöztek, keresve jobb természeti és társadalmi lehetőségeket, miközben magukkal sodor[t]ák azokat, akik már meggyökereztek” (SZITA 1993: 10).

Bár a szláv eredetű nevek kevesebb településen képviseltették magukat 1720-ban, mint 5 évvel korábban, a német eredetű neveknél ennek ellenkezője látszik. Számuk 66-ról 70-re nőtt, és míg az első összeírás alkalmával 14, addig a második összeíráskor 16 településen írtak össze német eredetű nevet, kevés kivételtől eltekintve a nagyobb mezővárosokból.

A névetimonokat vizsgálva Szigetvár és Babócsa különösen is kiemelkedik a felsorolásból, és főként a szláv eredetű nevek esetében jelentős megoszlást mutat még Buzsák, Berzence, Lengyeltóti, Barcs, Szentmiklós és Nagyatád. 1715-ben Szigetváron a 74 összeírt adófizetőből 46 személynek, vagyis az itt élő adófizetők 62%-ának volt idegen eredetű neve; 39 német és 7 szláv etimonú. Egy 1773-ban készült összeírás, a fentebb már említett helységtár, a *Lexicon Locorum* (a továbbiakban: *LexLoc.*) teljes mértékben alátámasztja ezt az arányt. Szigetvár az egyik olyan település, ahol három bejegyzett beszélt nyelv is látható (a másik egy Fiad nevű jobbágyközség a megye északi részén): német, szerb és magyar. A német eredetű nevek feltehetőleg a császár által odatelepített németeket jelölték. Annyi bizonyos, hogy két lovas- és két gyalogosszázad állomásozott a településen, a névanyagban 4 lovaskapitány neve ki is van emelve: *Héher András*, *Ajszer János*, *Pozsony János* és *Péter János*. Egy Szigetvárhoz közel fekvő településen, Lábodon található még számottevő német eredetű név. Mindezekből jól látszik, hogy német név igen kevés településen látható, s a megfigyeléseink arra engednek következtetni, hogy e nevek inkább csak a nagyobb, mezővárosi rangban lévő településeken találhatók. Jól reprezentálja ezt Barcs esete, mert annak ellenére, hogy a település szintén a Szigeti járáshoz tartozik, vagyis Szigetvár közvetlen vonzáskörzetében

található, egyetlen német etimonú név sem fordult itt elő. Ezzel szemben német eredetű nevek találhatók a közeli Babócsán, mely nem jobbágyközség volt (mint Barcs), hanem szintén mezőváros – igaz, kisebb, mint Szigetvár.

Annak ellenére, hogy a németeknél is beszélhetünk önkéntes migrációról „Hessenből, illetve szekunder telepesként főleg Tolna megyéből, néhányan Baranyából” (SZITA 1993: 63), a többség mint primer telepes, mégis betelepített volt. A bécsi kormány a magyar birtokosok helyébe ugyanis német birtokosokat telepített, I. Lipót (1657–1705) célja ezzel a magyarság felhígítása volt egy hozzá hű réteggel, lehetőleg német nemzetiségűekkel (WELLMANN 1989: 49–50). Ilyen szervezett betelepítés nem csupán a németeknél fordult elő. A szlávság esetében szintén nyomon követhető: jó példa erre Lengyeltóti esete. „Lengyeltóti a Lengyel familia telepítése – írja SZITA LÁSZLÓ (1993: 30), aki a megyében élő etnikumokat kutatta –, a Lengyel család eléggé kedvező körülmények közé nemzetiségi lakosságot fogadott: Dráva menti horvátokat, vendeket.” Ugyanő folytatja a település változásainak tanulmányozását, s később azt írja, hogy „Lengyeltóti magyar–szláv faluként ismert 1724–25-ben. A századvégi forrásokban »illir« jelzővel illeték, amely a horvát (sokac) népességet takarja” SZITA (1993: 23). A területi közelség miatt azonban az önkéntes betelepülés is mérvadó. Szélsőséges példa, de a török uralom „a szerb elem terjeszkedésének [...] nem csak hogy gátat nem vetett, hanem még elő is segítette. A szerbség egy része mohamedánná vált és a hódoltsági török gyarmatosítás nagy rezervoárja lett. Ők alkották a török hadak nyomában fosztogató martalóccsapatok zömét is” (KNIEZSA 1932: 49).

A szláv eredetű nevek területileg jóval nagyobb megoszlást mutatnak Somogy megyében, mint a német etimonú nevek. Amíg utóbbiak csupán a nagyobb mezővárosokban találhatók meg, addig szláv eredetű neveket szerte a megyében, igen gyakran a jobbágyfalvakban írtak össze. Babócsa mint mezőváros kivételnek tekinthető, itt ugyanis mindkét összeírásban kiugróan magas a szláv eredetű nevek száma. A LexLoc. adatai alapján 53 évvel később a hivatalosan bejegyzett beszélt nyelv a horvát. A fentebb már kiemelt településeket megvizsgálva a LexLoc. alapján – mely segít elkülöníteni a szlávság itt élő csoportjait –, Somogy megyében egyértelműen a horvátok aránya mérvadó. A szerbek Szigetvár kivételével az északi településeken adatolhatók olyan községekben, mint Buzsák, Vámos (ma Somogyvámos) és Kisberény.

1. táblázat

Idegen eredetű nevek megoszlása az adóösszeírásokban, valamint a települések beszélt nyelvei 1773-ban (jelmagyarázat: M = magyar, Szl = szláv, N = német, Sz = szerb, H = horvát)

Település neve		1715				1720				1773
		Adófizetők száma	Névetímon			Adófizetők száma	Névetímon			Beszélt nyelv
			M	Szl	N		M	Szl	N	
1	Szigetvár	75	28	8	39	53	12	11	30	M, N, Sz
2	Buzsák	42	30	12		64	47	17		Sz
3	Babócsa	28	3	22	3	26	12	10	4	H
4	Surd	23	16	7		19	19			M
5	Lábod	22	17		5	18	13		5	M
6	Udvarhely	21	15	6		20	14	6		M
7	Barcs	20	11	9		22	14	8		H
8	Berzence	19	8	11		20	9	11		H
9	Lengyeltóti	19	9	10		30	16	9	5	M
10	Segesd	19	12	7		33	21	12		M
11	Hedrehely	18	13	5		17	16	1		M
12	Táska	18	13	5		14	11	3		M
13	Gyékényes	16	10	6		20	19	1		M
14	Szentmiklós	15	6	9		18	9	9		H
15	Szenyér	15	10	5		12	9	3		H
16	Vámos	11	5	6		10	4	6		Sz
17	Nagyatád	9	1	8		7		7		H
18	Kisberény	9	3	6		8	4	4		Sz
19	Tótújfalu	5		5		3	2	1		H

A három összeírást összevetve olyan folyamatokba nyerhetünk bepillantást, mely jól jellemzi a hirtelen megindult népességmozgást. A földesúri adókedvezmények nagy vonzerővel bírtak, melyeket a földjeiken dolgozó jobbágyok három évig élvezhettek (vö. T. MÉREY 1997: 22; SZITA 1993: 5–17). Ennek letelte után azonban ismét megindult a költözés, egyfajta migrációs körforgást létrehozva. A kiemelt települések esetében is jól látható a változást vagy stagnálást regisztráló folyamat, melyek a legkülönbébb eredményeket produkálták. A nagyobb települések általában megtartották az arányokat, mint például Szigetvár vagy akár Babócsa esetében. Babócsán mindvégig a szláv eredetű nevek voltak többségben (lásd 1. táblázat), így nem meglepő az 1773-ban bejegyzett horvát mint beszélt nyelv. Annál változatosabb képet mutatnak a kisebb települések,

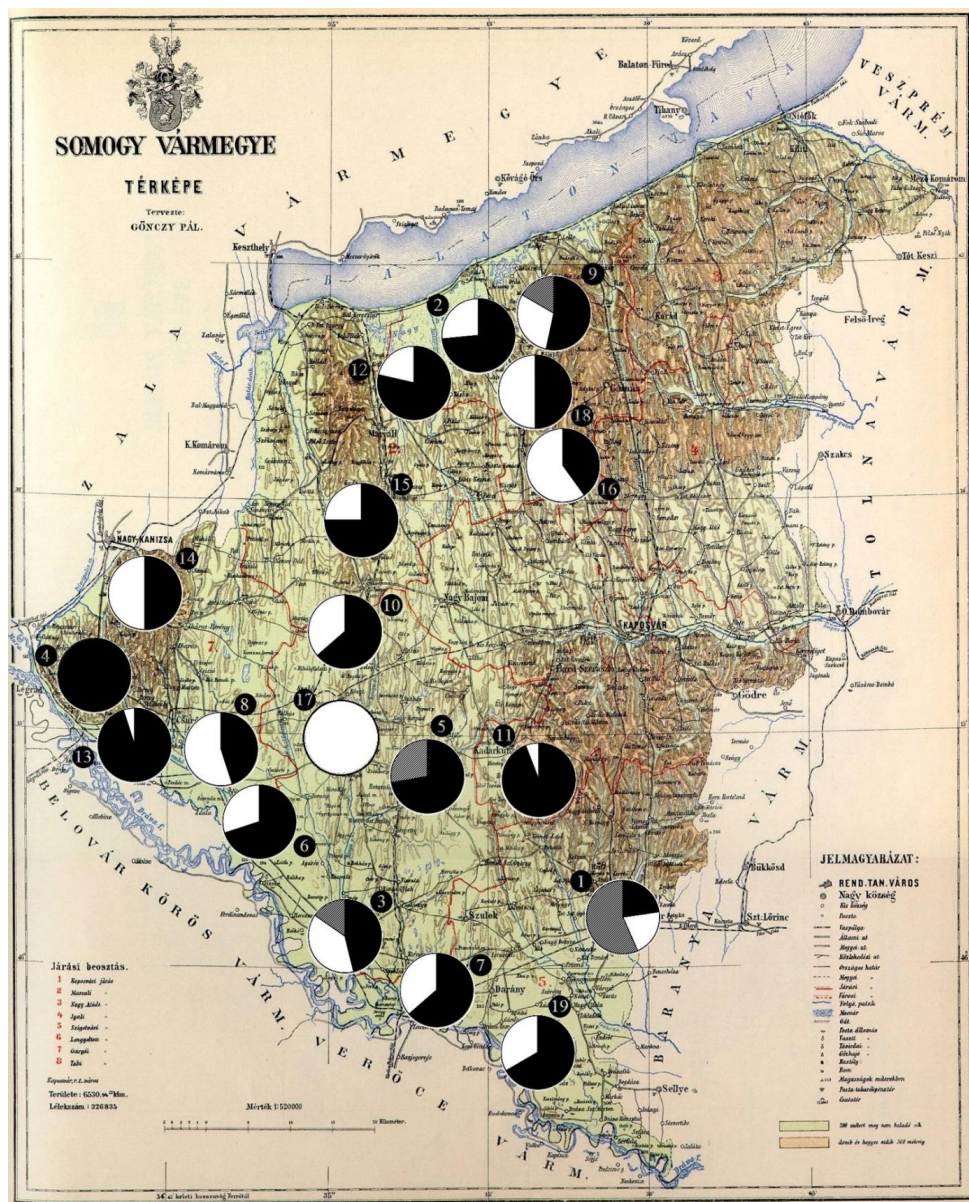
falvak, melyek lakossága teljes mértékben ki is cserélődhetett pár év alatt. A fent már említett Lengyeltóti esetében például horvát betelepítésekről beszélhettünk, azonban látszik, hogy már 1720-ban a magyar eredetű nevek kerülnek többségbe, s ez a többség meg is marad. Ennek ellenkezője látszik kirajzolódni Buzsákon, ahol még 1720-ban is a magyar eredetű nevek többségéről beszélhettünk, ám 53 évvel később már szlávok, pontosabban szerbek lakta faluvá vált. Érdekes a táblázatban szereplő legdélebbi település, Tótújfalú változása. 1715-ben kivétel nélkül szláv eredetű adófizetőket írtak össze ezen a településen, 5 évvel később már a magyar etimon többségét regisztrálták, majd 1773-ban a bejegyzett beszélt nyelv ismét egy szláv nyelv, a horvát volt. A táblázatban feltüntetett települések elhelyezkedését és a változások arányait a 2. és 3. ábra szemlélteti.

4. Somogy megye peremterület jellegét jól szemléltetik a táblázatok és a számok: a jobb társadalmi és természeti viszonyokat keresve áttelepült szlávok azonban nem feltétlenül maradtak azon az adott településen vagy akár a megyében, hanem folyamatosan tovább- és továbbköltözve egyfajta migrációs körforgást hoztak létre. Ebben pedig természetesen nemcsak ők, hanem a magyarok is részt vettek.

Az összeírások és a mintegy fél évszázaddal később készült LexLoc. azt a következtetést engedték levonni a névtan segítségével, hogy a 18. században Somogy megye túlnyomórészt magyar nemzetiségű, kiváltképp az északi és belső területeken. Délen a határ mentén szláv, leginkább horvát nemzetiség, délkeleten és északon pedig elszórva szerb nemzetiség a jellemző. A német nemzetiség elhanyagolható, arányuk csupán egyetlen mezővárosban tekinthető jelentősnek, itt is kizárólag a császári haderő miatt. Mindezeket figyelembe véve kijelenthető, hogy Somogy megye népességmozgását és a családnevek (valamint egyéb összeírások) tükrözte nemzetiségi megoszlását tekintve nem mutat kiugróan más eredményt, mint a szomszédos megyék, illetve nem marad el az országos tendenciától.

3. ábra

A nevek etimológiai megosztlása Somogy megye kiemelt településein 1720-ban (fekete = magyar; fehér = szláv; szürke = német)

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1949. *A régi magyar személynévadás*. Néptudományi Intézet, Budapest.
- CsnE. = HAJDÚ MIHÁLY, *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Tinta Kiadó, Budapest, 2010.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- CsnVégSz. = *Régi magyar családnevek névvégmutató szótára (XIV–XVII. század)*. Szerk. FARKAS TAMÁS – F. LÁNCZ ÉVA ANNA. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2009.
- DEMETER GÁBOR – BAGDI RÓBERT 2007. Migráció és asszimiláció a Partiumban 1715–1910. In: SÜLI-ZAKAR ISTVÁN szerk., *Tisztelettel Tanár Úrnak! 56 tanulmány Korompai Gábor 70. születésnapjára*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 299–308.
- FARKAS, TAMÁS 2013. Surnames of ethnonymic origin in the hungarian language. In: OLIVIU FELECAN szerk., *Proceedings of the Second International Conference on Onomastics „Name and Naming”: Onomastics in Contemporary Public Space*. Editura Mega, Cluj-Napoca. 504–517.
- N. FODOR JÁNOS 2010. *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban*. Magyar Névtani Értekezések 2. ELTE BTK, Budapest.
- N. FODOR JÁNOS 2011. Név és etnikum összefüggésének nyelvföldrajzi vonatkozásai a Történeti Magyar Családnévátlasz példaanyagában. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig II.: Családnév – helynév – kisebbségek*. Savaria University Press, Szombathely. 95–108.
- N. FODOR, JÁNOS 2013. The Geolinguistic Research of Historic Personal Names Found in the Carpathian Basin. In: OLIVIU FELECAN szerk., *Proceedings of the Second International Conference on Onomastics „Name and Naming”: Onomastics in Contemporary Public Space*. Editura Mega, Cluj-Napoca. 518–527.
- N. FODOR JÁNOS 2014. Névföldrajz és etimológia. Mutatvány a Történeti magyar családnévátlasz térképlapjaiból. *Magyar Nyelvőr* 138: 451–460.
- B. GERGELY PIROSKA 1977. *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1932. *A szlávok*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- KUBINYI FERENC 1885. A régi magyarok személynevei. *Turul* 3: 172–180.
- LexLoc. = *Lexicon Locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum / Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása*. Magyar Békeküldöttség, Budapest, 1920.
- MELICH JÁNOS 1943. Családneveinkről. *Magyar Nyelv* 39: 265–280.
- T. MÉREY KLÁRA 1997. *Somogy megye két nehéz évszázada (1695–1896)*. Kaposvár Megyei Jogú Város Közgyűlése, Kaposvár.
- ÖRDÖG FERENC 1973. *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SLÍZ MARIANN 2012. Tulajdonnév és kategorizáció. *Magyar Nyelv* 108: 282–291, 400–410.

- SZITA LÁSZLÓ 1993. *Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII–XIX. században*. Kaposvár Megyei Jogú Város Közgyűlése, Kaposvár.
- WELLMANN IMRE 1989. Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: EMBER GYÖZÖ – HECKENAST GUSZTÁV főszerk., *Magyarország története. 1686–1790. I.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Tolna megye 18. század eleji családneveinek vizsgálata – különös tekintettel a név és az etnikum összefüggéseire

P. KOCSIS RÉKA

Eötvös Loránd Tudományegyetem
p.kocsis.reka@gmail.com

A tanulmány a névanalízis módszerével vizsgálja a 18. század eleji Tolna megye etnikai képét az 1720-as Országos összeírás adatai és az 1773-as Lexicon Locorum alapján. A vizsgálat alapján jól követhetők a megyét érintő népesedési változások: megnő a települések száma és színesedik a megye etnikai képe; különösen sok német érkezik. A magyar etimonú családnevek motivációs vizsgálata kimutatta, hogy a nevek megközelítőleg 90%-a az öt leggyakoribb motivációs kategória egyikén osztozik. Ezek a foglalkozás, helyhez való viszony, rokoni kapcsolat, tulajdonság, néppel, népcsoporttal való kapcsolat. Röviden tárgyalásra kerülnek az etnikumra utaló, foglalkozásnévből származó és a tulajdonság után kapott nevek csoportjai.

Kulcsszók: névanalízis, 1720. évi országos összeírás, Tolna megye, történeti demográfia, etnikai hovatartozás, Lexicon Locorum, névadási motivációk.

1. Bevezetés. A tanulmány az 1720-as országos adóösszeírás alapján vizsgálja Tolna megye 18. század eleji etnikai helyzetét, a névtan, pontosabban a névelemzés módszere segítségével közelítve a történeti demográfiához. A dolgozatnak ezen túl célja az is, hogy a megye magyar eredetű családnévanyagát megvizsgálja a névadási motivációk felől, melyhez az elméleti keretet és a csoportosítási szempontokat N. FODOR JÁNOS „Személynevek rendszere a kései ómagyar korban” című munkájának (2010) funkcionális-szemantikai szempontokon alapuló rendszerezése adja. A tanulmány először rövid áttekintést ad Tolna megye korai történetéről a 18. század végéig, majd ismerteti az összeírásnak a megyére vonatkozó anyagát. A dolgozat egyik pillére a családnevek alapján kirajzolódó etnikai kép, melynek anyagát egybevetjük az 1773-ban készült Lexicon Locorum (LexLoc.) adataival. Másik pillére a motivációs vizsgálat, mely járásokra bontva vizsgálja az összes lehetséges névadási motiváció megoszlását.

2. Tolna megye története a 18. századig. A mai Tolna megye területe a Duna mentén helyezkedik el, amely már a bronzkor óta fontos közlekedési, gazdasági és stratégiai tengely volt, így lakottsága is nagyjából folyamatosnak mondható. A keltákat és a rómaikat követve a népvándorlás lezárultakor a magyarok honfoglalásával a terület nagyobb részét Árpád törzse (Megyer) foglalta el (MOÓR 1944: 18). A középkorra a terület virágzásnak indult, több település, például Simontornya, Ozora, Nána kaptak vásártartási jogot. Az ország többi részéhez hasonlóan a fejlődő

dést előbb a tatárjárás, majd később tartósabban a török megszállás törte meg. A török seregek a be- és kivonulás során is áthaladtak a területen, gyakorlatilag elnéptelenítve azt. 1699-re szabadult fel a térség, de akkor még sok idegen katona állomásozott rajta. A török hódoltság után az udvar célja az volt, hogy a birtokviszonyok rendezése segítségével egy Habsburg-hű birtokos osztályt alakítsanak ki. A század eleje ezeknek a birtokpereknek az időszaka volt, mely végül teljesen átrendezte a birtokoszerkezetet. A zsúfolt peremvidékekről az üres terület szívó hatása északról először zömmel magyar, kis számban szlovák telepések érkezését eredményezte, akik a nagy telek és a három évnyi adómentesség reményében változtattak lakóhelyet. Az első nagyobb számú betelepülő csoport a szerb volt, hamarosan ők alkották a megye lakosságának 50%-át. Az élet újrakezdését a Rákóczi-szabadságharc akasztotta meg: több csata is volt a megye területén, és a kurucpárti magyar, valamint a császáriak oldalán álló szerb lakosság között is konfliktusok ütöttek fel a fejüket. A hódoltság éveiben betelepült délszláv népesség folyamatosan délre húzódott a szabadságharc alatt. Már a 17. században megkezdődött, és a 18. században is folytatódott a német területekről érkező telepések több hullámban történő érkezése. Többségük eredeti lakóhelye a Baden-Baden–Stuttgart–Fulda–Westerburg által határolt terület volt. Közösségeik többségükben zártak voltak, az asszimiláció mértéke így alacsony volt. Főleg állattenyésztéssel és mezőgazdasággal foglalkoztak, illetve sokan közülük kisiparosok voltak, főleg kőművesek vagy ácsok. A valódi fejlődés a 18. század közepére indult meg, amikor a nagy betelepítési hullám is végéhez ért (SZABÓ 1986: 10–21, 37; KACZIÁN 1997: 33–35). A megye területén a 18. század során három járás helyezkedett el: egy észak-déli vonal mentén megosztva a földvári és a tolnai járás, majd a lakosság növekedésével leválasztották a völgyeségi járást.

3. Anyag és módszer. Az 1720-ban készült adóösszeírás 57 településről 1388 adózó adatait tartalmazza. A tolnai járás 17 településén 423 adózót, a földvári járásban szintén 17 településen 610, a völgyeségi járás 23 településén pedig 355 adózót írtak össze.

A megye etnikai összetételének megállapításához először a magyar neveket válogattam ki, ezt követte az idegen eredetű nevek kategóriákba rendezése. Ebben egyrészt az összeírási sorrend is segít, és legfőképpen az egyes nevek morfológiai szerkezete, jellege.

A nevek alapján kibontakozó kép természetesen nem tükrözheti a tökéletes etnikai valóságot, ugyanakkor ebben a korban, amikor a betelepítések még javában zajlottak, a néveredet a legtöbb esetben etnikai hovatartozást is mutat. Ugyanakkor számolnunk kell a mindkét irányban megvalósuló asszimilációval is.

Az alkalmazott módszer – a névanalízis – történeti demográfiai módszer, első példái a két világháború között született kötetek (pl. SZABÓ ISTVÁN Ugocsa megye című 1937-es monográfiája). Ezek egynémelyikét később az a kritika érte, hogy bizonyos egyértelműen eldönthető eredetű neveket (etnonímák, helynévre utaló nevek, más nyelven is azonosan hangzó foglalkozásnevek) a bizonytalan kategóriába

soroltak (N. FODOR 2011: 99–101, 2013: 523). Napjaink történettudományi kutatásaiban ismét előkerült a módszer: DEMETER GÁBOR és BAGDI RÓBERT több munkájukban vizsgáltak északkelet-magyarországi és partiumi asszimilációs és migrációs folyamatokat a névanalízis módszerével. Néhány példán keresztül (ahol az országos összeírásból nyert adatok mellé valós önbevalláson alapuló adatokat tudtak állítani) bizonyították, hogy a névelemzés „az egyes egyénekre vonatkozóan nem, de általánosságban érvényes” (DEMETER–BAGDI 2009: 5–7; hasonló következtetésre vö. N. FODOR 2012: 156; SZENTGYÖRGYI 2012: 141).

Egy-egy név (illetve viselőjének) azonosítása két lépcsőben történik: 1. névetimon-vizsgálat, melynek során kirajzolódik, hogy milyen eredetű nevek fordulnak elő az adott területen, majd 2. a keresztnévek tanulságai alapján következtetés levonása az adott névviselő nemzetiségére vonatkozóan. Ez utóbbi általában akkor lehetséges, ha az összeírók nem latinul – mint a magyar nevek esetében –, hanem nemzeti (román vagy valamelyik szláv) nyelven rögzítették a keresztnéveket (a módszerről és névtani felhasználásáról bővebben lásd: N. FODOR 2013: 524 kk, N. FODOR 2014). A beazonosítás során a magyar és nem magyar családnévszótárak (CsnSz., CsnE., DFn.) mellett egyes nemzetiségek családnévanyagát feldolgozó munkák lehetnek segítségünkre (pl. KНИЕZSA 1947/2003; MIZSER 2000).

A vizsgálatot tehát elsősorban a családnevek körében végeztem el, azonban mivel a szerb lakosok nem nyugati keresztény típusú neveket viselnek, ezeket nem latinul jegyezték le, így a pontosabb etnikai arányok megállapítása érdekében kiválogattam a szerb keresztnévű, de magyar családnévű személyeket is. Nem véletlen, hogy ezek általában a vegyes lakosságú településeken fordultak elő nagyobb számban.

Hét olyan település található az anyagban, ahol a keresztnévek alapján az etnikai hovatartozásokat módosítani kell, és ezek a legtöbb esetben 5–10 főt érintenek, ami, ahogy a táblázat szürke cellái is mutatják, öt település esetében az etnikai arányokat is megváltoztatja. (A táblázatban szereplő rövidítések: M = magyar, N = német, Sz = szláv, B = bizonytalan.)

1. táblázat

Keresztnévvel kiegészített névetimon-vizsgálat

			Családnevek alapján					Keresztnevek alapján				
Település	Járás	Adó- zók	Névetimon				Etni- kum	Névetimon				Etni- kum
			M	N	Sz	B		M	N	Sz	B	
Agárd	Földvári	21	8	0	13	0	szláv- magyar	3	0	18	0	szláv
Apar	Völgységi	28	22	0	6	0	magyar, szláv	19	0	9	0	magyar, szláv
Bátaszék	Földvári	59	20	21	16	2	német- magyar-	16	21	21	1	német- szláv-

							szláv					magyar
Medina	Völgységi	17	14	0	3	0	magyar	8	0	9	0	szláv-magyar
Nána	Völgységi	22	15	0	7	0	magyar-szláv	5	0	17	0	szláv
Szakcs	Völgységi	37	35	0	2	0	magyar	34	0	3	0	magyar
Szálka	Völgységi	13	10	0	3	0	magyar, szláv	2	0	11	0	szláv

A továbbiakban a keresztnemekkel együtt kialakult etnikai arányokat ismertetem. Természetesen számos település vegyes lakosságú, ezek esetében azt az etnikumot tekintetem meghatározónak, amely egyértelmű többségben volt, és feltüntettem mellette azokat a nemzetiségeket is, amelyek a település lakosságának legalább egyharmadát kitették. Ezt az 1720-as képet lehetőségünk van összevetni az 1773-ban készült, Mária Terézia hivatalnokai által összeállított LexLoc. adataival. Az összeírók a településen használt nyelvet adták meg, de a főbb tendenciák így is kirajzolódnak.

4. A megye etnikai összetétele a nevek tükrében. Már a két összeíráskor esedékes településszám is mutatja a lakosság számának növekedését: az 1720-as összeírás 57 településének adataihoz képest a LexLoc. majdnem kétszer annyi, 103 település adatait tartalmazza:

2. táblázat

A településszámok növekedése

	Országos összeírás 1720	LexLoc. 1773
Tolnai járás	17	28
Földvári járás	17	21
Völgységi járás	23	54
Összesen	57	103

A betelepítések nyomán a megyében a két időpont között eltelt időben végbe ment etnikai változásokra lehet számítani. A táblázat a nevek alapján megállapított és a LexLoc.-ban megjelenő nemzetiségi képet mutatja, az eltéréseket a szürke cellaszín jelzi.

3. táblázat

A Tolnai járás településeinek etnikai megoszlása az országos összeírás és a LexLoc. alapján

Tolnai járás								
	OÖ 1720	LL 1773		OÖ 1720	LL 1773		OÖ 1720	LL 1773
Település	Etni- kum	Etni- kum	Település	Etni- kum	Etni- kum	Település	Etni- kum	Etni- kum
Bedeg	m	m	Nagykónyi	m	m	Szakály	—	m
Döbrököz	m	m	Kurd	—	m	Szakcs	m	m
Dombóvár	m	m	Lápafő	—	m. szl	Koppány- szántó	—	m
Értény	m	m	Nak	—	m	Simontornya	m	m
Gyulaj	m, szl	m	Tolnanémedi	—	m	Nagyszokoly	—	m
Felsőireg	m	m	Felsőnyék	m	m	Tamási	m	m
Kánya	m	m	Ozora	m	m	Tengőd	m	m
Magyarkér	—	m	Pári	—	ger	Várong	—	m
Magyarkeszi	m	szl	Pincehely	m	m			
Kocsola	—	m	Regöly	m	m			

4. táblázat

A Földvári járás településeinek etnikai megoszlása az országos összeírás és a LexLoc. alapján

Földvári járás								
	OÖ 1720	LL 1773		OÖ 1720	LL 1773		OÖ 1720	LL 1773
Település	Etni- kum	Etni- kum	Település	Etni- kum	Etni- kum	Település	Etni- kum	Etni- kum
Sióagárd	szl	m	Fadd	m	m	Mózs	—	n, szl
Báta	m	m	Dunaföldvár	m	m	Alsónyék	m	m
Bátaszék	n-szl- m	n	Gerjen	m	m	Paks	m	m, n
Bikács	—	n	Györköny	m, n	m	Sárpilis	—	m
Bölcske	m	m	Dunaszentgyörgy	—	n	Szekszárd	m, n	m
Decs	m	m	Kajdacs	m	m	Tolna	m-n	n
Nagydorog	m	m	Madocsa	m	m	Várdomb	—	n

5. táblázat

A Völgységi járás településeinek etnikai megoszlása az országos összeírás és a LexLoc. alapján

Völgységi járás								
	OÖ 1720	LL 1773		OÖ 1720	LL 1773		OÖ 1720	LL 1773
Település	Etni- kum	Etni- kum	Település	Etni- kum	Etni- kum	Település	Etni- kum	Etni- kum
Apar	m, szl	n	Kéty	—	n	Alsónána	—	n
Bátaapáti	—	n	Kovácsi	—	n	Felsónána	szl	n
Belac	—	n	Kölesd	—	m	Pálfa	—	m
Diósberény	m	n	Kalaznó	—	n	Szakadát	—	n
Bonyhád	—	n	Ladomány	—	n	Szálka	szl	horv
Csibrák	—	n	Lengyel	—	n	Szárazd	—	n
Cikó	szl-n	n	Sárszentlőrinc	n-szl	m	Kisszékely	m	m
Kisdorog	—	n	Majos	—	n	Nagyszékely	m	n
Dúzs	—	n	Kismányok	n	n	Tevel	n	n
Grábóc	—	n	Nagymányok	m	n	Kistormás	—	n
Gyöng	m	n	Máza	m	m	Udvari	—	m
Györe	—	m	Medina	szl- m	m	Váralja	m	m
Hant	—	n	Miszla	m	m	Bonyhádvarasd	—	n
Harc	—	m	Mórág	—	n	Varsád	m-n	n
Keszőhidegkút	—	n	Möcsény	—	n	Nagyvejke	m	n
Hőgyész	—	n	Mucsi	m- szl, n	n	Kisvejke	m	m
Ismény	—	n	Mucsfa	—	n	Závod	n	n
Kakasd	n	n	Murga	—	n	Zomba	—	m

Az adatok alapján a tolnai járásban nincs szembeutnő változás: 1720-ban 17 településből 16-ban a magyar etnikumhoz tartozók alkották a többségi lakosságot, és egy településen volt említésre érdemes szláv közösség. Az arány 1773-ban is hasonló: az összeírt 28 településből 25 magyar többségű, egy szláv többségű, egy vegyes, és egy német többségű. Itt tehát megjelennek a németek, de az arányok nagyjából változatlanok.

A földvári járás esetében a településszám növekedése csekély, négyvel több települést írnak össze egy fél évszázaddal később. A szláv etnikum két településen képviselteti magát jelentősebb számban a század elején, de többséget csak Agárdon alkotnak. Németek négy településen vannak jelen, csekély számban, ezek közül három nagyobb település, mezőváros. 1773-ban már 8 település esetében német többségről beszélhetünk, szlávok egy településen vannak jelen, és továbbra is főleg magyarok alkotják a lakosságát 14 településnek. Tehát a települések számának növekedése nem szembeszökő, viszont a német lakosság aránya megnő.

A számbeli gyarapodás kimagasló a völgyeségi járás esetében: a korábbi 23 településhez képest itt 54 települést írnak össze 1773-ban, 31-gyel többet. A század második felében 40 település német többségű (és valószínűleg több tisztán német lakosságú is), tehát több korábban magyar település etnikai képe is átalakult. Ennek a járásnak a nemzetiségi összetétele egyébként már 1720-ban is vegyes volt: 13 településen volt magyar többség, a maradék 10 településen általában a három etnikumból kettő osztozott, de 4 német és 2 szláv többségű települést is regisztrálhatunk. A század végére 9 olyan településen is német többséget látunk, amely korábban magyar többségű vagy vegyesen lakott település volt, de az ellenkező folyamatra is van példa: egy német-szláv és egy szláv-magyar összetételű településen magyar többség keletkezik. A völgyeségi járásban tehát a számbeli gyarapodás, és különösen is a németiség számának emelkedése nagyon jelentős.

Falvakra és adófizetőkre lebontva a nemzetiségi arány 1720-ban a következőképpen alakul:

6. táblázat

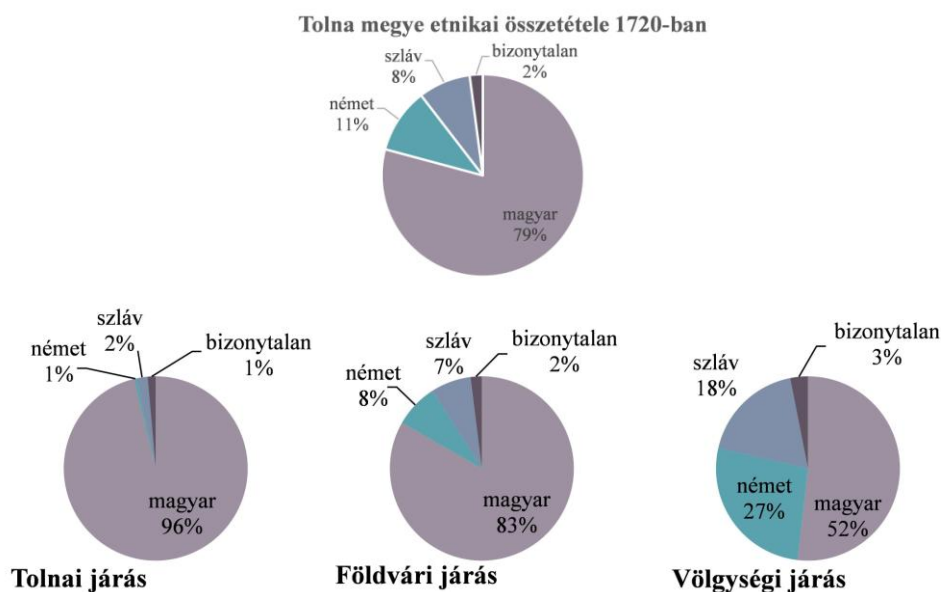
Adott etimonú nevet viselők száma Tolna megyei falvakban 1720-ban

	Adófizetők száma	Névetimon			
		M	N	Sz	B
Tolnai járás					
Bedeg	15	15	0	0	0
Dombóvár	16	15	0	0	1
Döbrököz	25	23	0	1	1
Értény	24	24	0	0	0
Felsőireg	33	33	0	0	0
Felsőnyék	18	18	0	0	0
Gyulaj	9	6	1	2	0
Kánya	22	21	1	0	0
Magyarkeszi	14	14	0	0	0
Nagykónyi	23	21	0	0	2
Ozora	32	32	0	0	0
Pincehely	59	57	0	2	0
Regöly	7	7	0	0	0
Simontornya	40	39	0	0	1
Szakcs	37	34	0	3	0
Tengőd	16	16	0	0	0
Tamási	33	32	0	0	1
Összesen	423	407	2	8	6
Földvári járás					
Sióagárd	21	3	0	18	0
Alsónyék	20	20	0	0	0
Báta	35	34	0	1	0
Bátaszék	59	16	21	21	1
Bölcske	33	33	0	0	0
Decs	74	72	0	1	1

Dunaföldvár	55	54	0	0	1
Nagydorog	33	29	0	1	3
Fadd	32	32	0	0	0
Gerjen	18	17	0	0	1
Györkőn	16	11	4	0	1
Kajdacs	18	17	0	0	1
Madocsa	24	24	0	0	0
Ócsény	32	31	0	0	1
Paks	35	35	0	0	0
Szekszárd	79	64	14	0	1
Tolna	26	16	8	1	1
Összesen	610	508	47	43	12
Völgységi járás					
Apar	28	19	0	9	0
Berekalja	6	0	0	6	0
Diósberény	13	10	0	0	3
Börzsöny	3	1	0	2	0
Cikó	11	2	4	5	0
Gyönk	18	18	0	0	0
Kakasd	9	0	9	0	0
Kismányok	7	0	7	0	0
Kisszékely	25	24	0	0	1
Nagymányok	13	12	0	1	0
Máza	9	9	0	0	0
Medina	17	8	0	9	0
Miszla	11	9	0	1	1
Mucsi	11	4	2	3	2
Nagyszékely	14	13	0	0	1
Felsőnána	22	5	0	17	0
Szálka	13	2	0	11	0
Sárszentlőrinc	10	0	7	1	2
Tevel	37	1	36	0	0
Váralja	18	16	1	0	1
Varsád	13	8	5	0	0
Vejke	22	22	0	0	0
Závod	25	1	24	0	0
Összesen	355	184	95	65	11

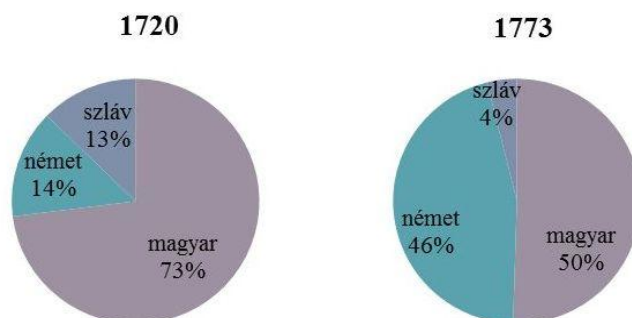
A többségi népesség mindegyik járásban a magyar. A tolnai járásban a nem többségi népességen kívül legtöbb a szláv, de ők is csak a járás lakosságának 2%-át teszik ki, míg a földvári járásban számuk már 7%, a németeké pedig 8%. Az etnikai szempontból legdifferenciáltabb völgységi járásban a magyar etnikum aránya 52%, a németeké 27%, a szlávoké pedig 18%. 29 nevet nem sikerült etnikumhoz sorolni, ez a teljes anyag elenyésző, pusztán 2%-a.

1–4. ábra
Etnikai összetétel

A fenti, népességszám alapján számított adatok jobban tükrözik a valóságot, mint ha a települések többségi lakossága alapján következtetünk a százalékos összetételre. Mivel azonban a LexLoc. településenként adja meg az etnikumokat, az összevethetőség érdekében a települések népességi mutatóit tartalmazó táblázatból is készült egy-egy diagram:

5–6. ábra
Tolna megye településeinek etnikai aránya a települések többségi népessége alapján

Ugyan a számolás így elnagyolt, de jól látható, hogy a német többségű települések száma főleg a magyar többségű települések ellenében jelentősen megnövekedett.

5. Az etnikumra utaló családnevek. Az etnikumra utaló családnevek esetében az adott névviselő már nem (feltétlen) tagja az adott etnikumnak, de egy őse, akire eredetileg ragadványnévként alkalmazta a közösség a megnevezést, valamilyen más etnikumhoz tartozó kellett hogy legyen, vagy valamilyen módon (pl. hajviselet, öltözködés, viselkedés stb.) hasonlított az adott etnikum tagjaira (HAJDÚ 2003: 790), illetve alapulhatnak érintkezésen, a népcsoporttal való kapcsolaton is. (A névtípus összefoglaló bemutatásához lásd FARKAS 2013.) Furcsasága ezeknek a neveknek, hogy mivel magyarul vannak, magyar környezetben keletkeztek, viszont eltérő népiségi hovatartozásra utalnak. A 18. század elejére adott esetben már lassan évszázadok óta öröklődő családnevekről beszélünk, így ezek a nevek tulajdonképpen nem a megye 18. századi etnikai összetételére utalnak, hanem a névviselők felmenőinek származására. Több ok miatt sem következik azonban ebből, hogy ez egyben a megye századokkal ezelőtti etnikai képét tükrözné. Egyrészt számuk kevés, másrészt mint már esett róla szó, a megye többször szinte elnéptelenedett, így lehet, hogy ezek az etnikumra utaló nevek is a betelepülések következtében érkeztek viselőjükkel, illetve a számbeli gyarapodásnak az oka lehet egyszerűen a természetes népszaporulat (HAJDÚ 2003: 790–791). Érdeemes észben tartani azt is, hogy a migrációs időszakokban a családnevek különösen is ki vannak téve a változásnak, nem feltétlenül évszázadokkal korábbiak. Az arányok azonban talán mégis sejtetnek valamit.

7. táblázat

Etnikumra utaló családnevek száma járásonként Tolna megyében 1720-ban

	Tolnai járás	Földvári járás	Völgységi járás	Összesen
Tót	21	17	4	42
Horvát	14	9	2	25
Rác	2	8	1	11
Német	2	7	1	10
Török	4	1	0	5
Bosnyák	0	3	1	4
Cseh	2	0	0	2
Oláh	0	2	0	2
Mizser	0	2	0	2
Lengyel	0	1	0	1
Magyar	1	0	0	1
Sváb	0	0	1	1
Összesen	47	50	10	107

Összesen 107 etnikumra utaló családnév található a megye magyar családnévanyagában, melyek 12 etnikum neve között oszlanak meg. A tolnai és földvári járás közel azonos számút tartalmaz, 47 és 50 előfordulást, ezzel szemben a völgyeségi járás sokkal kevesebbet, mindössze 10-et. Ez a szám az adózók 2,8%-át jelenti, ahhoz képest is kicsi az arány (szemben a tolnai járás 11 és a földvári járás 8%-ával), hogy ennek a járásnak a lakossága is kevesebb, illetve a nagyszámú német telepes miatt a magyar nevek aránya kisebb. Utalhat esetleg arra, hogy a megye északibb területein a bevándorlás az előző századokban intenzívebb volt, mint délen. Mindkét járásban kiemelkedően sokszor fordul elő a *Tót* és a *Horvát* családnév. A *tót* ekkoriban vonatkozhatott a szlovákon kívül más szláv népekre: szlavónokra, szlovénekre, horvátokra (CsnSz. *Tót*). Ezek akkor is valószínűbbek, ha tudjuk, hogy szlovák betelepülés is történt. Ugyancsak nagy számban fordul elő mindkét járásban a *horvát*, és a földvárban a *rác*, amely a szerbeket jelöli, valamint négyszer a *bosnyák* változatai, amely egy másik délszláv népcsoportot jelöl. A német etnikumra összesen tízszer a *Német* és egyszer a *Sváb* név utal. A rájuk vonatkozó nevek alacsony száma jól mutatja, hogy a német betelepítés csak a megelőző időkben kezdődött, viszont a név jelenléte egyértelműen jelzi a németek új, 18. századi migrációs hullámának kezdetét. Letelepedett oszmán törökökre utalhat a *Török* név (5) vagy esetleg Árpád-kori törökségi népekre, mint például a *mizser* (2). Ebbe a csoportba tartozhat a *Kármár* is, ha az a *Kármán* elhasonult alakja, amely névvel egy dél-anatóliai népcsoportot említettek, akik gyolcsáruval kereskedtek Európában (CsnSz. *Kármán*). Két-két személy viseli a *Cseh* és az *Oláh* neveket, és egy-egy személyt neveznek meg *Lengyel*, *Magyar* és *Hajdú* néven. Utóbbi esetében lehet, hogy nem a népnév, hanem a foglalkozás motiválta a névadást.

6. A névadási motivációk vizsgálata. Az összeírás magyar névanyagát N. FODOR JÁNOS funkcionális-szemantikai modellje alapján osztottam kategóriákba. A családnévek a magyar névviselők körében a 14. és 17. század közötti időben alakultak ki, általában megkülönböztető nevekből, ragadványnevekből. A családnévvé válás kritériumai, hogy a nevek öröklődjenek, illetve hogy a családtagokat azonos néven említsék (N. FODOR 2010: 18, 32). Mivel ezek a ragadványnevek természetes úton jöttek létre, mind motiváltak voltak, így a névadási motiváció alapján vizsgálhatók. Fontos megjegyezni, hogy a múltra visszavetítve nem tudjuk megállapítani pontosan, hogy egy-egy konkrét név mögött milyen konkrét motiváció húzódott, így több évszázad távlatából érdemes vizsgálati módszer a motivációs lehetőségek teljes körű számbavétele. Így ugyan a százalékos arányok számítása esetében az alaphalmaz nagyobb lesz mint maguknak a névviselőknek a száma, viszont nem kell mindenáron döntenünk egy-egy több motivációs lehetőséget megengedő név esetében (i. m. 72). A névadás, a megnevezés tipikusan emberi tevékenység, a világ megismerésének, a kognitív folyamatoknak a része. Így a funkcionális-szemantikai modell azokból a relációs viszonyokból indul ki, amely az egyén és a körülötte lévő valóság, világ között fennállnak. Négy ilyen relációs viszonyról számol a modell, illetve elsőként magával az egyénnel: 1. a megne-

vezett egyén, 2. ember, embercsoport, 3. társadalom, 4. hely, 5. dolgok, események (i. m. 73). A csoportosítást követi N. FODOR említett munkájához tartozó családnévszótár is (FTSznSz.), amely fontos forrás hasonló kategorizálás esetén.

A fenti elveken alapuló csoportosítás kategóriái (N. FODOR 2010: 74), példákkal a tolnai anyagból:

1. Az elnevezett egyéni attribútumai alapján (perszonális funkció)
 - 1.1 tulajdonság (*Szakál, Szőke, Vörös, Nagy, Kis, Hosszú, Vastag*)
 - 1.2 szavajárás (*Jobban*)
 - 1.3 életkor (*Öreg*)
2. Az elnevezett kapcsolata más emberekkel vagy emberek csoportjával (perszonális funkció)
 - 2.1 rokon kapcsolat (*Csák, Mátyás, Filep, Barabás, Markó, Majs, Dóra, Sára*)
 - 2.2 társadalmi kapcsolat (*Pap, Bíró, Király, Huszár*)
 - 2.3 néppel való kapcsolat (*Tót, Horvát, Bosnyák, Német*)
3. Az elnevezett társadalmi szerepe, helyzete, állapota (szociális funkció)
 - 3.1 foglalkozás (*Kanász, Szűcs, Gerencsér, Nevendős, Kovács, Juhász, Lakatos*)
 - 3.2 méltóság, tisztség (*Mester, Vajda, Bíró*)
 - 3.3 társadalmi helyzet (*Szabados*)
 - 3.4 vagyoni helyzet (*Bódog, Vastag*)
4. Az elnevezett személy viszonya valamely helyhez (lokális funkció)

(*Kurdi, Pilisi, Egredi, Decsi, Szikszai, Csepel, Vég, Erdős, Berek, Hídvégi*)
5. Valamely dologgal, körülménnyel való kapcsolat
 - 5.1 konkrét dolog (*Kocka, Virág, Szita, Kutas, Kas*)
 - 5.2 esemény (*Péntek, Király, Karácsonyi, Rab*)

A konkrét anyagon végzett elemzés esetében azonban találkozunk olyan nevekkal, amelyek motivációja, alakja, olvasata nem világos, hangtani felépítésük, képzőjük stb. miatt azonban biztosak lehetünk abban, hogy magyar nevek – ezek kerültek az ismeretlen motivációjú (6.) kategóriába (pl. *Osztorág, Gamos, Bátyár, Sötöny*).

Esett már szó a több motivációs csoportba sorolható nevekről. Ilyen például a *Mester*, amely három kategóriába is tartozhat: jelölheti valakinek a tisztségét (3.2), utalhat a foglalkozására (3.1), vagy ügyességére, tehát tulajdonságra (1.1). Hasonló a *Szarka*, amely ráragadhatott valakire valamilyen tulajdonsága miatt, például lopott, vagy rikácsoló hangja volt (1.1), illetve más, mára már feltárhatatlan okból is kaphatta a madár nevét (5.1). Ezekben az esetekben az összes lehetséges motivációt számításba vesszük, így a 100% több, mint a névviselők száma, az összes lehetséges motivációt tekintjük 100%-nak.

Az 1388 Tolna megyei adózóból 1136 fő visel magyar családnevet, az összes lehetséges motiváció száma 1291.

8. táblázat
Magyar etimonú nevek motivációs kategóriái járásonként

	Tolnai járás		Földvári járás		Völgységi járás		Összesen
	Fő	%	Fő	%	Fő	%	Fő
Adózók összesen	423		610		355		1388
Magyar nevet viselők	408		517		211		1136
Lehetséges motivációk száma	454		609		228		1291
1.1 Tulajdonság	53	11,67	85	13,96	38	16,67	176
1.2 Szavajárás	0	0	0	0,00	1	0,44	1
1.3 Életkor	1	0,22	2	0,33	2	0,88	5
1. Egyéni attribútum	54	11,89	87	14,29	41	17,98	182
2.1 Rokoni kapcsolat	72	15,86	121	19,87	49	21,49	242
2.2 Társadalmi kapcsolat	11	2,42	13	2,13	0	0,00	24
2.3 Néppel való kapcsolat	48	10,57	51	8,37	10	4,39	109
2. Kapcsolat más emberrel, csoporttal	131	28,85	185	30,38	59	25,88	375
3.1 Foglalkozás	138	30,4	173	28,41	46	20,18	357
3.2 Méltóság, tisztség	6	1,32	14	2,30	3	1,32	23
3.3 Társadalmi helyzet	0	0	0	0,00	1	0,44	1
3.4 Vagyoni helyzet	2	0,44	0	0	0	0	2
3. Társadalmi szerep, helyzet, állapot	146	32,16	187	30,71	50	21,93	383
4. Helyhez való viszony	94	20,7	110	18,06	64	28,07	268
5.1 Konkrét dolog	19	4,19	30	4,93	11	4,82	60
5.2 Esemény	1	0,22	3	0,49	0	0,00	4
5. Kapcsolat dologgal, körülménnyel	20	4,41	33	5,42	11	4,82	64
6. Ismeretlen	9	1,98	7	1,15	3	1,32	19
Motivációk összesen	454	100	609	100	228	100	1291

Az összes motiváció 89%-a öt kategórián osztozik, eredeti viselőik az apjuk vagy anyjuk neve után (2.1), egyedi tulajdonságuk (1.1), foglalkozásuk (3.1), valamilyen helyhez való viszonyuk (4.) vagy egy néppel való kapcsolatuk (2.3) miatt kapták a nevüket. Gyakoriságuk járásonként is bemutatva a következőképpen alakul:

9. táblázat

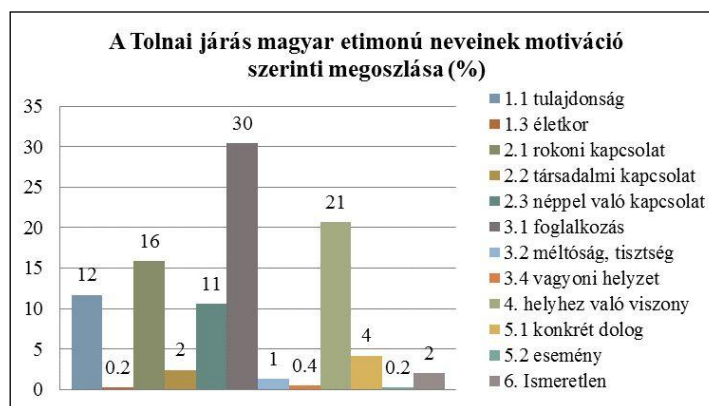
A magyar etimonú nevek öt leggyakoribb motivációs csoportja

	Tolnai járás	Földvári járás	Völgységi járás	Összesen
3.1 Foglalkozás	138	173	46	357
4. Helyhez való viszony	94	110	64	268
2.1 Rokoni kapcsolat	72	121	49	242
1.1 Tulajdonság	53	85	38	176
2.3 Néppel való kapcsolat	48	51	10	109

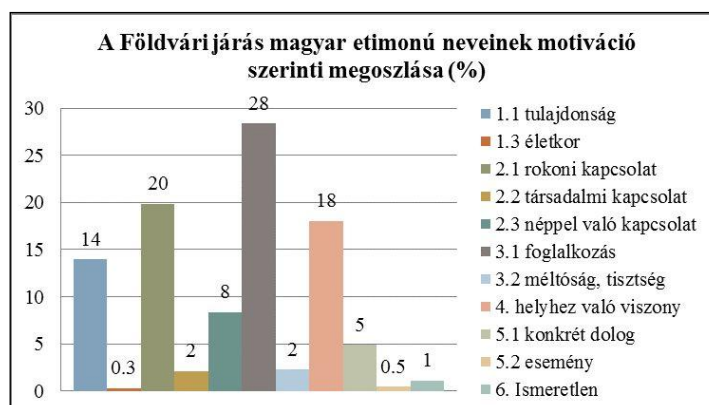
A pontos százalékos arányok, ahogy a következő ábrákon látszik is, járásonként változnak, de a tendencia ugyanaz.

Az egyes járásokban az összes lehetséges motiváció megoszlása százalékosan:

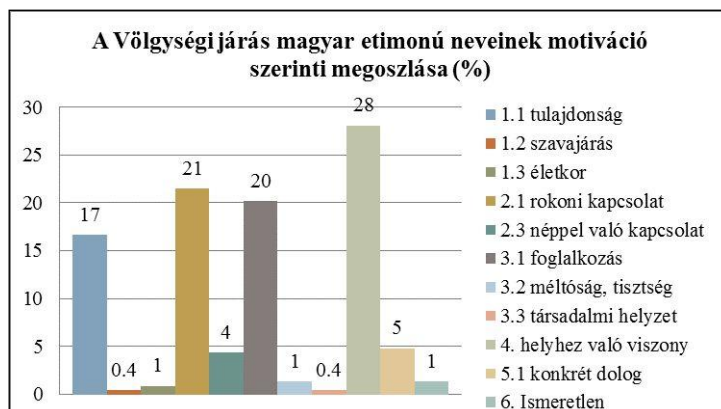
7. ábra

8. ábra

9. ábra

A nagyobb számú kategóriák közül már esett szó a néppel, népcsoporttal való kapcsolatra utaló nevekről. Az anyagban legtöbbször foglalkozás után kapott nevet viselnek, ezek megoszlását mutatja az alábbi táblázat.

10. táblázat

A feltehetően foglalkozásnévi eredetű családnevek előfordulásai

Családnév	Előfordulások
<i>Kovács</i>	40
<i>Szabó</i>	39
<i>Varga</i>	28
<i>Takács</i>	24
<i>Molnár</i>	19
<i>Juhász</i>	13
<i>Szűcs</i>	12
<i>Csizmadia, Pap</i>	10
<i>Boqnár, Csapó</i>	8
<i>Pintér</i>	7
<i>Katona, Mester, Mészáros</i>	6
<i>Deák, Hegedűs, Sipos</i>	5
<i>Gerencsér, Soós, Sörös, Szekeres</i>	4
<i>Borsos, Gulvás, Huszár, Kecskés, Kocsis, Timár, Tobak</i>	3
<i>Ács, Bacsó, Bakos, Borbély, Csat, Dekány, Dudás, Halász, Kanászi, Kerepes, Porkoláb, Sütő, Táskai, Törő, Vas</i>	2
<i>Bárson, Boros, Cser, Csordás, Dallos, Dobos, Enekes, Faragó, Fejős, Fördős, Hajdu, Kalmár, Kántor, Kármár, Kaszás, Kenyér, Kocza, Kúvágo, Lakatos, Lovász, Madarász, Méhes, Nevendős, Nyulász, On, Pálinkás, Patkós, Peszér, Posta, Répás, Révész, Sáfár, Selyem, Sirásó, Szijártó, Tavali, Tikos, Torma, Vadas, Vadász</i>	1

Az anyagban 84 féle foglalkozás nevéből kialakulhatott családnévvel találkozunk. A leggyakoribbakon kívül még két-két névviselő viseli az *Ács, Bacsó, Bakos, Borbély, Csat, Dékány, Dudás, Halász, Kanász, Kerepes, Porkoláb, Süttö, Táska, Törő, Vas*, és további egy-egy fő a *Bárson, Boros, Cser, Csordás, Dallos, Dobos, Énekes, Faragó, Fejős, Fördős, Hajdu, Kalmár, Kántor, Kármár, Kaszás, Kenyér, Kocza, Kúvágó, Lakatos, Lovász, Madarász, Méhes, Nevendős, Nyulász, Ón, Pálinkás, Patkós, Peszér, Posta, Répás, Révész, Sáfár, Selyem, Sírásó, Szíjártó, Tavali, Tikos, Torma, Vadas, Vadász* neveket. Ezek közül több a konkrét dologgal való kapcsolat révén is családnévvé válhatott, de mint fent jeleztem, a több csoportba is sorolható neveket mindegyik csoporthoz felvesszük mint lehetőséget.

A rokoni kapcsolatra utaló nevek kategóriájába a személynévekből – apa vagy anya – nevéből lett nevek tartoznak. Ezek zömmel férfinévek, elenyésző arányban találunk köztük női neveket.

A tulajdonság után kapott nevek jelölhetnek külső vagy belső tulajdonságot. A 62 féle tulajdonság közül 37 utal külsőre, ami a hajszínt, bőrszínt, testalkatot idézi. Ilyenek például: *Fekete, Vörös, Herke* 'vörös', *Csucsor* 'csucsori szájú' (vö. CsnSz.), *Karó, Szép, Csontos*. A 25 belső tulajdonság közé tartoznak a konkrét tulajdonságok és azok a metaforikus értelemben használt tisztség-, állat-, növény- vagy madárnevek, amelyek így emelik ki egykori viselőjük valamely jellemvonását: *Bölcs, Harsány, Keresztény, Bornemissza, Keserű, Gőgös, Császár, Hadnagy, Farkas, Burján, Vércse*. A két legjellemzőbb tulajdonság után adott név a *Nagy* és a *Kis* 32 illetve 31 előfordulással. A harmadik helyen szereplő név mindössze csupán 8 névviselőt tudhat magáénak.

7. Összegzés. Az elemzés során tehát az 1720-as országos adóösszeírás adatainak elemzésével lehetőségünk volt a családnevek alapján részletes, településekre levetített leírást adni Tolna megye adózóinak etnikai hovatartozásáról, és ezt a képet egybevetni az 1773-as LexLoc. adataival. A két forrás különbözőségeinek ellenére is kirajzolódik a 18. századi Tolna megyét érintő tendencia: a betelepítések következtében a települések száma nő, és a terület etnikailag színesebbé válik, különösen is sok német érkezik. A járásonkénti bontásból megmutatkozik, hogy a tolnai járás lakossága döntően magyar, a földvári járás mutatja az etnikailag leginkább heterogén képet, a völgyeségi járásban pedig a németiség igen nagy arányszáma figyelhető meg. A magyar nevek motivációs vizsgálata kimutatta, hogy a nevek 89%-a besorolható az öt leggyakoribb motivációs kategória valamelyikébe (foglalkozás; helyhez való viszony; rokoni kapcsolat; tulajdonság; néppel, népcsoporttal való kapcsolat). Ezenkívül röviden elemeztem az etnikumra utaló, foglalkozásnévből származó és a tulajdonság után kapott nevek csoportjait.

Hivatkozott irodalom

- CsnE. = HAJDÚ MIHÁLY, *Családnevek enciklopédiája*. Tinta Kiadó, Budapest, 2010.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- DEMETER GÁBOR – BAGDI RÓBERT szerk. 2009. *Asszimiláció és migráció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban 1715–1992*. Debrecen.
- DFn. = KOHLHEIM, ROSA – KOHLHEIM, VOLKER, *Duden Familiennamen. Herkunft und Bedeutung von 20 000 Nachnamen*. Dudenverlag, Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich 2008.
- FARKAS TAMÁS 2013. A népnévi eredetű családnevek a magyarban. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvöldrajztól a névföldrajzig IV. A nyelvi kölcsönhatások és a személynevek*. Gramma Nyelvi Iroda, Dunaszerdahely. 125–144.
- N. FODOR JÁNOS 2010. *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 2. ELTE BTK, Budapest.
- N. FODOR JÁNOS 2011. Név és etnikum összefüggésének nyelvöldrajzi vonatkozásai a Történeti Magyar Családnévátlasz példaanyagában. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvöldrajztól a névföldrajzig II.: Családnév – helynév – kisebbségek*. Savaria University Press, Szombathely. 95–108.
- N. FODOR JÁNOS 2012. Családnevek történeti tanulságai Partium késő középkori és újkori névanyaga alapján. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 143–158.
- N. FODOR JÁNOS 2013. The Geolinguistic Research of Historic Personal Names Found in the Carpathian Basin. In: OLIVIU FELECAN szerk., *Proceedings of the Second International Conference on Onomastics „Name and Naming”: Onomastics in Contemporary Public Space*. Editura Mega, Cluj-Napoca. 518–527.
- N. FODOR JÁNOS 2014. A történeti személynévöldrajz mint a nyelvöldrajz egyik kutatási területe 1.: A nyelvöldrajzi módszer a névtani kutatásokban. *Névtani Értesítő* 36: 23–41.
- FTSnSz. = N. FODOR JÁNOS, *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 3. ELTE BTK, Budapest, 2010.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KACZIÁN JÁNOS 1997. *Tolna megye kézikönyve*. Magyarország megyei kézikönyvei 16. Ceba Kiadó, K. h. n.
- KNIEZSA ISTVÁN 1947/2003. A magyar és szlovák családnevek rendszere. In: Uő, *Helynév- és családnévvizsgálatok*. Budapest, Lucidus Kiadó. 255–349.
- LexLoc. = *Lexicon Locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum / Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása*. Magyar Békeküldöttség, Budapest, 1920.
- MIZSER LAJOS 2000. *Tirpák vezetékevek*. Nyíregyháza.
- MOÓR ELEMÉR 1944. *A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete*. Somogyi-könyvtár és Városi Múzeum, Szeged. Elektronikus elérhetősége: http://mtda.portal.extra.hu/books/moor_elemer_a_honfoglalo_magyarsag_megtelepulese.pdf (2015. 05. 05.)
- SZABÓ GÉZA 1986. *Tolna*. Magyarország Megyéi Sorozat. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- SENYI GYÖRGY RUDOLF 2012. Név, anyanyelv, identitás összefüggései a középmagyar kor boszorkánypereinek tükrében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 133–142.

